

4(с)/к
А-35

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ
ТИЛИ

(II БӨЛҮМ)

С
Г

КЫРГЫЗОКУУПЕДМАМБАС—1958

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ

II БӨЛҮМ

(Сөз түркүмдөрү)

Редакциялаган профессор *К. К. Сартбаев*

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ОКУУ-ПЕДАГОГИКАЛЫК БАСМАСЫ

ФРУНЗЕ — 1958

(У)К
1-35

КИРИШ СӨЗ

Окуучуларга сунуш кылынган бул эмгек кыргыз тилинин морфология бөлүмү боюнча жогорку окуу жайынын филология факультеттерине арналган окуу куралы болуп эсептелет. Бул эмгек *К. Дыйканов* (морфологиянын кириш бөлүмү, зат атооч, сын атооч), *Г. Бакинова* (сан атооч, ат атооч), *Б. Суранчиева*, *С. Давлетов* (тактооч), *Б. Орузбаева* (этиш), *С. Кудайбергенов* (тууранды сөздөр, сырдык сөздөр), *Б. Суранчиева*, *Э. Абдулдаев* (кызматчы сөздөр) жолдоштор тарабынан жазылган.

Бул эмгекте, азыркы кыргыз тилинин морфологиясы жалпысынан кыскача системага келтирүү боюнча биринчи тажрыйба болгондуктан, айрым маселелердин чечилишинде кемчиликтер да жок эмес. Ошондуктан сезилген кемчиликтер жөнүндө Фрунзе шаары, Пушкин көчөсү 78, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият Институтуна жиберүүңүздөрдү сурайбыз.

Институт

276031

Центральная научная
БИБЛИОТЕКА
Академии наук Киргизской ССР

МОРФОЛОГИЯ

Биздин речибиз айрым сүйлөмдөрдөн түзүлөт. Сүйлөм тилдин эң бир конкреттүү бирдиги болгон сөздөрдөн же ал сөздөрдүн айтылуучу ойго карата тизмектелишинен түзүлөт. Сөздүк составдагы сөздөр туш келди тизмектешип, катарлашып айтылуу менен биздин оюбузду түшүндүрө албайт. Алар тилдин грамматикалык түзүлүшүнө толук баш ийип айкашканда гана турмушка ашырылат.

Сөздөрдүн грамматика менен айкалыш өзгөчөлүгүнөн келип, ал тилдин закондору, грамматикалык эрежелери жана грамматикалык категориялары белгиленет.

Морфология — грамматиканын бир бөлүгү, сөздөрдүн жасалышы жана курулушу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы.

Морфология деген терминдин алгачкы мааниси грек тилиндеги *μορφη* — форма, *logos* — түшүнүк же илим деген сөздөрдөн алынган. Азыркы убакта сөздөгү морфемалардын айкалышын үйрөтүүчү илимге айланды.

Морфология сөз курулушу жөнүндөгү илим болгондуктан, ал сөздөрдүн составындагы сөз жасоочу элементи менен сөз өзгөртүүчү формасы жагынан жана алардын берген мааниси жагынан да текшерет.

Сөздөрдүн формасы деп ал сөздөрдүн тышкы көрүнүшүнөн (жөнөкөй сөз, татаал сөз) башка да, сөздүн маанисин өзгөртпөй, сүйлөмдөгү сөздөрдүн бир-бирине болгон байланышын көрсөтүүчү сөз мүчөлөрүн да түшүнөбүз. Мисалы: *ташты, ташка, ташы, ташым, таштан* деген сөздөрдө *таш* деген сөздүн формасы өзгөрдү. *Берди, берет, берген, беришти, берген-биз, беришет* деген сөздөрдө *бер* деген этиштин формасы гана өзгөрдү, бирок *бер* деген сөзгө жаңы маани киргизген жок (жаңы сөз жасаган жок), кошумча гана маани кошту.

Сөздөрдүн жогоркудай болуп өзгөрүшү сүйлөм тизмегинде кездешет.

Сөзгө жалганып анын формасын гана өзгөртпөй, сөзгө жаңы маани киргизе турган сөз мүчөлөрүн сөз жасоочу мүчөлөр дейбиз. Мисалы: *жаз, жазуу, жазуучу, жазгыч, жазма* де-

ген сөздөрдү алсак, булардын уңгусу жаз деген этиш сөз болсо да, калгандары мааниси жагынан ар башка сөздөр. Демек, бул учурда сөздүн формасы гана эмес, мааниси да өзгөрдү.

Морфология сөздөрдүн сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрүнүн кандай маанидеги сөздөргө жалганышын сөз түркүмдөрү менен бирге карайт.

Кыргыз тилинде сөз жасоонун үч түрдүү жолу бар:

1) сөздөрдүн катарлашып маани жагынан биригиши аркылуу (мисалы, татаал сөздөр);

2) сөз мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу (туунду сөздөр);

3) сөздөрдүн маанисинин өзгөрүшү жана сөздөрдүн тыбыштык жагынан өзгөрүшү аркылуу (мисалы, сөздөрдүн маанисинин кеңейиши, тарышы ж. б.).

Буларга ар бир сөз түркүмүнүн сөз жасоочу категорияларынын өткөндө токтолобуз.

СӨЗ ЖАНА АНЫН БӨЛҮКТӨРҮ

Сөз—биздин речибиздеги бүткөн айрым ойдун эң майда бөлүкчөсү. Сөздөр составы жагынан морфемаларга бөлүнүшү мүмкүн. Морфема деген сөз гректин *morphe*—форма деген сөзүнөн алынган. Кабарчы, басма, атка деген сөздөрдү алып көрөлү. Кабар—сөздүн негизги маани берүүчү бөлүгү, ага жаны маани берүүчү бөлүгү *-чы* мүчөсү,—экөө тең—морфема. Бул экөө—кабарчы деген сөздүн формалары. Атка деген сөздүн негизги морфемасы *-ат*, ага кошулган морфема *-ка* барыш жөндөмүнүн мүчөсү. Мына ошентип, морфема дегенибиз—мааниси жагынан бөлүнбөй турган грамматикалык форма.

Сөздөр тыбыштык жагынан айрым муундарга бөлүнөт, бирок ал муундар сөздөгү морфемаларга ар дайым туура келбейт. Мисалы: *жаан* деген сөздө бир муун болсо, анда эки морфема бар: 1) *жаа*—этиш, 2) *-н*—этишти атоочко өткөрүүчү морфема.

Ал эми, кыргыз тилинде *кара* деген сөз эки муундан турат (*ка-ра*), бирок мында бир гана морфема бар. Демек, муун менен морфема туура келе бербейт.

Сөздүн формасына карай бөлүнүшү

Морфологияда тилдеги болгон сөздөр составындагы морфемаларга карата уңгу сөздөр (*ат, ал, ак, мен*), туунду сөздөр (*аткыч, сана, аласа*) болуп бөлүнөт. Сөздөр составына карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй сөздөргө: уңгу сөз, туунду сөз; татаал сөздөргө: *кош, кошмок, кыскартылган сөздөр* кирет.

ЖӨНӨКӨЙ СӨЗДӨР

1. Уңгу сөздөр

Уңгу сөздөр—чыгышы жагынан эң алгачкы сөздөр, алар сөз жасоодо тилибизде өтө чоң роль ойнойт. Тарыхы жагынан уңгу деген түшүнүккө өтө кылдаттык менен мамиле кылуу керек.

Мектеп грамматикасы боюнча, мисалы, *катын* деген сөздү унгу сөз деп карайбыз. Чынында ал сөз чыгышы жагынан кан (хан) деген сөз менен *тун* (аял деген сөз) деген эки сөздөрдүн биригишинен келип чыккан.

Ошондой эле, *сүйлө* деген сөздүн унгусу -сөз. Бирок, анын формасын бузбай текшерсек, унгусу башка формада (сөз дегенге караганда) айтылып, *сүй-лө* болуп турат. Буга караганда *уңгу* деген сөздөрүбүз ар дайым абсолюттук боло албайт.

Унгу сөздөрдүн ичинен негиздүүсү—бир муундуу сөздөр. Эки муундуу унгулар бир муундуу унгулардын жардамы аркылуу чыккан болуу керек. Ошондой эле, кээ бир учурда бир муундуу унгу сөздөр эки муундуу унгу сөздөрдүн кыскарышынан да пайда болушу мүмкүн. Мисалы, Орхон, Енисей суусунун боюнан табылган байыркы жазуу эстеликтеринен кезигүүчү *сөңүк*, *эге*, *огул* деген сөздөр кыргыз тилиндеги болгон тыбыштык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир муундуу сөздөргө айланып кеткен (*сөөк*, *ээ*, *уул*).

Кыргыз тилинде башка тилдерден кирген бир муундуу унгу сөздөр да бар. Мисалы: *зат*, *кеп*, *баа*, *сан*, *шаар* деген сыяктуу сөздөр араб, иран тилдеринен кирсе, *стол*, *сот*, *меш* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине орус тилинен кирген.

Ошону менен бирге башка тилден кирген көп муундуу унгу сөздөр да бар (*аскер*, *китеп*, *саясат*, *мейман ж. б.*). Алар кыргыз тилинде унгу сөз болуп эсептелгени менен, ал тилдин өзүндө татаал сөз болушу да мүмкүн.

Мисалы: *сымап*, *дүкөрт*, *келемиш* деген сөздөр—кыргыз тилинде унгу сөздөр. Бирок, ал сөздөр иран тилинде татаал сөз болушат: *сым*—*күмүш*, *аб*—*суу* деген мааниде (*күмүш суу*), *до*—*эки*, *кард*—*бычак* (*эки бычак*), *келле*—*баш*, *мыш*—*чычкан* (*баш чычкан*) деген эки сөздөн биригип түзүлгөн.

Башка тилден кирген айрым сөздөрдүн чыгышы туунду сөз болушу да мүмкүн. Мисалы, *дыйкан* деген сөз иран тилинен кирген. Ал тилде *де*—кыштак, *-кан* (сөздүн мүчөсү) ж. б. Ушинтип, *башка тилден кирген сөздөр*, *татаал же туунду болсо да*, *кыргыз тилинде алар уңгу катарында* каралат.

Ушул сыяктуу, төл сөздөгү кээ бир сөздөр көп замандан бери жашап, тыбыштык жагынан өзгөрүүгө дуушар болгондуктан, алардын алгачкы мааниси менен формасы тилде унутулуп да калышы мүмкүн.

Ошондой болсо да, бир муундуу унгу сөздөрдүн көп муундуу унгу сөздөргө караганда алгачкы сөздөр экенин танбайт. Унгу болмоюнча, туунду сөздөр да, татаал сөздөр да пайда болбойт. Бардык типтеги сөздөрдүн тиешелүү унгусу бар.

2. Туунду сөздөр

Туунду сөздөр сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен унгу сөздөрдөн уюшулат. Мисалга туунду зат атооч сөздөрдү алсак,

алар сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн уюшулат.

1. Зат атооч сөздөрдөн: *кум*, *күн*, *жол*, *көл* (унгу зат атоочтор); *кумдак*, *күнгөй*, *жолдош*, *көлчүк* (туунду зат атооч);

2. Сын атоочтордон да уюшулат: *узун*, *жакшы* (сын атооч); *узундук*, *жакшылык* (зат атооч).

3. Сан атоочтон да уюшулат: *бир*, *он* (сан атооч); *бирдик*, *ондук* (зат атооч).

4. Этиштерден да зат атоочтор түзүлөт: *бас*, *кал* (этиш); *басым*, *калдык* (зат атооч).

5. Тууранды сөздөрдөн да зат атоочтор түзүлөт: *тарс*, *дүмпү* (тууранды сөздөр); *тарсылдак*, *дүмпүлдөк* (зат атооч).

Башка сөз түркүмдөрүнөн да, зат атоочтор сыяктуу, сөз жасоого тиешелүү сөз түзүүчү системасы бар.

Туунду сөздөр сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлгөндүктөн, аларды сөз мүчөлөрү жагынан текшерүүгө да болот.

Татаал сөздөр

Татаал сөздөргө кыргыз тилиндеги кошмок, кош жана кыскартылган сөздөр кирет. Булар бир-биринен, негизинен, төмөнкү белгилери менен ажыратылат:

1. Кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочто болот.

2. Кош сөздөр көпчүлүк сөз түркүмдөрүндө кездешет, бирок кош сөздөрдө энчилүү зат атоочтор болбойт.

3. Кошмок сөздөрдө энчилүү жана жалпы ат категориясы болот.

Мисалга татаал зат атоочтордун түзүлүшүн келтирели.

Кошмок зат атоочтор эки же андан ашык маани берүүчү сөздөрдөн туруп, ал сөздөрдүн компоненти жаңы башка маанидеги сөздөрдү түзөт. Алардын бир сөз экендигин синтаксистик жана морфологиялык белгисине карай ажыратабыз.

Кошмок зат атоочтор түзүлгөндө өзүнүн составындагы жөнөкөй сөздөрдүн маанисинен таптакыр алыстап кетпей, ал сөздөргө кандайдыр бир жакындыгы же окшоштугу аркылуу түзүлөт. Мисалдар:

1) *Окуучулар төө куштун сүрөтүн тартышты*. Бул сүйлөмдө *төө куш* деген—зат атооч. *Төө* деген сөз менен *куш* деген эки сөздүн ыкташуусу менен үчүнчү бир заттын (*куштун*) атын көрсөттү.

2) *Кара курт чакса оорутат*. Мында *кара курт* деген жаныбардын түсүнө жараша сын атооч (*кара*) менен зат атооч (*курт*) сөз биригип, бир татаал сөз түзүлдү.

3) *Даражасын көтөрүп таш бака өзүн элмин дейт*. Мында *таш бака* деген жаныбардын кабыгы таштай катуу экендигине жараша эки сөздөн биригип түзүлдү.

4) *Соку эле сенин сыягың, сок билек эле сенин кыягың*.

Мында *сок билек* эки сөздөн турат. Сок билектин билектей болгон кармай турган туткасына жараша түзүлдү.

5) *От болуп чыктык жарылып, оттук таштан таралып.* Мында *оттук таш* деген сөз таштын от чыгара турган касиетине жараша түзүлдү.

6) *Капысынан учуп чыгат, кыйып өтүп жарганат.* Бул сүйлөмдөгү *жарганат* (жаргак, канат) эки сөздүн компонентинен, ал заттын канатына *жаргак* деген сөздү окшоштуруп бир сөз пайда болду.

Кээ бир кошмок сөздөр, тилдин өсүшү менен, бирге айтылып, жазууда да бир жазылса (*жарганат, саргарт, аткана, Абдыжапаркул ж. б.*), кээ бир кошмок сөздөр бөлөк жазылып, бирге айтыла берет (*чегара, көкбөрү, саржыгач*). Ошондуктан татаал сөздөрдү жазылышына карай ажыратууга туура келбейт. *Жазуу иши—орфографиялык иш, сөз—адамдын катнашуудагы зарыл куралы болгон—тилдин эң майда бөлүгү.*

Сөздөрдүн бирге айтылышы аркасында кээ бир сөздөрдүн мүчөгө айланып кеткенин байкайбыз. Мисалы: *карагат, кожогат, кызылгат* сыяктуу сөздөгү *-кат* деген бөлүгүн текшерсек, тарыхый жагынан (кат) жемиш деген сөз экенин билебиз. Бул *-кат* деген сөз ушул күнгө чейин башка түрк тилдеринде сөз катарында сакталып, кыргыз тилинде сөз мүчөсүнө айланып кеткен. Ошол сыяктуу *ашкана, китепкана, чайкана, аткана* деген сөздөгү *-кана*—кыргыз тилинде зат атоочту уюштуруучу сөз мүчөсү. Бирок ал сөз—тажиктердин тилиндеги *үй* (хона) деген сөзү.

Кошмок сөздөр

Бардык сөздөр менен туш келди уюша бербейт. Ар бир сөз түркүмдөрүнө тиешелүү кошулуу жолдору бар. Мисалы, кошмок зат атоочтун тизмектешүү тартибин алып көрөлү:

1) Кошмок зат атоочтор жалаң зат атоочтордон да түзүлөт: *чыны кап, ай балта, каш кулак, Темиркул, Ат-Башы ж. б.*

2) Сын атооч менен зат атоочтун биригенинен да түзүлөт: *аксакал, алабата, карасан, сары май, Аккыз, Кара-Суу ж. б.*

3) Сан атооч менен зат атоочтун кошулушунан түзүлөт: *тогуз кат, кырк аяк, эки бет, он башы, беш жылдык ж. б.*

4) Зат атооч менен сын атоочтун компонентинен да болот: *таскара, бетикара ж. б.*

5) Зат атооч менен этиш сөздөн биригип да түзүлөт: *баш кесер, кыл жуугуч, жер ченеч, келгин куш ж. б.*

6) Кээ бир зат атоочтор ар түркүн сөз түркүмүнөн аралашып да түзүлөт: *алп кара куш, кара кулак шер ж. б.*

Кошмок зат атоочтор, негизинен, жогорку сөз түркүмдөрүнөн түзүлсө, башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү өзүнчө биригүү жолдору бар.

Кээ бир учурда таандык мүчөнүн үчүнчү жагы (*-ы, -сы*)

менен да кошмок зат атоочтор түзүлөт. Буга кыргыз тилинде *Ат-баш-ы, он-баш-ы, бет-и-кара, жан-ы-бар* деген сыяктуу сөздөр мисал боло алат. Бирок, бул сыяктуу сөздөрдөгү *-ы* мүчөсү бул жерде таандык категориянын ролун аткарбай, сөз түзүү функциясына өткөн. Ошондуктан ал сөздөр унгу сыяктуу гана жөнделүп, зат атоочтун сан категориясы жана таандык категориясы менен өзгөрө алат.

Эки сөздүн, же сөз менен мүчөнүн биригишинде (ал экөөнүн арасында) бир үндүү тыбыштын кошулуп, же түшүп калышы кыргыз тилине мүнөздүү. Мисалы: (*бол-о-чак—болочок, кел-е-чак—келечек, жат-а-лак—жаталак, калп-ы-чы; жан-ы-бар ж. б.*). Анын тетирисинче, эки сөздүн арасынан, же сөз менен мүчөнүн арасынан бир тыбыш түшүп да калат. Мисалы: *сары-жыгач—саржыгач, сарыкарт—саргарт ж. б.*

Кош сөздөр

Түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да кошмок сөздөрдөн айырмаланат. Алар байламта жана жардамчы сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрүнүн баарынан түзүлөт. Мисалдар: *Колхозчу кыз-келиндер кызыгуу менен пахта теришти.* Бул сүйлөмдөгү *кыз-келин* деген сөз—зат атооч. *Өзүмдүкү дегенде өзүз кара күчүм бар, кишиники дегенде ана-мына ишим бар* (макал). Мындагы *ана-мына* деген сөздөр—ат атоочтор.

Кыл аркан керме байлатты,
Кырк капкара быштыны,
Кыдырата байлатты (фольк.).

Мындагы *капкара*—кош сын атооч.

Карагер бышты минген карыя аттан түшүп, балдарына эки-экиден алма карматты. Бул сүйлөмдөгү *эки-экиден* деген сөз—сан атооч.

Ал экөөбүз эртели-кеч келер-кетер кепти айтышып отурчу элек. Мындагы *эртели-кеч*—тактооч, *келер, кетер*—аттоочтуктар.

Тамашалап кемпирин карап, кыт-кыт күлүп жооп берди. Бул сүйлөмдөгү *кыт-кыт*—тууранды сөз.

Кош сөздөр зат атооч менен зат атоочтун, сын атооч менен сын атоочтун, сан атооч менен сан атоочтун, башкача айтканда, бир түркүн сөздөрдүн бирге айтылышы менен түзүлсө, кошмок сөздөр эки түрдүү сөз түркүмүнөн биригип да түзүлөт.

Кош сөздөр энчилүү ат түзбөйт жана алар сан менен өзгөрүүчү зат атоочтон түзүлсө, ар дайым көптүк мааниде колдонулат.

Кош сөздөр төмөнкүдөй түзүлөт

1) Бир гана сөздүн эки кайталанып айтылышы менен кош

сөздөр түзүлөт. Мисалы: *Кыргызстандын бийик-бийик тоолорунда короо-короо койлор, топ-топ болуп жайылып, сай-сайдын жээгине малчылар конушат*. Бул сүйлөмдөгү бийик-бийик, короо-короо, топ-топ деген сөздөр—кош сөздөр.

2) Маанилеш сөздөрдүн катар айтылышы аркылуу кош сөздөр түзүлөт: *идиш-аяк, курт-кумурска, курбу-курдаш, ага-тууган, оюн-кулкү, кайгы-капа, чыр-чатак, ызы-чуу, тарса-турс, тапа-так, тап-так* ж. б.

Маанилеш сөздөр катар айтылганда, сын атоочтон болсо, сын атооч болуп (*боз-боз ат*) заттын сынын күчөтүп, анын көп экендигин билдирет; тууранды сөз болсо (*тарс-турс, каңыр-куңур*), анда тууралуучу заттын үнүн же образын тактайт.

3) Кайчы маанилеш сөздөрдөн да кош сөздөр түзүлөт: *кемпир-чал, аял-эркек, ата-эне, кыз-келин, тоо-таш, келим-кетим, алым-берим, жакшылык-жамандык, кириш-чыгыш* ж. б.

4) Кошу менен жупталып айтылган сөздүн биринчиси маани берип, экинчиси ал маани берген бөлүмүнө жөн гана уйкашып, кайталануу менен да кош сөз уюшулат. Мисалы: *кийим-кечек, эгин-тегин, бала-бакыра, китеп-ситеп, эт-мет, нан-пан, чай-пай* ж. б.

Бул мисалдарга караганда үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөздөр кайталанганда, үндүүдөн мурун *м* тыбышы *эт-мет*, үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөз кайталанганда (ал сөздүн экинчи кайталанышында), башкы тыбыш түшүп, анын ордуна башка бир уйкаш тыбыш (*с* же *п* тыбышы) кошулуп айтылат (*мал-сал, нан-пан* ж. б.). Эгер унгу сөз үндүү менен аяктаса, экинчи уйкашып кайталанууда сөздүн башкы тыбышынын ордуна *с* же *м* сыяктуу тыбыштар пайда болот (*төө-мөө, бээ-сээ*).

5) Кээ бир кош сөздөрдүн биринчиси маани бербей, экинчиси маани берет. Мисалы: *туптуура, кыпкызыл, упузун* мында сөздүн маанисин күчөтүп, сөздүн башкы бөлүгүнө *п* тыбышы кошулуп, негизги сөздүн алдында кайталанды.

6) Кээ бир учурларда бир сөз эки айтылып, бирок ал кайталанган сөздүн биринчисине *-ма* мүчөсү жалганат. Мындай кайталануу менен зат атооч түзүлбөйт. Кайталанган сөздүн унгусу зат атооч болсо да, ал башка сөз түркүмүнө өтүп кетет. Мисалы: *колмо-кол, бетме-бет, башма-баш* ж. б.

Кыскартылган сөздөр

Алар төмөнкүдөй жасалат:

1) Татаал сөздөрдүн же айрым атама сүйлөмдөрдүн баштамгасынан кыскартылат: СССР, КПСС, БК, МТС ж. б.

2) Сөздөрдүн биринчи бөлүмдөрүнөн да кыскартылып жасалат: *райком, райатком* ж. б.

3) Кээде кыскартылган сөздүн биринчиси же эң акыркысы толук айтылат: *профсоюз, Кыргызмамбас* ж. б.
Мектеп грамматикасында *быяк, тыяк, аяк, быйыл, бүгүн* деген сыяктуу сөздөр „бириккен сөздөр“ болуп берилип келе жатат.

Бул *бириккен сөз* деген термин—кыргыз тилинде татаал сөздүн чаржайыт жазылышынан келип чыккан нерсе.

Тилдин өсүү процессинде кээ бир татаал сөздөр тыбыштык жагынан кыскарып көп муундуу сөздөр аз муундууга, татаал сөз жөнөкөй сөзгө айланып да кетет.

Сөз мүчөлөрү

Морфология сөздөрдүн мааниси жагынан бир-биринен болгон айырмасын, алардын жасалышын гана эмес, сөздөрдүн формасы да карайт. *Жол, жолум, жолдор, жолго, жолдо, жолдун* деген сөздөрдө *жол* деген унгу сөздүн формасы өзгөрүп, анын түпкү мааниси өзгөргөн жок. Ошол сыяктуу *жазды, жазат, жазган, жазабыз, жазышты, жазганбыз* деген сөздөрдө *жаз* деген этиштин мааниси өзгөрбөй, анын формасы менен мамилеси гана өзгөрдү.

Сүйлөмдө, сөзгө сөз мүчөлөрү жалганып анын оттенкасы өзгөрүп, мааниси өзгөрбөсө, сөздөрдүн формасы өзгөрдү дейбиз. Сөздүн формасын өзгөртүп, сүйлөмдө байланыштыруу кызматын аткарган сөз мүчөлөрүн *сөз өзгөртүүчү мүчөлөр* дейбиз.

Унгу, туунду же татаал сөздөргө жалганып, ал жалганган сөзүнүн формасы менен маанисин өзгөртүп, жаңы сөз жасаган сөз мүчөлөрүн *сөз жасоочу мүчө дейбиз*. Мисалы: *колтук, колдош, колдук, колчой, колдогой, колдонмо, колдоо, колдуу, колоңсо, колтой, колукту* деген сөздөрдүн унгусу—*кол* деген зат атооч. Андан сөз жасоочу мүчөлөрдүн (*-лык, -ла, -лаш, -ык* ж. б.) жардамы менен жаңы сөздөр түзүлдү. Мындай сөз мүчөлөрү сөздүк составды жаңы сөздөр менен толуктап, байытып турат.

Сөз жасоочу мүчөлөр грамматикада морфологиялык сөз түзүү категориясына кирет. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөз өзгөртүүчү категориянын тигил же бул тобуна кирип, өзүнө тиешелүү сөздөрдүн баарына бирдей жалгана алат.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен сөз жасоочу мүчөлөр, негизинен, бир-биринен төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат.

1) Сөз жасоочу мүчөлөр сөздүктү байытат; сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сүйлөмдө сөздөрдү байланыштыруу кызматын аткарат.

2) Сөз жасоочу мүчөлөр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо да, ал сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөрдүн баары менен айкашып, жаңы сөз жасай бербейт. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр өзүнө тиешелүү сөз түркүмдөрүнө кирүүчү сөздөрдүн баарына же

көпчүлүгүнө жалгана алат. Эгерде ал мүчө башка сөз түркүмүнө жалганса, ал сөздүн маанисин же сүйлөмдөгү ролун өзүнө тиешелүү сөз түркүмүнө өткөрөт.

3) Сөз түркүмүнө коюла турган суроолор бар. Мисалы, *ким?* эмне? зат атоочко, *кандай?* сын атоочко, *канча?* сан атоочко, *эмне кылды?* этишке, *кайсы?* ат атоочко, *качан?* деген суроо тактоочторго берилет. Мындай сурама ат атоочторго сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганып, ошол мүчөдө турган сөзгө суроо кылып коюлат, ал эми сөз жасоочу мүчөлөр сурама ат атоочко жалганганда анын маанисин башка сөз түркүмүнө өткөрүп жиберет.

4) Сөз жасоочу мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр башка тилге уңгу катары өтө берет. Бирок уланды уланып турган формасы менен сөз башка тилге өтпөйт. Буга караганда уландылар тилдин эң туруктуу элементинин бири боло алат.

Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрүн дал ушул белгилерине карай сөз жасоочу (куранды), сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчө деп эки топко бөлүп, *курандылар куралат, уландылар уланат* (мүчөлөр жалганат) деген терминди колдонобуз.¹

1. Сөз жасоочу мүчөлөр

Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөрдү туунду сөздөр дейбиз. Мисалы: *ат* деген сөз айбанды билдирсе, ал сөзгө *-чы* деген зат атоочтун өнөр-кесипке байланыштуу сөздөрдү жасоочу мүчөсүн жалгасак (*атчы*), ат багуучу кишини билдирет. *Сай* деген этиш сөзгө *-ма* деген зат атоочтун мүчөсүн жалгасак, *сайма* деген зат атооч, ал сөзгө дагы *-чы* мүчөсүн жалгасак, *саймачы* деген дагы бир жаңы сөз пайда болот. Ага *-лык* мүчөсүн кошсок, *саймачылык* деген абстракттуу түшүнүктөгү зат атооч сөз жасалат.

Бул мисалдарга караганда жаңы пайда болгон туунду сөздөр кийинки жалганган сөз мүчөсүнүн берген мааниси менен сөздүн башкы маанисине байланыштуу экинчи бир жаңы маанидеги түшүнүктү пайда кылат. Демек, сөз мүчөлөрү сөздөрдүн берген мааниси жагынан да бири-биринен айырмаланат. Мисалы, зат атоочтун *-лаш* мүчөсү биргеликти көрсөтүүчү зат атоочту уюштурат (*жолдош, карындаш, эмгектеш, энелеш* ж. б.).

Ал эми *-кана* деген мүчө бир нерсе тура турган жайды, орунду көрсөтүүчү (*ашкана, чайкана, аткана* ж. б.) түшүнүктү билдирет.

Бир түркүн курандылар бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болсо (*-ла: ырда, сүйлө; -а: сана, чене* ж. б. этишке тиешелүү).

¹ Кыргыз тилинде бул сөз мүчөлөрүнөн (уланды, куранды) башка да, араб-иран тилинен кирген *приставкалар* бар. Мисалы: *бейтааныш бейсурак, натура, нааразы* сыяктуу сөздөрдөгү *бей-, на-* деген сөз бөлүгү—приставка. Булар кыргыз тилинде өнүмдүү эмес.

лүү; *-луу, -сыз: акылсыз, сүттүү; баласыз, тонсуз* ж. б. сын атоочко гана тиешелүү), экинчилери бир нече сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Мисалы, *-лык* мүчөсү зат атоочко (*желдик, колтук, ондук, калдык*) жана сын атоочко да (*социалисттик, колхоздук*) тиешелүү сөздөрдү түзөт.

Кээ бир курандылар атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү түзсө (*-ла: ойло, терде*), кээ бири этиш сөздөрдөн зат атооч (*сүргү, чалгы, басма, тепкич*) же сын атооч сөздөрдү (*мокок, муздак, ыйлаак, ачуу, катуу*) түзөт.

Бир түркүн мүчөлөр ар башка формада болсо да, маани жагынан жакын болгон сөздөрдү түзөт (*арабачы, арабакеч*); экинчилери формасы жагынан окшош болгону менен, ар башка маанидеги сөздөрдү түзөт. Мисалы, *кутуча, көрпөчө, куда-ча, моюнча* ж. б. Бул сыяктуу сөздөрдөгү *-ча* мүчөсү зат атоочту уюштурса, *кыргызча, жаңыча, азырынча, эскиче* деген сөздөрдөгү *-ча* мүчөсү—тактоочту уюштуруучу мүчө; *ончо, жүзчө*, дегендеги *-ча* чамалама сан атоочту уюштурат.

Ошентип, мүчөлөрдү мааниси жагынан караганда алар омоним жана синоним маанисинде колдонула берет.

2. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр

Сүйлөмдөрдү түзүүдө сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын ролу өтө чоң. Бул категориянын жардамы менен гана сүйлөмдөгү сөздөр айтылуучу ойго карата бири-бирине тизмектешип байланышат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бирине болгон катышын, мамилесин көрсөтүп туруучу грамматикалык категорияларга сан (жекелик, көптүк) категориясы, таандык категориясы, жак категориясы, жөндөмө категориясы, чак категориясы жана сын атоочтун даража категориялары кирет.

Сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын формасы—алардын сөз мүчөлөрү болот.

Сан категориясы

Кыргыз тилинде сан категориясынын жекелик түрүнүн мүчөсү жок, көптүктү көрсөтө турган мүчөсү бар (*-лар* варианттары менен).

Бул *-лар* мүчөсү менен зат атоочтор жана заттын ордуна колдонуучу ат атоочтор (*ал—алар, бул—булар, ким—кимдер*) өзгөрөт. Калган сөз түркүмүнө көптүк мүчө мүнөздүү эмес. Башка сөз түркүмдөрүнө кирүүчү сөздөр сан категориясы менен өзгөрсө, сүйлөмдө зат атоочтук мааниге өтүп колдонулат. Мисалы, *кызылдар жеңишти* деген сүйлөмдө *кызыл* деген сын атооч субстантивацияланып *аскер* деген сөздүн ордуна (*Кызыл аскерлер*) колдонулду.

Затты же зат маанисиндеги түшүнүктү үч жактын бирине таандык экенин көрсөтүүчү грамматикалык категорияны таандык категория дейбиз.

Таандык категория, негизинен, зат атоочко тиешелүү. Жакчыл таандыктын үч жагынын тең мүчөсү бар.

I -**ым** заттын биринчи жакка таандык экендигин билдирет: *атым, китебим* ж. б.

II -**ың** заттын экинчи жакка таандык экендигин билдирет: *атың, китебиң* ж. б.

III -**ы (-сы)** затты үчүнчү жакка таандык кылып көрсөтөт: *аты, китеби* ж. б.

Жакчыл таандыктын *жекелик, көптүк, одоно, сылык* түрүн билдирүүчү формасы бар. Мисалы: *сенин балаң, силердин малыңар, сиздин балаңыз* ж. б.

Бул мүчөлөр уланып турган сөздүн аныктоочу илик жөндөмөдө турат: *колхоздун малы, менин жолдошум, сиздин кызыңыз* ж. б.

Таандык мүчө уланган сөздүн аныктоочу атооч жөндөмөдө туруп айтылса, ал экөө биригип сөздөрдүн туруктуу айкалышы болот. Мисалы: *айыл совети, Чүй суусу, Турксиб темир жолу* ж. б. Мындай сөздөр жөндөмө мүчөлөр менен өзгөргөндө, таандык мүчө уланып турган сөздөр сыяктуу жөндөлөт (мисалы, *Чүй суусу, Чүй суусуна, Чүй суусунда* ж. б.) жана сүйлөмдүн бир гана мүчөлүк кызматын аткарат.

Эгер мындай формада туруп жөндөмө мүчөлөр менен өзгөргөндө, анын таандык мүчөсү бар экендиги сезилбей, уңгу же туунду сөздөр сыяктуу (биринчи жөндөлүш) жөндөлсө, аларды татаал сөз деп, сөздөрдүн туруктуу айкалышынан ажыратабыз. Мисалы: *он башыга, он башыда, Ат-Башыга, Ат-Башыда* ж. б.

Бул жерде таандык мүчөнүн (он-баш-ы-га) сөз өзгөртүүчү функциясынын ордуна—сөз жасоочу ролду аткарганын көрөбүз.

Жак категориясы. Адамдын ким, эмне экендигин (*Асан-мын, студентсиң*), кандайлыгын (*жакшысың*) жана кыймыл-аракеттин кайсы жактан болгондугун (*жаздың, ырдадык*) билдирүүчү грамматикалык категорияны жак категория дейбиз.

Жак категория, негизинен, баяндооч боло турган зат атооч, сын атооч, сан атооч жана этиш сөздөргө тиешелүү болуп жекелик, көптүк, одоно, сылык формада айтылат.

Ат атоочтор менен сан атоочтор заттын ордуна колдонгондо жак категориясы менен өзгөрө алат (сүйлөгөн сенсиң, алган силерсиңер, мен бешинчимин ж. б.).

Жак категориясынын биринчи, экинчи жагынын мүчөлөрү булар:

1 жак: -ым, -мын, -быз, -к.

2 жак: -ың, -сыз, -сыңар, -сыздар.

Мисалдар: *бардым, келдиң, окуганмын, сүйлөгөнбүз, көрдүк, баргансыз, алгансыңар, бергенсиздер* ж. б.

Жөндөмө категориясы. Жөндөмө категориясы, негизинен, атооч сөздөргө тиешелүү категория, сүйлөмдө атооч сөздөрдүн бир-бирине болгон синтаксистик байланышын көрсөтүп, таандык, жак категориялары менен болгон катышын билдирет. Кыргыз тилинде алты жөндөмө бар. Атооч жөндөмөсүнөн башкаларынын морфологиялык белгиси (мүчөсү) бар. Алардын жөндөмө мүчө дейбиз. Жөндөмө мүчөлөр менен сөздөрдүн өзгөрүшүн сөздөрдүн жөндөлүшү дейбиз.

Чак категориясы. Чак категориясы кыймыл-аракеттин болуп өткөн, болуп жаткан, же боло тургандыгын билдирет. Чак категориясынын мүчөлөрү жаңы сөз жасабайт, сөздүктү байытпайт. Чак категориясынын мүчөлөрү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт.

Сөз мүчөлөрүнүн фонетикалык жагына карай бөлүнүшү

Сөз мүчөлөрү мааниси жагынан айырмаланса, формасы жагынан да бир-биринен айырмаланат. Мисалы, кээ бир сөз мүчөлөрү жалаң гана үндүү тыбыштан турса (-оо, -уу, -а: *алтоо, жетөө, баруу, катуу, чене, ойно* ж. б.), кээ бир сөз мүчөлөрү үндүү менен башталып, үнсүз менен бүтөт (-ым, -ык, -эк: *атам, балам, боёк, тилек, аксак, коёнек* ж. б.). Кээ бирлери үнсүз менен башталат (-чы, -мак, -мер: *өтүкчү, куймак, сөзмөр*).

Бир түркүн мүчөлөрдүн үндүү тыбышы жалганган сөздүн акыркы муундагы үндүүгө карай эки же төрт вариантта ээрчишсе (-уу, -үү, -чы, -чи, -чу, -чү), экинчилеринин үндүү тыбышы ээрчишпейт (*чайкана, уйкана, отункана*). Кээ бир сөз мүчөсүнүн үнсүз тыбышы уланган сөзүнүн акыркы тыбышына карай ээрчишсе (-лар, -дар, -тар), кээ бирлери ээрчишпейт (-ман, -эк). Кээ бир сөз мүчөлөрүнүн үндүү жана үнсүз тыбышы да өзгөрбөй, дайыма бир калыпта колдонулат. Сөз мүчөлөрүнүн өзгөрүү вариантына жана тыбыштык өзгөчөлүгүнө карай негизинен, төрткө бөлүүгө болот: 1) ээрчибес мүчө, 2) турактуу мүчө, 3) оошмо мүчө, 4) сыйлыгышма мүчө.

Ээрчибес мүчө. Сөздүн акыркы муунундагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай мүчөнүн үндүү, үнсүз тыбыштары ээрчибей бир калыпта гана айтылса, андай мүчөлөрдү ээрчибес мүчөлөр дейбиз. Мисалдар:

-эк: *коёнек, кыргык;*

-ке: *байке, жездеке;*

-поз: *илимпоз, кумарпоз;*

-кана: *чайкана, китепкана;*

-кор: *жалакор, камкор;*

-тай: *агатай, байкетай* ж. б.

Турактуу мүчө. Сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбышка карай мүчөнүн үндүү тыбышы ээрчишип, мүчөнүн башындагы үнсүз тыбышы ээрчишпей, бир калыпта турса **турактуу мүчө** дейбиз. Мисалдар:

- чыл:** эпчил, суучул;
- чык:** капчык, көлчүк;
- чы:** койчу, атчы;
- чак:** иничек, келинчек;
- ма:** сокмо, төкмө, тизме;
- мыш:** турмуш, жемиш;
- мак:** куймак, чакмак, өрмөк;
- мыр:** кытмыр, өсмүр;
- сак:** алымсак, беримсек;
- сыз:** эпсиз, алсыз ж. б.

Оошмо мүчө. Сөздүн аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай мүчөдөгү үндүү, үнсүз тыбыштар ээрчишип турса, **оошмо мүчө** дейбиз. Мисалдар:

- лык:** айлык, узундук;
- лаш:** жердеш, эшиктеш;
- лак:** жайдак, тердээк, таштак;
- луу:** баалуу, акылдуу, күчтүү;
- гыч:** тепкич, сүзгүч;
- ны:** баланы, элди, атты;
- да:** айылда, тоодо, өрдөктө, элде ж. б.

Сыйлыгышма мүчө. Сыйлыгышма мүчөлөргө үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн сөз мүчөлөрү кирет. Сыйлыгышма мүчөлөр үндүү менен аяктаган сөздөргө жалганганда мүчөдөгү үндүү тыбыш сыйлыгышып түшүп калат. Мисалдар:

- ым:** балам, энем, төөм, тоом, чыным, иним;
- ык:** аксак, төлөк, элек, боёк.

Эскертүү: 1) Созулма үндүүсү болгон сөз мүчөлөрү эки гана вариантта өзгөрөт, алар сыйлыгышма мүчө эмес. Мисалы: -оо, -өө; -уу, -үү; -луу, -лүү. (Булар: -оо, -уу, -үү сыйлыгышма мүчөлөр).

2) Кээ бир турактуу мүчөлөрдүн үндүү тыбыштары эки гана вариантта өзгөрөт: -мөр, -мер (сөзмөр, ишмер).

3) Кээ бир сөз мүчөлөрүнүн үнсүзү өзгөрүп, үндүү тыбышы өзгөрбөйт (-гер, -кер: соодагер, айлакер, эсепкер, ишкер ж. б.)

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Сөздөрдүн грамматика менен айкалыш өзгөчөлүгүнө карата ар бир тилдин закондору же грамматикалык эрежелери жана грамматикалык категориялары болот. Сөздөрдүн грамматикалык белгиси менен эсептешпей, сөз түркүмдөрүн бири-биринен туура ажыратууга мүмкүн эмес.

Сөз түркүмү деп сөздөрдүн семантикалык мааниси менен алардын грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) белгилерине карата бири-биринен айырмаланып бөлүнүшүн түшүнөбүз. Сөздүк составдагы сөздөрдүн баары мааниси жагынан жана грамматикалык белгилери жагынан бир түрдүү эмес. Кээ бир сөздөр мааниси жагынан жандуу, жансыз заттардын (ат, балык, таш, чөп) же окуя, кубулуштардын (согуш, өрт) жана зат маанисинде колдонулган (уйку, түшүнүк, сезүү-конкреттүү эмес түшүнүктөрдүн аттарын билдирсе, кээ бир сөздөр сын-сыпат, кыймыл-аракеттин атын билдирет (жакшылык, тазалык, жүрүш, басым, терим).

Кайсы бир сөздөр заттардын сыны, сыпаты, кебетеси, белгиси, формасы же жыты, даамы кандай экенин билдирет (боз, ак, тоголок, жыттуу, ачуу, кыйгыл), бирок ал түшүнүктөрдүн аттарын атабайт. Кээ бир сөздөр заттын санын, иретин же өлчөмүн билдирсе, экинчи бир сөздөр башка бир сөздүн ордуна гана колдонулат (мен, бул, ким, кайсы).

Кээ бир сөздөр кыймыл-аракетти билдирет. Кээ бир сөздөр кыймыл-аракеттин кандай абалда, качан же кайда, кандайча болгонун тактаса (бүгүн, түндө, жаңыдан, орусча), кээ бир сөздөр заттардын дабышын, үнүн, образын, же сынын, кебетесин гана туурап, анын атын атабайт (бак-бак, эрбең-сербең ж. б.).

Белгилүү мааниге ээ болгон сөздөрдөн башка, айрым турганда болбогон, бирок мааниге ээ болгон сөздөрдү жандап, аларга кошумча маани киргизүүчү сөздөр да бар. Андай сөздөргө суроо да берилбейт. Аتكени менен сүйлөмдө башка мааниге ээ болгон сөздөрдү жандап айтылат да, ал сөздөр менен биригип бир суроого жооп берет. Буларга, мисалы, жандоочтор кирет.

Булардан башка, речибизге катышса да, сүйлөм мүчөсү болбогон, адамдын, коркуу, сүйүнүү, өкүнүү сыяктуу сезимин билдирип турган сөздөр бар (*бах, кокуй, аттигинай*). Кээ бир сөздөр сөз менен сөздүн же сүйлөм менен сүйлөмдүн арасында колдонулуп, аларды байланыштырат. Мындай сөздөргө атайы суроо коюлбайт (*жана, да, же, анткени ж. б.*).

Сөздөрдүн бир гана жагына (мисалы, грамматикалык белгисине же семантикалык маанисине) карата сөз түркүмүн туура ажырата албайбыз. Сөздөрдү жалаң семантикасына карап сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү көп учурда жаңылыштыкка алып келет, себеби, бир эле сөз заттын атын билдиргени менен (*темир*), ошол эле сөздүн өзү айрым учурда башка бир заттын эмнеден жасалганын билдирип, аны аныктайт (*темир кашык*).

Ошол сыяктуу заттын сын-сыпатын билдирүүчү сөздөр (*жакшы*) кээ бир учурда кыймыл-аракеттин сыпатын билдирет (*жакшы келди*) же болбосо сүйлөмдө башка бир сөздүн ордуна колдонулуп калат, бирок өзүнүн семантикалык маанисин жоготпойт. Мисалы: *Жаман айтпай жакшы жок* (макал). Бул сүйлөмдөгү *жаман, жакшы* деген сын атоочтор сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонулган.

Кээ бир сөздөр семантикалык мааниси жактан бир сөз түркүмүнө гана тиешелүү болсо (*китеп, ак, чоң, кел ж. б.*), кээ бир сөздөр мааниси жагынан эки же андан ашык сөз түркүмүнө тиешелүү болот; буга көп маанилүү сөздөрдү кошууга болот. Андай сөздүн негизги маанисин сүйлөмдө гана аныктайбыз. Ошондуктан сүйлөм сөздөрдү бири-биринен чектөөнүн ишенимдүү чеги болот деп айта алабыз. Мисалы, *тоң* деген сөздү зат атоочко да, этишке да кошобуз: *тоң жарылды* (зат атооч), *суу тоңду* (этиш).

Коркок деген сөз зат атооч да, сын атооч да болот: *Коркок көлөкөсүнөн коркот* (зат атооч). *Коркогураак бала* (сын атооч).

Оору зат атооч да, этиш да болот: *Оорулар курортко жөнөштү* (зат атооч). *Жаман айтып, көңүлүн оорутпа* (этиш).

Бир эле сөз экинчи бир типтеги сөздүн ролунда же маанисинде колдонулуп калышы мүмкүн.

Кээ бир зат атоочтор сын атооч сөзгө окшоп экинчи бир зат атоочко аныктооч да болот: *Кашкулак мүчө, каман тиш, боорсок мурун, бөйрөк бет, каймак кабак, кара кыз* (фольк.). Мында *кашкулак, каман, боорсок, бөйрөк, каймак* деген зат атоочтор экинчи бир зат атоочко аныктооч болуп түшүп, *кандай?* деген суроого жооп берип турат.

Сын атоочтор да зат атоочтун ордуна колдонулуп жөндөмө, таандык, кээде көптүк мүчөлөр менен өзгөрө алат: *Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт* (макал). *Бир жеринде көгү жок, куу чөп менен тең кылам. Кызылдар жеңип чыгышты.* Бул сүйлөмдөрдө *жакшы, көк, кызыл* деген сын атоочтор зат атооч сөздөрдүн ордуна колдонулду.

Кээ бир сын атооч сөздөр сүйлөмдө тактоочко окшоп, баяндоочтун бышыктоочу болуп түшөт. Мисалга төмөнкү сүйлөмдү салыштырып көрөлү: *Жорголотуп тез келди. Абдыжакшы сүйлөдү* (*тез*—тактооч, *жакшы*—сын тооч).

Кээ бир тактооч сөздөр сын атоочтун салыштырма *-раак* деген мүчөсү менен өзгөрөт: *Болгула, эртерээк кызылды сузуп жибергиле! Чогулуш бүгүн кечирээк башталбасын* (*эрте, кеч*—тактооч сөздөр).

Грамматикалык категорияларды бири-биринен бөлүп кароо менен алардын бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү болгон бөтөнчөлүгүн белгилейбиз. Мисалы, грамматикада чак категориясы этиш сөздөргө, жак категориясы баяндооч болгон зат атооч, ат атооч, сын атооч, этиш жана кээ бир сан атоочторго мүнөздүү. Демек, сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын бири бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, экинчиси бир нече сөз түркүмүнө бирдей тиешелүү болот.

Ошондой болсо да, кээ бир учурда бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөз формасы башка типтеги сөздөргө жалганып, аларды сүйлөм тизмегинде башка сөз түркүмүнүн ордуна колдонууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, *Токтому уч айтса да, укпаган соң, билбейминиңди койчу* (К. К. Юдахин) деген сыяктуу сөздөрдө таандык мүчөлөр менен жөндөмө мүчөлөр зат атоочко тиешелүү болсо да, этиш сөздөргө жалганып турганын көрөбүз.

Бирок жогорку сүйлөмдөр адабий тилде *токто* деген сөздү үч айтса да *укпаган соң, билбеймин* деген сөздү койчу депайтылмачы. Чынында, жогору жактагы сүйлөмдүн айтылышында сөз деген зат атооч түшүп калгандыктан, анын мүчөсү (-ны) алдында турган (*токто* деген) сөзгө жалганды да, сүйлөмдөгү грамматикалык байланышты бузбай, ойдун кырдаалын толук сактады.

Кыскасы, сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратканда сөздөрдүн грамматикалык белгиси менен семантикалык маанисин бири-бирине тыгыз байланыштуу түрдө кароо керек. Тилдин сөздүк составы менен грамматикасы бири-бирине көз каранды жана байланыштуу нерсе.

Сөз түркүмдөрүн белгилегенде тилдин грамматикалык жана лексикалык төмөнкү белгилерине көңүл бурулу керек:

- 1) сөздүн семантикалык маанисине,
- 2) сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнө,
- 3) сөздөрдүн сүйлөмдөгү ролуна.

Мына ушул үч белгинин негизинде кыргыз тилиндеги сөздөрдү белгилөөгө болот. Алар төмөнкүлөр:

1. Зат атооч. Зат атоочко кирүүчү сөздөр таандык, көптүк, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт.
2. Сын атооч. Сын атоочтор мааниси жактан салыштыры-

лып же күчөтүлүп айтылат. Сын атоочторго таандык, көптүк, жөндөмө мүчөлөр жалганып турса, зат атоочтун ордуна колдонулат. Мисалдар: *Энемди ачка сен койдуң. Кышта кызыл бербедиң, жайда агын бербедиң* (фольк.) *Адам аласы ичинде, мал аласы тышында* (макал). Бул сүйлөмдөрдөгү сын атоочтор (*кызыл, агын, аласы*) зат атоочтун ордуна колдонулган.

3. Сан атооч. Сан атоочторго жөндөмө мүчө жалганып турса, зат маанисинде колдонулат: *Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат* (макал). *Малың жүзгө жеткиче, таанышың үчкө жетсин* (макал). Бул сүйлөмдөгү *миңди, бирди, жүзгө, үчкө* деген сан атоочтор зат атоочтун ордуна колдонулган.

Эсептик сандар таандык, көптүк, жак, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ирээттик сан менен жамдоо сандар өзгөрө берет.

4. Ат атооч. Сөздөр (беттеме, шилтеме), көбүнчө, зат атоочтун ордуна да колдонулуп, *ким? эмне? кайсы?* деген суроого жооп берет. Ал эми сурама ат атоочторго суроо коюлбайт. Алар кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, ошонун сөз мүчөлөрү менен өзгөрө берет. Мисалдар: *кимдерге, эмнеси, канчанчы ж. б.*

5. Тактооч. Тактоочтор сөз өзгөртүүчү көптүк, таандык, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт, бирок кээ бир тактоочтор сын атоочтун *-раак* деген мүчөсү менен өзгөрөт. Мисалдар: *Асан ылдамыраак сүйлөдү. Абды эртерээк келип, кечирээк кайтты*. Бул жагынан караганда сын атоочко тактоочтун жакындыгы байкалат, бирок тактооч сөздөр зат атоочту (сын атоочко окшоп) аныктабайт. Бул жагынан сын атоочтон айырмаланат.

6. Этиш. Этиш сөздөргө жак менен чак категориясы мүнөздүү. Алардын негизи буйрук мааниде айтылат. Этишке: таандык, жөндөмө категориялары мүнөздүү эмес. Семантикалык жагынан аракет-кыймылды билдирет да, анын атын атабайт.

7. Тууранды сөздөр. Булар заттын кыймылын, дабышын, образын же формасын гана туурап, анын атын атабайт. Ошондуктан алар сүйлөмдө зат атоочтун же этиштин сөз мүчөлөрү менен өзгөрүп (же болбосо, жардамчы сөздөр менен кошо айтылып) зат атоочтун же этиштин ордуна колдонулат.

8. Сырдык сөздөр. Булар сүйлөмгө катышып, ар түркүн сезимди (өкүнүү, сүйүнүү, коркуу) билдирип турганы менен, сүйлөм мүчөсү болбойт. Сөз мүчөлөрү менен өзгөрбөйт. Ага суроо да коюлбайт, сүйлөмдө грамматикалык функциясы жок, лексикалык гана категория.

Кызматчы сөздөр. Мындай сөздөргө байламталар, жандоочтор жана болукчөлөр кирет.

9. Байламта сөздөр. Булар айрым семантикалык мааниге ээ болбосо да, сүйлөмдө грамматикалык байланыштыруу кыз-

матын аткарат; сүйлөм мүчөсү болбойт жана сөз мүчөлөрү менен өзгөрбөйт, суроого да жооп бербейт.

10. Жандооч сөздөр. Буларда семантикалык маани болбойт. Сүйлөмдөгү сөздүн бирин жандап, ал сөзгө кошумча маани кошуп, аны менен биригип сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот.

11. Кыргыз тилинде, жогорку көрсөтүлгөн сөздөрдөн башка, бөлүкчө [частица] сөздөр бар, буларды өзүнчө сөз түркүмү катарында кароого болот.

Жогоруда айтылган сөз түркүмдөрүн төмөнкүчө берүүгө болот.

I. Өзүнчө турганда маани берүүчү сөздөр:

- 1) зат атооч (*ким? эмне?*);
- 2) сын атооч (*кандай?*);
- 3) сан атооч (*канча? нече?*);
- 4) ат атооч (*кайсы?*);
- 5) этиш (*эмне кылды?*);
- 6) тактооч (*качан? кайда?*);

Суроо коюлбай турган сөздөр:

- 7) тууранды сөздөр (мүчөлөмө сөздөр);
- 8) сырдык сөздөр (мүчөлөбөс сөздөр).

II. Өзүнчө турганда мааниге ээ болбогон кызматчы сөздөр. Буларга суроо коюлбайт:

- 9) жандооч сөздөр,
- 10) байламта сөздөр;
- 11) бөлүкчө сөздөр.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз. Андай сөздөргө: тактооч, сырдык сөздөр, байламта сөздөр кирет; калгандары — мүчөлөмө сөздөр.

ЗАТ АТООЧ

Зат атоочтор жөнүндө түшүнүк

Жаратылыштагы болгон заттарга, окуяларга, кубулуштарга жана адамдын оюндагы бардык түшүнүктөргө коюлган жалпы же конкреттүү аттарды грамматикада зат атооч дейбиз.

Зат атооч деген сөздүн алгачкы мааниси (*зат ат + ооч*) заттардын аттары жөнүндө болсо, грамматикада бул термин сөз түркүмдөрүнүн бири болуп заттардын гана аттарын эмес, жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштардын, өзгөрүштөрдүн аттарын (*жер титирөө, чагылган, революция, көңтөрүш*) жана адамдын оюндагы болгон бардык түшүнүктөрдүн аттарын (*акыл, тартип, мораль, коммунизм, адат*) ичине алып, өзүнө тиешелүү грамматикалык категориялары менен башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратылат.

Зат атооч сөздөрдүн грамматикалык категориялары болуп сан категориясы, таандык категория, жөндөмө категориясы жана зат атоочтун жандуу, жансыз зат категориясы менен алардын конкреттүү, абстрактуу болуп бөлүнүшү кирет. *Кыдыр, бакты* деген сыяктуу зат атооч сөздөр ойдун реалдуу продуктусу, бирок чындык эмес (зат эмес); *ой, кыял* деген сыяктуу зат атооч сөздөр—реалдуу түшүнүк, бирок зат эмес, реалдуу ойдун продуктусу. Ошондуктан грамматикада адам баласы аркылуу коюлган заттардын, окуялардын, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин (*жүрүү, согуш*) сын-сыпаттардын (*тазалык, жакшылык*) жана адамдын реалдуу оюнан чыккан түшүнүктөрдүн аттары—зат атооч.

Зат атооч сөздөргө *ким? эмне?* деген суроо коюлат.

Зат атооч сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Зат атоочко кирүүчү сөздөрдү башка сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөрдүн лексикалык маанисине салыштырганда, зат атоочтордун маани жагынан ар түрдүү жана бай экени байкалат. Кээ бир зат атооч сөздөр конкреттүү бир затка же тү-

шүнүккө тиешелүү болсо (*Асанбек, Ысык-Көл, Жетиген*) кээ бирөө жалпыга тиешелүү (*киши, көл, суу, кийим*); бирөөлөрү жандуу затты билгизет (*ат, куш, балык, курт*); кээ бирөөлөрү алардын жынысын да, жашын да кошо билгизет (*кулун, бышты, соолук*). Кээ бир зат атоочтор сан менен бирге колдонулса (*беш китеп, он өтүк*), кээ бирлери сан атоочтор менен бирге колдонулбайт (*кум, жүн*).

Кээ бир зат атооч сөздөр жекелик түрдө колдонулса да, заттардын чогуу бир канча бөлөгүн түшүндүрүп жалпылап турат. Мисалдар: *токой, адамзат, жан-жаныбар, бала-бакыра, эл, көпчүлүк* ж. б.

Кээ бир зат атоочтор заттын аты болбой, адамдын айрым түшүнүктөрүнө коюлган жалпы же жеке аттары болот. Алардын бири чындык (*коммунизм, социализм, теңдик, демократия*) болсо, экинчилери — чындыкка туура келбеген жалган (*бейиш, периште, шайтан*) түшүнүктөр.

Кээ бир зат атоочтор маани жактан кең же көп маанилүү болсо (*баш, жер, өң, бет, күн*), экинчилеринин мааниси тар (*трактор, өтүк*) же башка сөз менен маанилеш келет.

Маани жактан зат атоочко төмөнкү сөздөр кирет.

1) Жандуу жана жансыз заттардын, буюмдардын, өсүмдүктөрдүн, айбандардын, адамдардын жана географиялык, жер, суу, планеталардын аттары: *китеп, стол, үй, чөп, курт, киши, тоо, Жер, Күн, Марс, Асанкул* ж. б.

2) Буюмдук (вещественный) заттардын аттары: *суу, май, кум, таш, жүн, эт, алтын, көмүр* ж. б.

3) Заттардын кыймыл-аракеттеринин, сын-сыпаттарынын аттары: *ылдамдык, согуш, басым, учуш, жакшылык, сулуулук, достук* ж. б.

4) Жаратылыштагы заттардын аралыгына, ордуна, мезгилине коюлган аттар: *аст, үст, орто, кыр, уч, жак, баш, аяк, жаз, күз, түш, бешим* ж. б.

Бул сыяктуу зат атоочтордон мезгил жана орун тактоочтор жасалат: *астында, үстүндө, кышында, күндө, кечинде* ж. б.

5) Адамдардын ички кубулуштарынын жана адамдын оюнда боло турган ар түркүн түшүнүктөрдүн аттары: *сүйүнүч, ойлонуу, кыял, таарыныч, болушуу, келечек, тагдыр, таалай, өлүм*.

Энчилүү зат атоочтор жана алардын түзүлүшү

Зат атооч сөздөр энчилүү жана жалпы ат болуп экиге бөлүнөт. Энчилүү аттарга жеке заттын же кубулуштун жана мекеме, уюм, газета, журналдардын керт башына энчиленип коюлган аттар жана сөз айкалыштары кирет: *Сатар, Улуу Октябрь Революциясы, СССР Жогорку Совети, "Советтик Кыргызстан", "Бакыт"* ж. б.

Бир түрдүү заттарга, кубулуштарга, окуяларга жана ар

түрдүү түшүнүктөргө энчиленбей жалпы коюлган аттар жалпы ат деп аталат: *ат, таш, тоо, ой, сезим, жакшылык* ж. б.

Энчилүү аттарга кирүүчү сөздөр:

1. Адамдардын аттары, фамилиялары, атасынын аттары: *Болот, Темирбек, Нарынбек, Жетиген, Алтын, Ырыс*. Бул адамдын аттары жалпы ат атооч сөздөрдөн (*болот, темир, алтын, ырыс*) түзүлсө, *Нарынбек, Жетиген* деген адам аттары энчилүү аттардан (*Нарын шаары, Жетиген жылдызы*) түзүлгөнүн көрөбүз.

Адамдын энчилүү аты зат атоочтон башка сөз түркүмүнөн да түзүлөт: *Арык* (башта сын атооч сөз), *Жаңыбай* (сын атооч—жаны-бай), *Байсулуу* (бай-сулуу) ж. б. сыяктуулар сын атооч сөздөрдөн түзүлсө, адамдын аттары төмөнкү сан атооч сөздөрдөн да түзүлгөн: *Кыркбай, Миңбай, Алтыбай* ж. б. Ошондой эле ат атооч сөздөн да адамдын аты уюшулганы байкалат, мисалы, *Кимбилет* (аялдын аты).

Энчилүү аттар жалаң гана зат атооч, сын атооч, сан атооч сөздөрдөн эмес, этиштерден да, б. а., маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн баарынан тең уюшулат: *Сатыбалды, Таабалды, Токтомуш, Токтогон, Турсункан, Токтобүбү* ж. б.

Кыргыз тилинде башка элдерден кирген да энчилүү аттар бар. Мисалы, араб тилинен *Зуура* (Чолпон деген сөз), *Жамал* (сулуу деген сөз) ж. б., бул сыяктуу бир топ энчилүү аттар кирген.

Кийинки убакта орус тилинен да энчилүү аттардын кыргыз тилине киргенин көрөбүз: *Зоя, Рая, Мария* ж. б.

Адамдын энчилүү атына эл тарабынан коюлган аттар—прозвищелер (*Тоголок Молдо, Балык Ооз, Найманбай*) жана псевдонимдер да кирет: *Балка* (Аалы Токомбаев).

2. Кээ бир учурларда үй жаныбарларына да (ит, жылкы) энчиленип чакырык ат коюлат: *Кабылан, Жолборс* (иттердин аты), *Тайбуурул, Койгүрөң* (жылкынын аты) ж. б. Айбандарга коюлган энчилүү аттар да жалпы аттардан түзүлөт (кап, коороо, тору).

3. Энчилүү аттарга жылдыздардын, планеталардын да аттары кирет: *Жетиген, Чолпон, Алтын Казык, Күн, Жер, Ай* ж. б.

Эскертүү: *Күн, Жер* деген планетанын аты энчилүү ат, күндөлүк болуучу *күн, жер* деген сөз жалпы атка кирет.

4. Географиялык жер-суунун менчиктүү аттарына шаардын (*Москва, Фрунзе* ж. б.), жердин (*Талас, Чүй*), суунун (*Чүй суусу, Сыр-Дарыя*), тоолордун (*Тянь-Шань тоосу, Памир тоосу*), көлдөрдүн (*Ысык-Көл, Соң-Көл*), жайлоолордун (*Суусамыр жайлоосу, Соң-Көл жайлоосу*) аттары кирет.

Географиялык жер аттары кээ бир учурларда суунун аттарынан да коюлат (*Кочкор өрөөнү, Жумгал-Ата*). Географиялык жер-суунун аттары ал жерде уюшулган область,

район, сельсовет, колхоз, совхоздордун, мекеме, уюмдардын жана айрым шаарлардын аттарын да уюштурууга катышат.

5. Энчилүү аттарга газета, журнал, китептерге коюлган аттар да кирет: *Советтик Кыргызстан, Кыргызстан пионери, Мугалимдерге жардам, Биздин замандын кишилери* ж. б.

Китептер башка тилге которулганда, анын аттары да которулат, бирок газеталардын аттары башка тилге которулбайт.

6. Энчилүү аттарга тарыхта белгилүү окуялардын аттары болгон *Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы, Париж коммунасы* сыяктуу сөз айкалыштары да кирет.

7. Жер шарындагы кургак жерлерге (материктерге), океандарга жана менчиктеп коюлган жер, мамлекеттин аттары да (*СССР, Кыргыз ССР, Америка Кошмо Штаты, Африка, Австралия, Кара деңиз, Тынч океаны, Азия, Европа* ж. б.) энчилүү аттарга кирет.

8. Мекеме-уюмдарга, айрым пароходдорго коюлган аттар жана орден, медалдардын аттары да энчилүү атка кирет: *Кыргыз ССР Жогорку Совети, Орто-Суу колхозу, Кочкор совхозу, Киргизия пароходу, Ленин ордени* ж. б.

Энчилүү аттар түзүлүшү жагынан жалпы зат атооч сөздөр сыяктуу жөнөкөй жана татаал болушат. Аларды жалпы аттардан ажыратуу үчүн жазууда баш тамга менен жазабыз. Мисалы: *күн, жер, Жер, Күн* ж. б.

Тарыхый бир окуяга, же конкреттүү бир затка, же кубулуштун керт башына энчиленип айтылбаган зат атоочтор жалпы аттарга кирет.

Зат атоочтордун составына карай бөлүнүшү

Зат атооч сөздөр, негизинен, башка сөздөр сыяктуу, составына карай жөнөкөй, татаал болуп экиге бөлүнөт.

1. Жөнөкөй зат атоочтордо унгу зат атооч жана туунду зат атооч болот.

Унгу зат атооч. Унгу зат атооч деп сөз мүчөлөрү жалганбай атооч жөндөмөдө турган зат атоочтун негизин айтабыз. Мисалдар: *мал, уй, тон, баш, киши* ж. б.

Кыргыз тилинде унгу зат атоочтордун көпчүлүгү бир же эки муундуу болот. Андан ашык муундуу унгу зат атоочтор—чыгышы жагынан татаал же башка тилден кирген сөздөр.

Туунду зат атооч. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен пайда болгон зат атооч сөздөрдү туунду зат атооч дейбиз. Мисалдар: *учкуч, жолдош, окуучу, басым* ж. б.

Татаал зат атооч экиден ашык сөздөрдөн же сөз бөлүгүнөн кошулуп бир заттын, же айрым түшүнүктүн атын билдирет. Мисалы: *таш бака, жаныбар, көк таш, он башы* ж. б.

Кээ бир татаал зат атоочтордун чыгышы билинбейт. Мисалдар: *билерик* (билек—үзүк), *жарганат* (жаргак канат), *сокпилек* (соку билек) ж. б.

Зат атоочтун жасалышы

Ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү болгон сөз жасоо жолдору бар.

Кыргыз тилинде башка тилден кирген *бей-*, *на-* деген приставкадан башка приставкалар жок. Ошондой эле тыбыштардын алмашылышы (чередование) менен жаңы сөз жасоо жолу азыркы убакта мүнөздүү эмес. Бул жол менен сөз жасоо жолдору байыркы убакта мүнөздүү болгон. Буга мисал кылып төмөнкү зат атооч сөздөрдү алып көрөлү.

Төбө (макушка), *дөбө* (холм)—бул эки сөздүн унгусу чыгышы жагынан бир, бирок *д*, *т* тыбышынын алмашып айтылышы менен эки сөз пайда болгон. Ошол сыяктуу деңгээл (уровень), *теңтуш*, *теңдик*, *теңел* деген сөздөрдүн унгусу бир (*тең—ровный*).

Сөз—сүйлө, *саргар—саргай*, *эсепкор—эсепкөй* деген сөздөрдө тыбыштардын алмашылышы менен жаңы сөз жасалган. Мындай жол менен жасалган сөздөргө *семир—семиз*, *көр—көз*, *өткөр—өткөз*, *өкүр—өгүз* сыяктуу сөздөр да мисал боло алат.

Мындан башка лексикалык жол менен да жаңы сөздөр жасалат. Буга сөздүн маанисинин кеңейиши же тарышы, эскириши же жаңырышы жана өтмө, кыйыр мааниде колдонуштары жатат. Бул лексикалык жол.

Азыркы убакта жаңы сөз жасоонун эки жолу бар: 1) морфологиялык жол, 2) синтаксистик жол.¹

Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы

Туунду зат атооч сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлөт. Ошондуктан туунду зат атоочторду сөз жасоочу мүчөлөрү жагынан караганда зат атоочтун сөз жасоочу мүчөлөрү ар түрдүү мүнөздө экенин көрөбүз. Кээ бир мүчөлөр бир зат атоочтон зат атооч түзсө (*-лаш*, *-чык*, *-чы*), экинчилери этиш сөздөрдөн зат атооч түзүшөт (*-ым*, *-ма*, *-гана*), ошол сыяктуу кээ бирлери көпчүлүк атооч сөздөрдөн зат атооч түзсө (*-лык*, *-ча*), кээ бир мүчөлөр зат атоочту да жана башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдү түзүүдө да катышат (*-лык*, *гыч*), кээ бир толук мүчө болуп ажырай электери да бар.

Ал эми мүчөлөр маани жагынан да ар түркүн болот, кээ бир мүчөлөр бир түрдүү маанидеги зат атоочторду түзсө, кээ бирлери ар түркүн маанидеги зат атооч сөздөрдү түзөт. Ошол эле сыяктуу кээ бир мүчө сөз түзүүгө экинчи мүчө менен маанилеш болот, башкача айтканда, биринин ролун бири аткарып, синоним сөз уюштурушу да мүмкүн.

¹ Бул жөнүндө толугураак К. Дыйкановдун „Имя существительное в киргизском языке“ деген китебинин 42—70-беттерин караңыз.

Демек, мүчөлөрдүн ичинде да сөздөр сыяктуу омоним, синонимдер бар экендигин көрүүгө болот.

Зат атооч жасоочу мүчөлөр ролуна жана сөз түзүүдөгү маанисине карай ар башка мүнөздө болот.

Зат атоочтун сөз жасоочу мүчөлөрүн, негизинен, эки топко бөлүп, ал эки топтогу мүчөлөрдү ич ара майда бөлүктөргө ажыратып кароого болот.

Атооч сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөр

Атооч сөздөрдөн зат атооч уюштуруу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет: *-лык*, *-чылык*, *-лаш*, *-лак*, *-гай*, *-стан*, *-кана*, *-ман*, *-чы*, *-кор*, *-поз*, *-кеч*, *-чык*, *-чак*, *-ча*, *-тай*, *-кор*, *-ке*, *-эк* ж. б.

1. *-лык* мүчөсү атооч сөздөрдүн баарына жалганып, төмөнкү маанидеги сөздөрдү уюштурат. Бул мүчөнүн байыркы Орхон, Енисей тилинде да болгондугун көрөбүз, бирок ал убакта *-лык* мүчөсүнүн төрт гана варианты (*-тык*, *-тик*, *-тук*, *-түк*) болгон, азыркы кыргыз тилинде он эки варианты бар (*-лык*, *-лик*, *-лук*, *-лүк*, *-дык*, *-дик*, *-дук*, *-дүк*, *-тык*, *-тик*, *-тук*, *-түк*). Бул айырма эки тилдеги болгон тыбыштык өзгөчөлүктү көрсөтөт. Мисалы, *жантык*, *колтук*, *мурунтук*, *кемтик*, *култук* деген сөздөрдөгү *-лык* мүчөсү жумшак үнсүздөн кийин *д* тыбышына өтпөй, *т* боюнча сакталып турат. Мунун өзү бул сөздөрдүн байыркы убакта пайда болгондугун көрсөтөт. Мисалы, *жантык*, *артык* деген сөздү Орхон, Енисей жазуусунан да кездештиребиз. Ал тилде *-тык* мүчөсү *-дык*, *-лык* болуп өзгөргөн эмес, б. а., *т* тыбышы мүчөнүн башында унгунун аягындагы тыбышка карай үч вариантта өзгөргөндүгүн көрбөйбүз. Мындай өзгөрүү кийинки жазуу эстеликтеринде гана байкалат. Мисалы, *борлук*—жүзүм жыгачы деген сөз (*бор—вино*) уйгур жазуусунда гана кездешет.

Азыркы убакта *-лык* мүчөсү кыргыз тилинде жаңы сөз түзүүдө кенен колдонулат.

-лык мүчөсү төмөнкү маанидеги сөздөрдү уюштурат:

а) конкреттүү жана абстракттуу түшүнүктөгү зат атоочторду уюштурат.

Конкреттүү түшүнүктөгү зат атоочтор: *кымыздык*, *майлык*, *түндүк*, *көздүк*, *тердик*, *желдик*, *өсүмдүк* ж. б.

Абстракттуу түшүнүктөгү зат атоочтор: *энелик*, *балалык*, *жолдоштук* ж. б.

б) Кээ бир менчиктүү аттардан, улуттун, элдин аттарынан жана айрым жалпы зат атоочтордон сын атооч сөздөрдү да уюштурат: *москвалык*, *тоолук*, *деңиздик*, *чөлдүк*, *шаардык*, *социалисттик* ж. б. Мындай заттык сын атоочтор кээ бир учурда зат атоочтун ролунда да колдонулат. Мисалы: *тоолуктар* келишти, *москвалыктар* келишти ж. б.

в) Эгерде *-лык* мүчөсү сын атооч сөздөргө жалганса, аб-

страктуу маанидеги зат атооч сөздөрдү уюштурат: *жакшылык, жамандык, узундук, арзандык, бийиктик, теңдик* ж. б.

Туунду зат, сын атоочторго да жалгана берет: *адилетсиздик, активдүүлүк, айылдаштык, акылмандык* ж. б. Сапаттык сын атоочторго жалганып, зат атооч сөз уюштурулат. Мисалы: *көктүк, актык, каралык* ж. б.

г) *-лык* мүчөсү сан атоочко жалганып, кээ бир учурда зат атооч уюштурат: *экилик, бештик, бирдик, ондук, жүздүк* ж. б.

д) Ат атооч сөздөрдөн да тарапташтыкты билгизүүчү зат атоочторду уюштурат: *мендик, сендик* ж. б.

ж) Этиш сөздөрдөн да кээ бир учурда *-лык* мүчөсү менен зат атооч уюштурулат: *калдык, кестик*.

Эскертүү: бул мисалдагы (*калдык*—остаток) *-лык* мүчөсүн этиштин өткөн чагы *-ды* менен, көптүк мүчөсү *-к* менен аралаштырууга болбойт (биз жыгач кестик; үйдө калдык).

з) Атоочтуктардан кийин да келе берет: *билбестик, окугандык, сүйлөшкөндүк* ж. б.

2) *-чылык (-чилик, -чулук, -чүлүк)* мүчөсү зат атооч сөздөргө жана сын атоочторго да жалганып, абстракттуу түшүнүктөгү зат атооч сөздөрдү уюштурат. Бул мүчө чыгышы жагынан татаал, б. а., эки мүчөдөн (*-чы, -лык*) турат, бирок азыркы кыргыз тилинде бир мүчөлүк милдетти аткарат: *жашчылык, кишичилик, балачылык, көпчүлүк, аңчылык, теңчилик* ж. б. Бул туунду зат атоочтогу *-чылык* мүчөсүн экиге бөлүп айтууга болбойт (*жашчы, кишичи, балачы, көпчү* сыяктуу түрдө).

3) *-лаш (-леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш)* мүчөсү кыргыз тилинде кең таралган. *-лаш* мүчөсү зат атооч сөздөрдөн биргеликти көрсөтүүчү зат атоочту уюштурат: *карындаш, жолдош, эмчектеш, айлаш, жердеш* ж. б.

Эскертүү: *-лаш* мүчөсүн буйрук этишти уюштуруучу *-лаш* жана кош буйруктун *-ыш* мүчөсү менен аралаштырууга болбойт. Мисалы: *Сен Асан менен сүйлөш*. Бул жерде *сүйлөш*—этиш сөз. *Капар менен Айша сырдаш, акылдаш, курдаш десек*, мында зат атооч сөз баяндоочтун милдетин аткарып отурат. *-лаш* мүчөсү ар дайым зат атооч сөздөргө жалганат да, зат атооч сөздөрдү уюштурат.

4) *-лык (-лек, -лок, -лөк, -дак, -дек, -док, -дөк, -так, -тек, -ток, -төк)* мүчөсү зат атоочтон зат атооч уюштурат. Кээ бир учурда этиш сөздөн да зат атооч уюштуруп калат: *кумдак, таштак, жайдак, куурдак, жаталак* ж. б.

5) *-гөй, -кей, -аз* колдонулуучу мүчө, зат атооч сөздү уюштурат: *күнгөй, чечекей* (чечек-кей) *байчечекей, беткей, терскей, тескей* ж. б.

6) *-кок*—бул мүчө кыргыз тилинде бир сөздө учурайт (боркок) чыгышы жагынан караганда монгол тилиндеги *коок* (булганыч) деген сөздөн. Кыргыз тилинде сөздүк маанисин жогот-

кон. Бирок кыргыз тилинде *коочодой кирдедим, кир-кок тазаланды* деген айкалыштан *кок* деген сөз экени билинип турат.

7) *-ман, -мен* кыргыз тилинде ээрчибес мүчө. Чыгышы жагынан иран тилине туура келет. Ал тилдерде кандайдыр бир сапатты көрсөтүүчү сын атооч сөз уюштурат. Бирок бул мүчө кыргыз тилине сөз менен кошо заттык мааниде кирип, зат атоочтун кээде сын атоочтун ордуна жүрөт. Мисалы: *акылман, берерман, аларман, кадырман* ж. б.

8) *-поз*—ээрчибес мүчө, зат атоочторго жалганып, сындык маанидеги зат атоочту уюштурат. Мисалы: *илимпоз, билимпоз, оюнпоз, жагымпоз, ашпоз* ж. б.

9) *-мер, -мөр*—эң аз учурай турган мүчө: *ишмер, сөзмөр*.

10) *-стан (-ыстан)*—ээрчибес мүчө. Кыргыз тилинде энчилүү аттарда гана кезигет. Тажик тилинде орунду көрсөтүүчү зат атоочту уюштуруу менен бирге бир нерсенин ошол жерде көп экендигин билгизет. Мисалы: *Балалуу үй күлүстөн, баласыз үй көрүстөн* (макал). Мында *күлүстөн, көрүстөн*. Кыргыз тилинде энчилүү мамлекеттин атында учурайт: *Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Пакистан* ж. б.

11) *-кана*—бул куранды мүчө турак жай же бир нерсе сакталуучу орунду көрсөтүүчү зат атооч сөздөрдү уюштурат: *ашкана, чайкана, китепкана, отункана, мейманкана* ж. б. Кыргыз тилинде куранды мүчө болгону менен, бул тажик, иран тилдеринде *хона* (үй деген сөз).

12) *-чы (-чи, -чу, -чү)*¹ кыргыз тилинде эң көп колдонулуучу мүчө. Бул мүчө бардык түрк тилдеринде жана иран, монгол тилдеринде да кезигет.

Бул байыркы Орхон, Енисей тилдеринде да кезигет (тамгачы, йогчу). Өнөр-кесипти, кылган кызматына карата аталуучу айрым адамга тиешелүү аттарды уюштурат. Мисалдар: *жолчу, ырчы, эсепчи, сынчы, жардамчы, аңчы, жылкычы, кампачы* ж. б.

13) *-гер, -кор, -көр, -кер*—булар жарым ээрчибес мүчө. Төмөнкү сөздөрдү уюштурат:

-гер: соодагер, айлагер.

-кер: жоокер, жоопкер, кызматкер.

-кор: малкор, камкор, көпкор, сүткор, жалакор.

-көр: күнөкөр, үмүткөр.

Эскертүү: Кээ бир учурларда *-кор, -көр* деген мүчө *-көй* деген формасында айтылып, башкачараак маанидеги сөздү уюштурат: *эсепкор—эсепкөй; үмүткөр—үмүткөй*. Ушулар сыяктуу *-кор, -көр* мүчөсү да бир сөзгө жалгана берип, мааниси жагынан айырмаланган сөздү уюштурат: *бозокор—бозокер; эсепкер—эсепкор; ушу сыяктуу айлагер—айлакер*. Булардын өз ара маани жагынан айырмаланышы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөз жасоодогу алмашылышынан.

¹ Кээ бир учурда, сөздүн аягына эки үнсүз (акыркысы каткалан) болсо, *-чы* мүчөсүнүн алдына *ы* тыбышы кошулат: *калп—калпычы*.

14) **-кеч (-кеш)**—ээрчибес мүчө, зат атоочтордон зат атоочту уюштурат: *арабакеч, зыянкеч, кирекеч, пайдакеч, мээнеткеч, төөкеч, арбакеш, пайдакеш* ж. б.

Бул мүчөлөр мааниси жагынан **-чы** мүчөсүнө жакын, ошону үчүн кээ бир учурда *арабачы, төөчү* деген сөздү *арабакеч, төөкеч* деген сөз менен аралаштырып колдоно берет, чынында, бул экөөндө айырма бар: *арабакеч*—араба айдай турган киши, *арабачы*—араба жасай турган киши. Булар синоним мүчөлөр.

15) **-ат**, араб тилинен кирген, сын атоочтон зат атооч жасайт: *маалымат, маданият, адабият, табият* ж. б.

16) **-чык (-чик, -чук, -чүк)**—бул мүчө зат атоочтон зат атооч уюштурат да, аларга кичинелик маанисин берет: *капчык, көлчүк, алачык, оюнчук, айчык, примчик* ж. б.

17) **-чак (-чек, -чок, -чөк)**—бул мүчө зат атоочтордон, кээде этиш сөздөрдөн да зат атооч уюштурат.

Зат атоочтон: *иничек, келинчек, көнөчөк, түйүнчөк, куурчак, жаргылчак* ж. б.

Этишсөздөн уюштурганда алдына **-ын, -ыл** мүчөсү кошулуп айтылат: *көтөрүнчөк, бөктөрүнчөк, таңылчак* ж. б.

Эскертүү: **-чак** мүчөсүн сын атоочтун **-чаак** мүчөсү менен (урушчаак, эринчээк) чаташтырууга болбойт.

18) **-ча (-че, -чо, -чө)** мүчөсү—затты кичирейтип, эркелетип көрсөтүүчү мүчө. Мисалы: *текече, көрпөчө, китепче, апице*, ж. б.

19) **-тай, -бай**—ээрчибес мүчөлөр; адамдын энчилүү аттарынан же тууган-урук терминдеринен эркелегендикти же жалынычты билгизүүчү зат атооч уюштурат. Затты кичирейтип, эркелетип көрсөтөт. Мисалы: *апатай, эжесекетай, агатай, эжекебай, жездекебай, атакебай* ж. б.

20) **-чар, чер**: букачар, текечер, кулжачар ж.б. Бул мүчө кыргыз тилинде 2—3 гана сөздөрдө кезигет, чыгышы жагынан монгол тилиндеги (*чар—бычок*) кичине өгүз деген сөзгө жакындашат, бул мүчө алтай тилдеринде да кезигет.

21) **-эк**: коёнек, кыргыек.

22) **-ке** мүчөсү бирөөнү эркелеткенде колдонулат: *Жумаш—Жүке, Сайра—Саке, Салый—Саке, Сакиш, Өмүрбек—Өмүке, Жапар—Жапаке*.

23) **-ыш** мүчөсүнүн колдонулушу жана мааниси жогоркудай: *Асан—Асаш, Бурулча—Бүкөш* ж. б.

Кээ бир учурда кишини эркелеткенде анын атына **-ке, -ыш** мүчөсүн жалгабай эле, кыскартып да айтууга болот: *Токо* (Токтогул). *Каке* (Карып).

Этиш сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөр

Зат атооч сөздөр сөз мүчөсүнүн жардамы менен жалаң гана атооч сөздөрдөн түзүлбөстөн, этиш сөздөрдөн да түзүлөт.

Этиш сөздөрдөн зат уюштуруучу мүчөлөргө төмөнкү мүчөлөр кирет.

1) **-ак (-ок, -ек, -өк, -к)** мүчөсү заттык маанидеги сөздөрдү уюштурат: *бычак, жүрөк, жатак, төшөк, чырмоок, тырмоок* ж. б.

2) **-ык (-ик, -ук, -үк, -к)** мүчөсү байыркы Орхон, Енисей тилинен да кездешет: *артык, өлүк, билик*. Ал зат атооч түзүүдө көп колдонулат: *тырмак, ышкырык, буйрук, тилек, чабык, салык, төлөк, боёк* ж. б.

3) **-гыч (-гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч)** мүчөсү этиш сөздөрдөн зат атоочторду уюштурат. Бул мүчө Орхон, Енисей тилинде да болгон (өлүргүч—өлтүргүч). Буюмдардын аттарын билдирүүдө көбүрөөк колдонулат: *соргуч, шыпыргыч, кыскыч, кыргыч, тешкич, сепкич* ж. б.

4) **-ма (-ме, -мо, -мө)**: *котормо, кеңешме, кесме, чыгарма, сайма, сүзмө* ж. б.

5) **-ыш (-иш, -уш, -үш, -ш)**: *чогулуш, жеңиш, өндүрүш, кириш, өсүш* ж. б.

6) **-гы (-ги, -гү, -гу, -кы, -ки, -ку, -кү)**: *сүргү, чалгы, керки, сузгу, шыпыргы, көчкү, уютку, ачыткы* ж. б.

7) **-гын (-гин, -гун, -гүн, -кын, -кин, -кун, -күн)**: *өткүн, учкун, сүргүн* ж. б.

8) **-гак (-гек, -гөк, -гөк, -как, -кек, -кок, -көк)**: *сайгак, тайгак, туткак, эмчек, тоскок*.

9) **-ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)**—кыргыз тилинде эң аз колдонуучу куранды мүчө. Ойрот тилинде **-ган, -гаан** деген эки формасы тең байкалат (*капкан, капкаан*). Кыргыз тилинде созулбаган формасы кезигет: *чагылган, тууган, капкан, талкан* ж. б.

10) **-мыш (-миш, -муш, -мүш)**. Бул байыркы доордогу өткөн чактын **-мыш** деген мүчөсүнөн. Азыр төмөнкү сөздөрдө гана кездешет: *турмуш, тарамыш, окумуш, жемиш, кылмыш*.

11) **-мак, -мок**: *өтмөк, суусамак, чиймек, чертмек, кайырмак, илмек, куймак, каймак* ж. б.

12) **-га (-ге, -го, -гө, -ка, -ко, -кө)**: *чыпка, тутка, камылга, табылга, жасалга, жорго* ж. б.

Бул Орхон, Енисей эстелигинде да кездешет: *билге, жорго*.

13) **-ым (-им, -ум, -үм, -м)**. Кыргыз тилинде көп колдонулуучу мүчө (байыркы түрк тилинде да болгон: *өсүм, кедим-кийим*), азыркы убакта кеней тараган: *сүйлөм, чыгым, алым, берим, билим, чечим, келишим, агым* ж. б.

14) **-ооч, -өөч (-өч)**, бул мүчө чыгышы жагынан татаал (**-оо, -ыч, -ооч**) мүчө: *бөлөөч, тырмооч, аныктооч, толуктооч, атооч, тирөөч* ж. б.

15) **-ын (-ин, -ун, -үн, -н)** агын, эгин, тыгын, саан, жаан, жыйын, түйүн ж. б.

16) **-ынды (-инди, -унду, -үндү, -нды, -нди, -нду, -ндү)**

-ын, -ды): таштанды, теминди, күрөндү, уланды, сүрүндү, шыпырынды, үзүндү ж. б.

17) -ыр (-ир, -ур, -үр, -р): чуңкур, чымчуур, кайнар, кыпчуур ж. б.

18) -мал (-мел, -мол, -мөл): ачымал, ташымал, бычмал, оромол, жүрмөл.

19) -а—бул мүчө өздүк буйрук этиштерден зат атооч уюштурат. Мисалы: айлана, чачыла (негизги сөз айлан, чачыл).

Этиш сөздөрдү да уюштура турган -а мүчөсү бар. Мисалы: сана, кана, чене, теңе, торо, бөлө ж. б.

20) -ынчы (-ыныч, -ынч, -ныч, -нчы, -ын, -чы). Бул мүчө байыркы түрк тилинде да кезигет. Мисалы: сакынч, өтүнүч. Кыргыз тилинде өтүнүч, сагыныч, сүйүнчү, жамынчы, аяныч, таяныч, ишенич, кубаныч ж. б.

21) -ыт (-ит, -ут, -үт, -т): тоют, сыйыт, күйүт.

22) -ылга (-улга, -илге, -үлгө, -лга, -лге, -лго, -лгө, -ыл, -га): табылга, жасалга, камылга, жөрөлгө, өбөлгө.

23) -мыр, -мүр: кытмыр, өсмүр, басмыр.

24) -гыр (-гир, -гур, -гүр, -кыр, -кир, -кур, -күр): алгыр, өткүр, учкур, кескир.

25) -гыч (-гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч): билгич, тиккич, семирткич, тапкыч, туткуч, тепкич, сепкич, сүргүч, илгич.

26) -л: болжол, жыргал, чабуул, тоскоол.

27) -аса (аша): бересе, аласа, чыгаша, киреше.

28) -гак, -как: баткак, соргок, тайгак, жабышкак.

29) -аң, -оң: чычаң, козголоң, сараң.

30) -лаң, -лоң: дүрбөлөң, жоболоң, тополоң.

31) -ты: бычты//бышты.

32) -оо, -өө, -уу, -үү. Башка мүчөлөргө караганда бул мүчө этиш сөздөн зат атоочту түзүүдө көп колдонулат. Мисалы: жазуу, келүү, окуу, кечүү, ашуу, айдоо, суроо, шылтоо, бүлөө, чылгоо, кадоо, өлчөө, өгөө ж. б.

Бул мүчө байыркы Орхон, Енисей тилинде да болгон. Кийин тилдин фонетикалык өзгөрүшүнүн натыйжасында (-ыг, -иг, -уг, -үг, -аг, -эг, -ог, -өг) созулмага айланган. Мисалы: кышлаг (кыштоо), кечиг (кечтүү), билиг (билүү), йайлаг (жайлоо) ж. б.

Бул мүчө (-оо, -өө, -уу, -үү) азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганып, этиштен атооч маанисиндеги сөздү уюштурат.

Татаал зат атоочтор

Эки же андан ашык сөздөр маани жагынан биригип, бир заттын же айрым түшүнүктүн атын билдирсе, **татаал зат атооч** деп аталат.

Татаал зат атоочтор, негизинен, үч түргө бөлүнөт:

1) Кошмок сөздөр: Ат-Башы, Чолпон-Ата, Акматаалы, жарганат, жол башчы, коко тикен, сары май ж. б.

2) Кош сөздөр: айыл-ана, оюн-кулкү, кары-жаш ж. б.

3) Кыскартылган сөздөр: МТС, Облсовет, Кыргызмамбас ж. б.

Татаал зат атоочтордун бир-биринен төмөнкүдөй айырмасы бар:

а) Кошмок сөз менен кыскартылган зат атооч сөздөрдө энчилүү жана жалпы ат бар (Асанаалы, алп кара куш ж. б.). Кош сөздөрдө энчилүү ат болбойт.

б) Кош сөздөр көптүк мааниде колдонулуп жалпы ат болот. Кошмок сөздөр конкреттүү же абстракттуу түшүнүктү көрсөтүп көптүк мүчө менен өзгөргөндө гана көптүк мааниде колдонулат.

в) Кошмок жана кош сөздөр зат атоочтон башка сөз түркүмдөрүнөн да түзүлсө, кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочтон түзүлүп—конкреттүү мааниде колдонулат да, энчилүү же жалпы атты билдирет.

Кошмок зат атоочтор

Кошмок сөздөр эки же андан ашык маанилүү сөздөн биригип, алардын компоненттери ал экөөнөн башка маанидеги үчүнчү бир жаңы маанини билдирип, сүйлөм тизмегинде сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот, сөз мүчөлөрү менен өзгөргөндө бир сөз сыяктуу өзгөрөт. Кошмок зат атоочторду сүйлөм тизмегинде экиге бөлүп, сүйлөм мүчөсүнө ажыратууга болбойт. Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болуп милдет аткарат. Мисалы: Кош аяк кемирүүчү жаныбарларга кирет. Мында кош аяк сүйлөмдүн ээси.

Кошмок зат атоочтун составындагылардын бирөө же экөө тең туунду сөз болууга мүмкүн (оттук таш, жол башчы).

Кээ бир татаал зат атоочтор тыбыштык жагынан кыскарып (аттакана -ат -така -кана) же тыбыштык жагынан ээрчишип (төөгумалак, саргарт), кээ бирлери тыбыштык жагынан кыскаруу менен дайыма бирге айтылып, алардын татаал сөз экендиги (жарганат -жаргак -канат) билинбей кеткен. Ушундай тыбыштык жагынан татаал сөздөрдүн биригип кетүү аркасында кээ бир сөздөр мүчөгө айланып, түпкү сөздүк маанисин жоготкон. Мисалы: карагат, кожогат, кызылгат ж. б.

Кыргыз тилинде башка элдин тилинен кирген кээ бир татаал зат атоочтор бар. Бирок ал сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинде татаал сөз болуп эсептелбейт, себеби ал сөздөр кандай сөздөрдөн бириккендиги кыргыз тилинде ажыратылбайт. Мисалы: келемиш деген сөз кыргыз тилинде бир бүтүн унгу сөздөй сезилсе, ал тажик тилинде татаал сөз калла—баш, мыш—чычкан; ошондой эле „паровоз“ деген сөз орус тилинде татаал сөз (пар) о (-воз) ж. б.

Кошмок зат атоочтор маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн баарынан төмөнкү тартипте кошулуп, алардын компоненти биригип бир түшүнүктү билдирет.

1. Кошмок зат атоочтун биринчи жана экинчи бөлүгү да зат атооч сөздөн турууга мүмкүн. Мисалы: *өнөр жай* (өнөр, жай), *чегара* (чек, ара), *бетмай* (бет, май), *айбалта* (ай, балта).

Энчилүү аттар: *Темиркул* (темир, кул), *Ботогоз* (бото, көз), *Талды-Булак* (тал, булак) ж. б.

2. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү сын атооч, экинчиси зат атооч болууга мүмкүн: *сарымай* (сары, май), *саржыгач* (сары, жыгач), *карасан* (кара, сан), *кара курт* (кара, курт), *көкбөрү* (көк, бөрү) ж. б.

3. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү сан атооч, экинчи бөлүгү зат атооч болууга мүмкүн: *тогузкат* (тогуз, кат), *кырк-аяк* (кырк, аяк), *беш жылдык* (беш, жыл) ж. б.

Энчилүү аттарда: *Кыркбай*, *Алтыбай* ж. б.

4. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү зат атооч, экинчи бөлүгү сын атооч болууга мүмкүн. Мисалы: *таз кара* (таз, кара), *бети кара* (бети, кара) ж. б.

5. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү зат атооч, экинчи бөлүгү этиш болууга мүмкүн: *баш кесер* (баш, кес-эр), *кылжуугуч* (кыл, жуу-гыч), *жер ченеч* (жер, ченеч) ж. б.

6. Кошмок зат атоочтордун биринчи бөлүгү этиш сөз, экинчиси зат атооч болууга мүмкүн. Мисалы: *келгин куш*, *Турсун-бүбү* ж. б.

7. Кээ бир кошмок зат атоочтор экиден ашык сөздөн туруп, анын составындагылар ар башка сөз түркүмүнөн болушу мүмкүн. Мисалы: *алп кара куш*, *кара кулак шер* ж. б.

Татаал сөздөрдү уюштурууда таандык мүчөнүн үчүнчү жагынын мүчөсү (-ы) катышып сөз түзүлүшү да мүмкүн. Бирок, мындай учурда таандыктын маанисин жоготуп, сөз түзүүчү ролду гана ойнойт. Мисалы: *Ат-Башы*, *онбашы*. Мында -н мүчөсү сөз жасоочу ролду ойноду. Ошондуктан жөнделгөндө уңгу сөздөй жөнделөт, таандык мүчө менен да өзгөрөт (Ат-Башыга, Ат башым).

Эки сөздүн арасында үндүү тыбыш кошулуп калышы мүмкүн: *бетигара* (бет-и-кара), *жаныбар* (жан-ы-бар) ж. б. Мындай тыбыш катышуу башка сөз түркүмдөрүндө да болот: *болочок* (бол-о-чок), *келечек* (кел-е-чек), *калпычы* (калп-ы-чы) ж. б.

Ушул сыяктуу сөзгө мүчө жалганганда же эки сөз бириккенде, кээде биринчи сөзүнүн аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үндүүсү түшүп да калат: *саргыч* (сары-кыч), *саргарт* (сары-карт) ж. б.

Кош зат атоочтор

Кошу менен жупталып айтылып, бир заттын же бир түшүнүктүн атын билдирген сөздөр кош зат атооч деп аталат. Кош

зат атоочту, негизинен, төмөнкү жол менен уюштурууга болот.

1) Эки маанилеш синоним сөздөрдүн катар айтылышы аркылуу кош сөз түзүлүп, көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: *индиш-аяк*, *оюн-кулкү*, *курбу-курдаш*, *ага-тууган*, *кайгы-капа*, *чыр-чатак*, *ызы-чуу* ж. б.

2) Эки карама-каршы маанидеги антоним зат атоочтор катар айтылышы менен кош зат атоочтор уюшулат да, көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: *аял-эркек*, *ата-эне*, *кыз-келин*, *тоо-таш*, *ой-тоо* ж. б.

Эгерде карама-каршы маанилеш сөздөр абстракттуу зат атоочтордон болсо, көптүк маанисинде колдонулбайт. Мисалы: *келим-кетим*, *алым-берим*, *жакшылык-жамандык* ж. б.

3) Кошу менен жупталып (уйкашып) кайталанып айтылуу аркылуу да кош зат атооч сөз уюшулат. Мисалы: *эгин-тегин*, *китеп-ситеп*, *эт-мет*, *ат-мат* ж. б.

Бул мисалдарга караганда үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөздөр кайталанганда, үндүүдөн мурун *м* тыбышы (эт-мет) үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөз кайталанганда, ал сөздүн экинчи кайталанышында башкы тыбышы түшүп, анын ордуна башка бир уйкаш тыбыштар (*с,п*) кошулуп айтылганын көрөбүз (мал-сал, нан-пан) ж. б.

Ошондой эле сөз үндүү менен бүтсө, экинчи уйкашып кайталанууда *с* же *м* сыяктуу тыбыштар пайда болот. Мисалы: *мая-сая*, *төө-сөө* же *төө-мөө* ж. б.

4) Кээ бир кош сөздөрдүн биринчиси маани бербей, экинчиси маани берет. Бирок бул сыяктуу жол менен зат атооч уюшулбай, башка сөз түркүмдөрү уюшулат (*туптуура*, *кыпкызыл*, *сапсары*, *капкара*, *көпкөк*). Мында сөздүн маанисин күчөтүп, сөздүн башкы бөлүгүнө „*п*“ тыбышы кошулуп, негизги сөздүн алдында айтылды.

5) Кош сөздөрдүн бир түрү бир эле сөздүн эки кайталанып айтылышы аркылуу түзүлөт, бирок ал кайталанган сөздүн биринчисинин аягына -*ма* мүчөсү жалганат. Мындай жол менен да зат атооч уюшулбайт. Кайталанган сөздүн уңгусу зат атоочтон болсо да, башка сөз түркүмүнө өтүп кетет. Мисалы: *колмо-кол*, *бетме-бет* ж. б.

Кыскартылган сөздөр

Кыскартылган сөздөр кыргыз тилине Совет доорунда орус тилинин таасири менен пайда болду. Азыр кыргыз тилинде төмөнкү типтеги зат атооч сөздөр кездешет:

а) Сөздөрдү же айрым атама сүйлөмдөрдү баш тамгасынан кыскартып, бир сөз катарында колдонобуз. Мисалы: *МТС*, *БК* (борбордук комитет) ж. б.

б) Сөздөрдүн биринчи бөлүгүнөн алынып кыскартылган

сөздөр түзүлөт: *райком* (райондук комитет), *райатком* (райондук аткаруу комитети) ж. б.

в) Биринчи сөз толук, калгандарынын башкы бөлүмү (Кыргызмамбас) менен же сөздүн биринчилери толук эмес, эң акыркысы толугу менен (профсоюз) кыскартылган сөздөр түзүлөт.

Кыскартылган сөздөр мүчөлөр менен өзгөрүп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болуп милдет аткарышат.

Кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочко тиешелүү, калган сөз түркүмдөрүндө кыскартылган сөздөр болбойт.

Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категориялары

Сүйлөмдөгү сөздөр бири менен бири айтылуучу ойго карай тилдин сөз өзгөртүүчү категорияларынын жардамы менен тизмектешет.

Ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө тиешелүү, башкалардан ажырай турган, грамматикалык жана лексикалык белгилери болгон сыяктуу, сөз өзгөртүүчү категориялары болот. Алар сөздү өзгөртүүдөгү маанисине, ал категориялардын формаларына жана сүйлөмдө аткарган кызматына карата ажыратылат. Кээ бир сөз өзгөртүүчү категориялар бир нече сөз түркүмүнө тең тиешелүү болсо, кээ бирлери бирөөнө гана тиешелүү.

Ошондуктан зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү категорияларды, негизинен, эки топко бөлүп кароого болот:

1. Зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү категория. Буга *сан категориясы, таандык категориясы, жөндөмө категориясы* кирет.

2. Зат атоочко гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү жалпы сөз өзгөртүүчү категория. Буга *жак категориясы* жана ошол сыяктуу *суроо, күдүк* ж. б. сөз формалары кирет.

Зат атоочтун сан категориясы

Сан категориясы зат атоочко тиешелүү грамматикалык категориянын бири. Сан категориясынын жекелик жана көптүк түрү бар. Жекелик түрүнүн атайын грамматикалык формасы жок.

Зат атооч сөздөр сүйлөмдө, негизинен, жекелик же көптүк түрдө колдонулат. Мисалы: *Окуучу келди* десек, бир окуучу келгендигин, *Окуучулар келишти* десек, бирден ашык окуучу экендигин — *-лар* мүчөсүнүн жардамы менен окуучунун саны көп экендигин билебиз. Кээ бир зат атоочтор көптүк мүчөсү менен өзгөрбөй эле көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: *эл-журт, ата-эне, курт-кумурска* деген сыяктуу сөздөр лексикалык жагынан көптүк мааниде колдонулат.

Кээ бир зат атоочтор көптүк мүчөсү менен өзгөрбөйт, ар

дайым жекелик формада колдонулат. Мисалы: *достук, алым, жаштык, сагыныч, кыял*.

Кээ бир саноого мүмкүн болбогон заттардын көптүк мүчөсү менен өзгөргөндө, мааниси жагынан бөтөнчөлүгү байкалат. Мисалы: *Кагаз суу үстүндө агып кетти* деген сүйлөмдө конкреттүү суу жөнүндө айтылса, *Кээ жери арык болуп суулар аккан* деген сүйлөмдөгү суулар деген сөз, ар түркүн сууларды (реки) билдирет. Мына ошондой эле *Мен көп сууларды ичтим* дегенде мында ар түркүн минералдык сууларды түшүнөбүз. Демек, мындай сөздөргө „-лар“ мүчөсү жалганса, ал заттын көп экендигин билдирбей, анын түрлөрүн да билдирет. Ошо сыяктуу *Колхоз мамлекетке көп эт, сүт, май, жүн, тери тапшырды* деп айтабыз. Эгерде, *Колхоз мамлекетке көп эттерди, майларды, сүттөрдү, жүндөрдү, терилерди өткөрдү* десек, колхоздун мамлекетке ар түркүн жаныбарлардын этин, майын, сүтүн, жүнүн, терисин өткөргөнүн билебиз. Зат атоочтордун сан категориясы жагынан жогоркудай болушу сан категориясы зат атооч сөздүн семантикасы менен байланыштуу экендигинде.

Кыргыз тилиндеги зат атоочтор семантикасы жагынан, негизинен, үч түргө бөлүнөт:

1 Сан категориясы менен өзгөрбөй турган, ар дайым жекелик түрдө колдонулуучу зат атоочтор. Буга саноого болбогон зат атоочтор кирет. Мисалы:

1) Орунга, аралыкка, жайга коюлган аттар: *аст, үст, тыш, арт, жан, каршы, баш, аяк* ж. б.

2) Коомдук түзүлүштүн, илимдердин аттары: *социализм, коммунизм, химия, физика, астрономия, логика* ж. б.

3) Адамдын ички кубулушунун аттары: *сүйүнүч, ашыгуу, кыялдануу, демигүү* ж. б.

4) Абстракттуу түшүнүктүн аттары: *уйку, түш, акыл, кыял, достук, жалкоолук, бейиш, өлүм* ж. б.

5) Сын-сапаттын, кыймыл-аракеттин аттары: *сулуулук, жакшылык, тереңдик, тазалык, жүрүш, агым, басым, кириш, чыгыш, алым* ж. б.

6) Айга, күнгө (мезгилге), багытка коюлган аттар: *январь, март, жекшемби, түндүк, түштүк, батыш, чыгыш, кыбыла* ж. б.

7) Адамдардын, айбандардын жана географиялык жер, суунун энчилүү аттары: *Асан, Калима, Гүлай, Москва, Токмок, Суусамыр, Чолпон, Жетиген, Жер* ж. б. сыяктуу сөздөр.

Жогорку маанидеги зат атоочтор ар дайым жекелик санда колдонулат.

Кээ бир зат атоочтор жекелик санда колдонулса да, көптүк мүчөлөр менен өзгөрөт. Мисалы: *Куштардын канаттары кагылып, моюндары созулду. Чөп чабылып, буудайлар бастырылып жатат. Майлар сатылып, жүндөр кыркылып бүттү* ж. б. Бул сүйлөмдөгү *канаттар, моюндар, чөптөр, буудай-*

лар, майлар, жүндөр деген сөздөр көптүк мүчөдө колдонулуп, көптүк санды билдирүү менен, заттардын ар түркүн сортто экендигин көрсөттү.

II Көптүк мүчөсү жалганбай эле көптүк мааниде колдонулуучу зат атоочтор. Мисалы: келин-кесек, ата-бала, эл-журт, кары-жаш, казан-аяк, курт-кумурска, жан-жаныбар ж. б. Бул сөздөр көптүк мүчө менен өзгөргөндө алардын көптүк маанисин чыңайт. Мисалы: Магазинде казан-аяктар сатылып жатат. Магазинде казан-аяк сатылып жатат. Мында казан-аяк үй ичине керектүү идиштер жөнүндө болсо, казан-аяктар дегенде идиштердин ар түркүн экендигин билдирет.

III Жекелик жана көптүк санда колдоно берүүчү зат атоочторго төмөнкү зат атоочтор кирет:

1) Өнөр-кесипке, адамга тиешелүү коюлган аттар: киши-кишилер, өтүкчү-өтүкчүлөр, бала-балдар, жолдош-жолдоштор ж. б.

2) Жан-жаныбарлардын аттары: ат-аттар, балык-балыктар, коён-коёндор, чымын-чымындар, арстан-арстандар ж. б.

3) Заттарга, буюмдарга, мекемелерге, географиялык жер-сууларга коюлган жалпы аттар кирет: китеп-китептер, стол-столдор, үй-үйлөр, завод-заводдор, тоо-тоолор, көл-көлдөр ж. б.

4) Коомдогу жана кубулуштагы болгон окуялардын жалпы аттары жана жыл мезгилине коюлган аттар да кирет: чагылган-чагылгандар, революция-революциялар, согуш-согуштар, түн-түндөр, күн-күндөр, жай-жайлар ж. б.

Зат атоочтордун көптүк мүчө менен өзгөрүшү

Зат атоочтордун көптүк санын уюштура турган бир гана мүчөсү бар. Ал мүчө байыркы Орхон, Енисей тексттеринен да кезигет, анда **-лар** мүчөсүнүн эки гана варианты (**-лар**, **-лер**) болгон (*кунчуйлар*, *беглер* ж. б.).

-лар мүчөсү бардык түрк тилинде¹ бар. Мисалы, өзбек тилинде бир гана вариантты (**-лар**) кумык, түрк, орхон тилинде экиден (**-лар**, **-лөр**) варианты, шор, казак тилинде алтыдан варианты, башкыр тилинде сегиз варианты, ойрот, кыргыз тилинде он экиден варианты, якут тилинде 16 варианты бар. Аларды төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

¹ Чуваш тилинде көптүк мүчө **-сем** (**-сен**) түрүндө колдонулат.

якут	ойрот	кыргыз	башкыр	шор	казак	кумык	түрк	өзбек	орхон-енисей
-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар
-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер		-лер
-лор	-лор	-лор	-дар	-нар	-дар				
-лөр	-лөр	-лөр	-дер	-нер	-дер				
-дар	-дар	-дар	-тар	-тар	-тар				
-дер	-дер	-дер	-тер	-тер	-тер				
-дор	-дор	-дор	-зар						
-дөр	-дөр	-дөр	-зер						
-тар	-тар	-тар							
-тер	-тер	-тер							
-тор	-тор	-тор							
-төр	-төр	-төр							
-нар									
-нер									
-нор									
-нөр									

Көптүк мүчөсүнүн ар кайсы түрк тилдеринде ар башка сандагы вариантта болгону менен, алардын чыгышы бир. Алардын фонетикалык варианты тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Мисалы: Кыргыз тилинде **-лар** мүчөсүнүн варианты он эки, алар төмөнкү тартипте өзгөрөт:

Сөздүн аяккы муунунда үндүүлөр төмөнкүдөй болсо	Сөздүн аягы		
	үндүү жана <i>й, р</i> менен бүтсө	<i>й, р</i> -ден башка жумшак үнсүздөр менен бүтсө	каткалан үнсүз менен бүтсө
а, ы, у, я, ю	-лар	-дар	-тар
э, и, е	-лер	-дер	-тер
о	-лор	-дор	-тор
ө, ү	-лөр	-дөр	-төр

Көптүк **-лар** мүчөсү уңгу, туунду жана татаал зат атоочторго жалганып төмөнкү маанини берет.

1) Жекелик сандагы зат атоочтордон көптүк санды көрсөтүүчү зат атооч уюштурат: *колхозчу—колхозчулар, мектеп—мектептер, комсомол—комсомолдор* ж. б.

2) Бир түрдүү жалпылаштырылып коюлган зат атоочторго *-лар* мүчөсү жалганганда, алардын санын, түрлөрүн көрсөтүү менен сөздүн маанисин кеңейтип, заттарды конкреттештирет: *жемиш—жемиштер* (ар түрдүү жемиш), *мал—малдар* (ар түрдүү мал), *кийим—кийимдер* (ар түрдүү), *тамак—тамактар* (ар башка) ж. б.

3) Көптүк мааниде колдонуучу кош зат атоочторго жалганганда, алардын маанисин чынап ар түркүн сортто жана түрдө экендигин көрсөтөт:

*кийим-кечек, кийим-кечектер;
кемпир-чал, кемпир-чалдар;
кыз-кыркын, кыз-кыркындар* ж. б.

4) Саноого мүмкүн болбогон, бирок өлчөөгө мүмкүн болгон буюмчаларга көптүк мүчөсү жалганганда, аларды конкреттешкен мааниге өткөрөт, түрлөрүн, сортторун билдирет: *ун—ундар, эт—эттер, темир—темирлер, кант—канттар, таш—таштар* ж. б.

5) Уруулардын, элдердин, улуттардын аттарына жалганганда алардын бир канчасын гана көрсөтүп, конкреттештирет: *кыргыз—кыргыздар, казак—казактар, дунган—дунгандар, тажик—тажиктер* ж. б.

6) Айрым эл урууларынын энчилүү аттарына жалганганда ал урукка тиешелүү элдерди көрсөтөт: *солтолор Чүйдө, сарбагыштар Ысык-Көлдө жашайт.*

7) Энчилүү айрым кишинин атына жалганганда ага тарап-таш кишилерди билдирет. *Асандар келип, алар кечээ гана кетишти.*

8) Кээ бир учурда шаардын, жердин энчилүү аттарына жалганып, ал жердик кишилерди билдирет. Мисалы: *Самарлыктар келишти.* Мында самарлык элдер жөнүндө айтылды. *-лар* мүчөсү *-лык* мүчөсүнөн кийин колдонулат. Мисалы: *оштуктар, москвалыктар, кашкарлыктар, фрунзеликтар* ж. б.

9) Сүйлөм тизмегинде *-лар* мүчөсү зат атоочтон башка сөздөргө жалганса, ал сөз сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонулат. *Жаштар чоңдорго концерт коюшту.* Мында *жаш, чоң* деген сын атооч сөздөр *-лар* мүчөнүн жардамы менен зат атоочтун ордуна колдонулду.

Эскертүү: Кыргыз тилинде заттардын көп санда экендигин билдирүү үчүн *-лар* мүчөсүнөн башка дагы эсептик сан атоочтор менен сан-өлчөм тактоочтор катышат. Мисалы: *Магазинге көп китеп келди.* Мында *көп* деген сан-өлчөм тактооч китептин санынын көп экендигин билдирди. *Ашыр алты карандаш сатып алды.* Мында *алты* деген эсептик сан атооч карандаштын санын билдирди.

Сан атооч менен сан тактоочтор зат атоочко аныктооч бо-

уп түшкөндө, аныкталгыч зат атоочторго көптүк мүчөсү жалганбайт, жекелик формада айтылат. Башкача айтканда, аныкталгыч менен аныктооч сөздөр сан жагынан ээрчишпейт. Сан категориясы—зат атоочтун грамматикалык категориясы. Өз маанисинде турганда сын атооч менен сан атоочтор көптүк мүчөсү менен өзгөрбөйт. Сан категориясы—зат атоочту ажыратуучу категориянын бири.

Жөндөмө категориясы

Жөндөмөлөр сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү айтылуучу ойго карай байланыштыруу милдетин аткарат. Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр алтоо (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш). Бул жөндөмөлөр түрк тилинин баарынан кездешет.

Орхон, Енисей эстеликтериндеги жөндөмөлөр азыркы кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдөн мүчөлөрүнүн тыбыштык варианты жагынан жана кээ бир мүчөлөрдүн азыркы кыргыз тилинде сакталбай калышы жагынан гана айырмаланбаса, чыгышы жагынан бир. Мисалы, атооч жөндөмөнүн байыркы Орхон, Енисей тилинде да эч кандай мүчөсү болгон эмес. Азыркы кыргыз тилиндей эле атооч жөндөмөдөгү сөздөргө *ким? не?* деген суроо берилген.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү *-нын*. Мисалы: *каганыңын сабын алматың* (каныңдын сөзүн албадың), *менин сабымын сымбады* (менин сөзүмдү бузбады). Бул мисалга караганда илик жөндөмөнүн мүчөсү *-ның, -нын* экендигин байкоого болот.

Табыш жөндөмөнүн эки түрдүү мүчөсү болгондугун көрөбүз: *-ыг, -иг, -г*; 2) *-ны, -ни, -н*. Мисалы: *кисиг—кишиг* (киши-г), *сабыг* (саб—ыг), *будуныг* (будун—ыг), *бадизч-иг*. Табыш жөндөмөнүн биринчи түрдөгү мүчөсү (*-г, -иг, -ыг*) кыргыз тилинде сакталбай, экинчи түрү (*-ны, -ни, -н*) сакталган. Азыркы кыргыз тилинде 17 вариантта өзгөрсө, байыркы тилде үч гана варианты болгон. Мисалы: *буны*—бул-ны (муну), *аны*—ал-ны (аны), *бени*—бен-ни (мени), *сабын*—саб-ны, (сөзүн), *агын*—агы-н.

Барыш жөндөмөнүн эки түрдүү мүчөсү болгон: 1) *-ка, -ке*; 2) *-гару, -гөрү*. Азыркы кыргыз тилинде биринчи түрдөгү мүчөсү (*-ка, -ке*) сакталып, экинчиси (*-гару, -гөрү*) сакталган эмес (биргару, югару ж. б.). Байыркы тилде барыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн төрт варианты болгон (*-ка, -ке, -а, -е*). Мисалы: *-йирке, йир-ке* (жерге), *капыг-ка* (капкага), *ташка, йазыка* (жайыкка); таандык мүчөдөн кийин: *йириңе—йир-иңе* (жерине). Ат атоочтун жөндөлүшү: *мана—мен-га* (мага), *саңа* (сага), *аңа* (ага) ж. б.

Орхон, Енисей тилинде жатыш жөндөмөсүнүн бир түрдүү гана мүчөсү болуп, анысы төрт вариантта өзгөргөн (*-та, -те, -да, -де*). Мисалы: *йерде* (жерде), *илте* (элде), *сабымда* (сө-

зүмдө), *углынта* (уулунда), *йеринте* (жеринде), *бунта* (мында), *анта* (анда) ж. б.

Эстеликтен чыгыш жөндөмдө турган бир гана сурама ат атоочту көрөбүз. Мисалы: *кантан* (кайдан), буга караганда чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү *-тан, -тен, -дан, -ден* экенин байкайбыз.

Байыркы эстеликтеги жөндөмө мүчөлөрүн жыйынтыктап карасак, төмөнкүлөрдү көрөбүз:

1. Атооч жөндөмө: *атайын мүчөсү жок*.
2. Илик жөндөмө: *-нын, -нин, -ын, -ин, -ың, -иң, -н*.
3. Табыш жөндөмө: *-ны, -ни, (-н, -ыг, -иг, -г)*.
4. Барыш жөндөмө: *-ка, -ке, -а, -е (-гару, -геру, -ңару, -ңеру)*.
5. Жатыш жөндөмө: *-та, -те, -да, -де*.
6. Чыгыш жөндөмө: *-тан (-тен, -дан, -ден)*.

Жогорку жөндөмөлөрдүн ичинен азыркы кыргыз тилинде табыш жөндөмөнүн: *-ыг, -иг, -г* мүчөсү менен барыштын (*-гару, -геру, -ңеру, -ңару*) мүчөсү сакталган эмес. Калган жөндөмө мүчөлөр кыргыз тилинде толук сакталган.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр

Кыргыз тилинде Орхон, Енисей тилиндегидей эле алты жөндөмө бар.

Жөндөмөнүн аты:	Мүчөсү:	Суроосу:
1. Атооч жөндөмө	мүчө жок	<i>ким? эмне?</i>
2. Илик жөндөмө	<i>-нын</i> (варианттары менен)	<i>кимди? эмнени?</i>
3. Табыш жөндөмө	<i>-ны</i> " "	<i>кимдин? эмненин?</i>
4. Барыш жөндөмө	<i>-га</i> " "	<i>кимге? эмнеге? кайда?</i>
5. Жатыш жөндөмө	<i>-да</i> " "	<i>кимде? эмнеде? кайда?</i>
6. Чыгыш жөндөмө	<i>-дан</i> " "	<i>кимден? эмнеден? кайдан?</i>

Зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшүн экиге бөлүп кароого болот.

1. Таандык мүчөнүн жекелик одоно түрүнүн мүчөлөрү (*-ым, -ың, -ы*) менен жалпы таандыктын мүчөсү (*-ныкы*) уланбай турган зат атоочтордун жөндөлүшү (*биринчи жөндөлүш*).

2. Таандык мүчөнүн жекелик одоно түрү менен жалпы таандыктын мүчөлөрү уланган зат атоочтордун жөндөлүшү (*экинчи жөндөлүш*).

Эскертүү: Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жекелик түрүнүн жөндөлүшүн ат атооч бөлүмүнөн кароого болот.

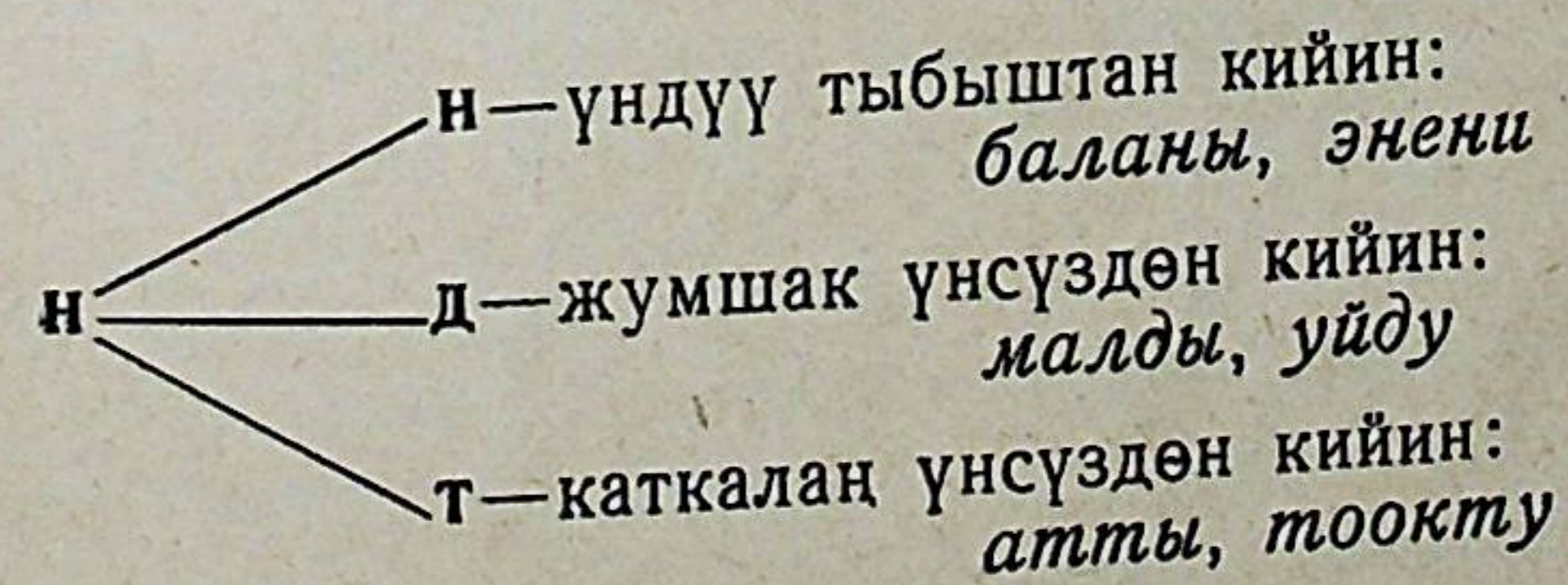
Жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөрүшү жөндөлүүчү сөздүн акыркы муунундагы тыбыштарга карата болот. Тактап айтканда, жөндөмөнүн башындагы үнсүз тыбышы жөндөлүүчү сөздүн аягындагы тыбышка карата өзгөрөт: жөндөмөнүн үндүү тыбышы жөндөлүүчү сөздүн акыркы муундагы үндүү тыбышка карай (эринге жана тилге карай) ээрчишет. Жөндөмөдөгү үндүүлөр жакка карай гана өзгөрөт:

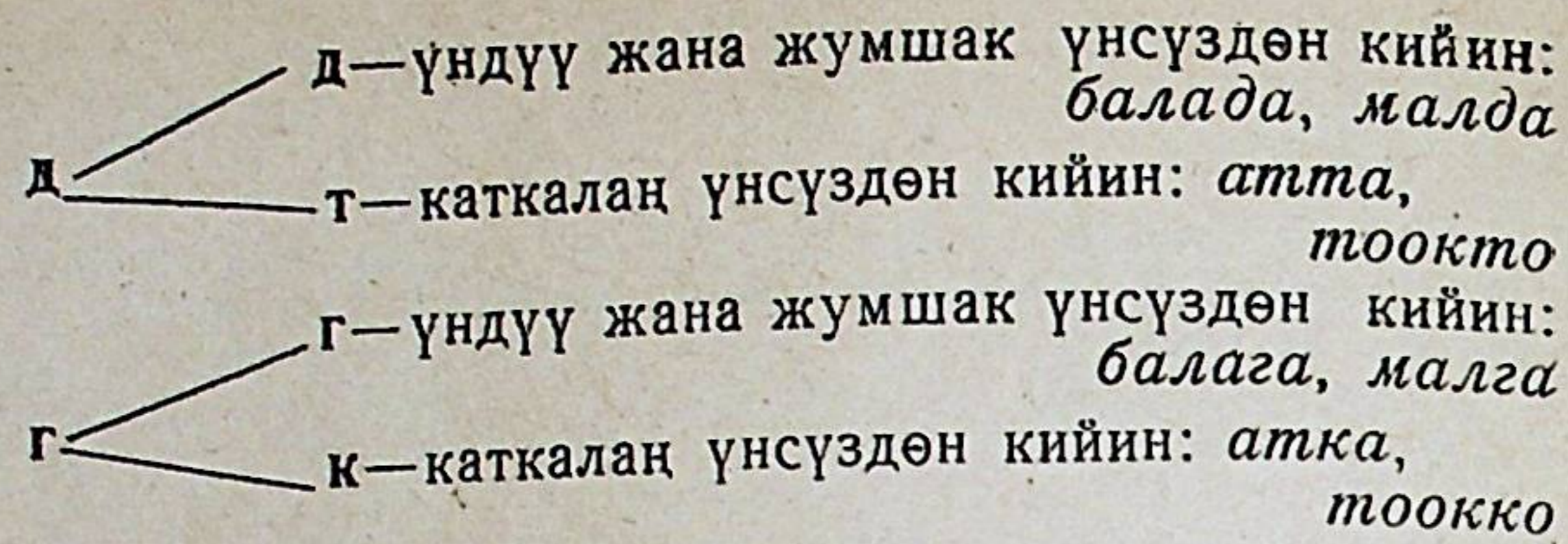
	Эринчил эмес		Эринчил	
кең	<i>а</i>	<i>э</i>	<i>ө</i>	<i>о</i>
кууш	<i>ы</i>	<i>и</i>	<i>ү</i>	<i>у</i>
	жоон	ичке	жоон	

1) Мүчөдөгү үндүү тыбыш кең болсо, анын варианты кең үндүүлөргө, кууш үндүү болсо, кууш үндүүлөргө гана өтөт.

2) Жөндөлүүчү сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыш эринчил эмес жоон үндүү (*а, ы*) болсо, мүчөдөгү үндүү да эринчил эмес жоон тыбышка өтөт; эринчил эмес ичке (*э, и*) болсо, эринчил эмес ичкеге, эринчил ичке (*ө, ү*) болсо, эринчил ичкеге, эринчил жоон (*а, у*) болсо эринчил жоонго гана өтөт. Бирок у тыбышынан кийин мүчөдөгү *а* тыбышы сакталат. Калган үндүү тыбыштар жогорку таблица боюнча ээрчишет.

Жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүз тыбыштары жөндөлүүчү сөздүн эң акыркы тыбышына карата ээрчишет: сөздүн аягы үндүү менен бүтсө, жөндөмө мүчөнүн башкы тыбышы өзгөрбөйт, катжумшак үнсүз менен бүтсө, *н* тыбышы *д* тыбышына өтөт, каткалан үнсүз менен бүтсө, *д* тыбышы менен *н* тыбышы каткалан *т* тыбышына, *г* тыбышы болсо, *к* тыбышына өтөт (таблицаны караңыз).

Биринчи жөндөлүш

Жөндөмө мүчөлөр төмөнкү вариантта өзгөрөт:

Жөндөмөнүн аты	Жөндөлөөчү сөздүн аяккы тыбышы			варианты (саны)
	үндүү болсо	жумшак үнсүз болсо	каткалан үнсүз болсо	
Атооч	м ү ч ө с ү ж о к			
Илик	-нын -нин -нун -нүн	-дын -дин -дун -дүн	-тын -тин -тун -түн	12
Табыш	-ны -ни -ну -нү	-ды -ди -ду -дү	-ты -ти -ту -тү	12
Барыш	-га -ге -го -гө		-ка -ке -ко -кө	8
Жатыш	-да -де -до -дө		-та -те -то -тө	8
Чыгыш	-дан -ден -дон -дөн		-тан -тен -тон -төн	8

Экинчи жөндөлүш

1) Таандык мүчөнүн биринчи жагы (-ым) уланган сөздүн жөндөлүшү

Атооч	атам	энем	отум	төөм
Илик	атамдын (атамын)	энемдин (энемин)	отумдун (отумун)	төөмдүн (төөмүн)
Табыш	атамды	энемди	отумду	төөмдү
Барыш	атама	энеме	отума	төөмө
Жатыш	атамда	энемде	отумда	төөмдө
Чыгыш	атамдан (атаман)	энемден (энемен)	отумдан (отуман)	төөмдөн (төөмөн)

2) Таандык мүчөнүн экинчи жагынан кийин

Атооч	наның	элиң	колуң	көзүң
Илик	наныңдын (наныңын)	элиңдин (элиңин)	колуңдун (колуңун)	көзүңдүн (көзүңүн)
Табыш	наныңды (наныңы)	элиңди (элиңи)	колуңду (колуңу)	көзүңдү (көзүңү)
Барыш	наныңа	элиңе	колуңа	көзүңө
Жатыш	наныңда	элиңде	колуңда	көзүңдө
Чыгыш	наныңдан (наныңан)	элиңден (элиңен)	колуңдан (колуңан)	көзүңдөн (көзүңөн)

Таандык мүчөнүн биринчи жана экинчи жагынын жекелик түрүндөгү сөздөрдүн жөндөлүшү окшош.

3) Үчүнчү жакта турган зат атоочтун жөндөлүшү

Атооч	атасы	энеси	тору	үйү
Илик	атасынын	энесинин	торунун	үйүнүн
Табыш	атасын	энесин	торун	үйүн
Барыш	атасына	энесине	торуна	үйүнө
Жатыш	атасында	энесинде	торунда	үйүндө
Чыгыш	атасынан	энесинен	торунан	үйүнөн

Өзгө таандыктын **-ныкы** мүчөсү уланып турган сөздөр жакчыл таандык мүчөнүн үчүнчү жагы сыяктуу жөндөлөт (мисалы: баланыкы, баланыкынын, баланыкын, баланыкына, баланыкында, баланыкынан).

Экинчи жөндөлүштө жөндөмө мүчөлөр төмөнкү вариантта өзгөрөт.

Жөндөмөлөр	Таандыктын I, II жагынан кийин	Таандыктын III жагы жана "ныкы" мүчөсүнөн кийин
Илик	-дын -дин -дун -дүн (-ын -ин -ун -үн)	-нын -нин -нун -нүн
Табыш	-ды -ди -ду -дү (-ы -и -у -ү)	-н (-ны -ни -ну -нү)
Барыш	-а -е -о -ө	-на -не -нө
Жатыш	-да -де -до -дө	-нда -нде -ндө
Чыгыш	-дан -ден -дон -дөн (-ан -ен -он -өн)	-нан -нен -нөн

Таандык мүчөнүн жекелик сылык жана көптүк түрүндөгү зат атоочтор (балаңыз, энебиз, энеңиздер) биринчи жөнделүшкө окшош жөнделет.

Зат атоочтордун жөнделүшүндө жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөргөн вариантын төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Илик	-нын -нин -нун -нүн	-дын -дин -дун -дүн	-тын -тин -тун -түн	-ын -ин (16) -ун -үн
Табыш	-ны -ни -ну -нү	-ды -ди -ду -дү	-ты -ти -ту -тү	-ы -и (17) -у -ү
Барыш	-га -ге -го -гө	-ка -ке -ко -кө	-а -е -о -ө	-на -не (15) -нө
Жатыш	-да -де -до -дө	-та -те -то -тө	-нда -нде -ндө	(11)
Чыгыш	-дан -ден -дон -дөн	-тан -тен -тон -төн	-ан -ен -он -өн	-нан-нен(15) -нөн

Бул таблицадан кыргыз тилиндеги жөндөмөнүн мүчөлөрүнүн өзгөрүшүн көрдүк. Бардык жөндөмөлөр (беш жөндөмө мүчө: **-нын, -ны, -га, -да, -дан**) биринчи жана экинчи жөнделүштө 74 вариантка өзгөрөт.

У тыбышынан кийин мүчөдөгү **а** тыбышы эринге карата ээрчише турган болсо, 77 вариантта өзгөрмөкчү¹.

Таандык категориясы

Заттарды үч жактын бирине таандык кылып көрсөтүүчү грамматикалык категория—таандык категория. Таандык категориянын морфологиялык белгиси болуп, таандыктын мүчөлөрү эсептелет. Кээ бир таандык мүчөлөр уланган сөзүн үч жактын бирине таандык кылса (Мисалы: **атым, атың, аты**), кээ бирөө уланган сөзгө экинчи бир затты таандык кылат. Мисалы: *китеп Асандыкы, дептер меники*.

Кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөрдү маанисине карата экиге бөлүүгө болот:

1) Жакчыл таандык мүчөлөрү: **-ым, -ың, -ы, -ыбыз, -ыңыз** ж. б.

2) Өзгө таандык, анын мүчөсү **-ныкы**.

Жакчыл таандыктын мүчөлөрү менен затты үч жактын би-

¹ Ат атооч сөздөр бул жөнделүштөрдөн башкачараак жөнделет. Аны ат атооч бөлүмүнөн караңыз.

Жамдама сан атоочтор башкача вариантта жөнделет: алтоондо, жетөөндө, алтоонон, алтооно.

Жөндөмөлөрдүн мааниси жөнүндө Х. Карасаевдин "Семантика падежей в киргизском языке" деген жана К. Дыйкановдун "Имя существительное в киргизском языке" деген эмгегин караңыз.

рине (өзүм, өзүң, өзү) таандык кылып көрсөтүүгө болот; өзгө таандыктын мүчөсү (**-ныкы**) башка бир затты уланган сөзүнө таандык кылат (китеп Асандыкы)¹.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Уланган сөздү үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн мүчөлөрдү жакчыл таандык мүчөлөр дейбиз.

Жакчыл таандыктын мүчөлөрү кыргыз тилине байыркы заманда эле пайда болгонун Орхон, Енисей эстеликтеринен көрөбүз. Салыштыруу катарында ар башка территорияда жашаган түрк тилдерин алып, андагы таандык мүчөлөрдү байыркы түрк тилине салыштырып карасак, бул мүчөлөрдүн түпкү чыгышы бир экендигин байкайбыз. Мүчөлөр фонетикалык жагынан ар башка тилде башкача айтылганы тилдин кийинки убактардагы фонетикалык өзгөрүшүнө байланыштуу, байыркы түрк тилинин диалектилерге ажырай элек мезгилинде эле пайда болгон.

Жакчыл таандык мүчөлөрдүн өзгөрүш варианты

Кыргыз	Кумык	Түрк-мен	Шор	Башкыр	Өзбек	Орхон	Жагы
-ым	-ым	-ым	-ым	-ым	-им	-ым	I жак
-им	-им	-им	-им	-ем	-м	-им	
-ум	-ум	-ум	-ум	-ом	—	-ум	
-үм	-үм	-үм	-үм	-өм	—	-үм	
-м	-м	-м	-м	-м	—	-м	
-ың	-ың	-ың	-ың	-ың	-иң	-ың	II жак
-иң	-иң	-иң	-иң	-ең	-ң	-иң	
-уң	-уң	-уң	-уң	-өң	—	-уң	
-үң	-үң	-үң	-үң	-өң	—	-үң	
-ң	-ң	-ң	-ң	-ң	—	-ң	
-ы	-ы	-ы	-ы	-ы	-и	-ы	III жак
-и	-и	-и	-и	-е	-си	-и	
-у	-у	-у	-у	-о	—	-у	
-ү	-ү	-ү	-ү	-ө	—	-ү	
-сы	-сы	-сы	-зы	-ы	—	-сы	
-си	-си	-си	-зи	-е	—	-си	
-су	-су	-су	-зу	-о	—	-су	
-сү	-сү	-сү	-зү	-ө	—	-сү	

¹ Бул эки термин мектеп грамматикасында жакчыл таандык, жалпы таандык деп колдонулуп келе жатат.

Бул таблицада таандык мүчөнүн жекелик одоно түрүнүн үч жагын алдык.

Азыркы кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөрдүн жекелик, көптүк; одоно, сылык түрлөрү башка түрк тилдериндеги таандык мүчөлөрдөн айырмаланбайт.

Жакчыл таандык мүчөлөрдүн өзгөрүшү

Жагы	Сөздүн аягы үндүү менен бүтсө	Сөздүн аягы үнсүз менен бүтсө	Өзгөрүш варианты
<i>Жекелик-одоно түрдө өзгөрүшү</i>			
1 жак	-м	-ым, -им, -ум, -үм	5
2 жак	-ң	-ың, -иң, -уң, -үң	5
3 жак	-сы, -си, -су, -сү	-ы, -и, -у, -ү	8
<i>Жекелик-сылык түрдө өзгөрүшү</i>			
2 жак	-ңыз, -ңиз -ңуз, -ңүз	-ыңыз, -иңиз -уңуз, -үңүз	8 8
<i>Көптүк-одоно түрдө өзгөрүшү</i>			
1 жак	-быз, -биз -буз, -бүз	-ыбыз, -ибиз -убуз, -үбүз	8
2 жак	-ңар, -ңер -ңор, -ңөр	-ыңар, -иңер -уңар, -үңөр	8
<i>Көптүк-сылык түрүнүн өзгөрүшү</i>			
1 жак	-ңыздар, -ңиздер -ңуздар, -ңүздөр	-ыңыздар, -иңиздер -уңуздар, -үңүздөр	8 8

Жакчыл таандыктын жекелик одоно түрүнүн мүчөлөрү жөнөкөй (-ым -ың -ы), калгандары чыгышы жагынан татаал болушат.

- 1) -быз деген биз деген сөздөн чыккан. Ал татаал сөз.
- 2) -ыңыз деген мүчө -ың, -ыз деген эки компоненттен турат.
- 3) -ыңар деген мүчө да эки компоненттен (-ың, -лар).
- 4) Таандыктын көптүк сылыгынын экинчи жагынын мүчөсү

үч мүчөнүн компонентинен (-ың -ыз -дар) биригип пайда болгон.

Жакчыл таандык мүчөлөр уланып турган сөздөргө байланышкан сөздөр ачык же жабык түрдө болсун, илик жөндөмдө болот. Мисалы: карындашым, дептериң, анын китеби ж. б.

Таандык мүчөлөр бир же бир нече затты бир затка таандык кылса, жеке таандык дейбиз. Мисалы: менин көйнөгүм, менин китептерим, сенин столдоруң ж. б.

Бир же бир нече затты көптүк сандагы заттарга таандык кылса, орток таандык дейбиз. Мисалы: Силердин китебиңер. Алардын китептери. Биздин балдарыбыз. Биздин балабыз.

Эскертүү: Кээ бир учурда ат атоочтор аныктооч болуп түшкөндө таандык мүчөлөр уланбай аныкталгыч айтыла берет. Мисалы: Биздин китеп. Сиздин бала. Мында ат атоочтор аркылуу зат бир жакка таандык болот.

Таандык мүчөлөр зат атоочко тиешелүү. Зат атоочтон башка сөз түркүмдөрү бул мүчөлөр менен өзгөргөн убакта, алар сүйлөмдө зат атоочтун милдетин аткарышат. Мисалы: Асандын жакшысы бар. Мында жакшысы деген сөзгө таандыктын үчүнчү жагынын (-сы) мүчөсү уланды да, сүйлөмдө ээнин милдетин аткарып турат. Толук түрүндө Асандын „жакшы“ деген баасы бар деп айтылмачкы.

Айшанын төртүнөн да беши көп. Айшанын төрт деген баасынан да беш деген баасы көп мааниде. Мында төрт, беш деген сан атоочко таандык мүчө уланып, алар сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонулуп турат.

Өзгө таандык

Уланган сөздү үч жактын бирине (мен, сен, ал) таандык кылбай, кайрадан башка бир затты уланып турган сөзгө таандык кылып көрсөтүүчү мүчөлөрдү өзгө таандык мүчөлөр дейбиз. Мисалга төмөнкүнү салыштырыңыз.

Жакчыл таандык	Өзгө таандык
столум	столдуку
китебиң	китептики
кемеси	кеменики ж. б.

Мында жакчыл таандыкта стол, китеп, кеме үч жактын бирине таандык болуп айтылса, өзгө таандыкта ал сөздөр башка (өзгө) бир затка таандык болуп колдонулду.

Өзгө таандыкты билдире турган мүчө он эки вариантта өзгөрөт (-ныкы, -ники, -нуку, -нүкү, -дыкы, -дики, -дуку, -дүкү, -тыкы, -тики, -туку, -түкү). Бул мүчө -ны-кы деген эки компоненттен турат. 1) табыш жөндөмө -ны; 2) сөз жасоочу мүчө -кы (шаардагы, кышкы).

Өзгө таандык мүчөнүн жакчыл таандык мүчөлөрдөн төмөнкүдөй айырмасы бар.

1) Таандык мүчөлөр (-ым, -ың, -ы) затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөтсө, -ныкы мүчөсү башка бир затты жетүшүнүктү уланып турган сөзүнө таандык кылып көр-

сөтөт. Мисалы: *Китеп Асандыкы* (мында **-ныкы** мүчөсү Асан деген сөзгө уланып, китепти Асанга таандык кылды). *Асандын китеби* (мында таандык мүчө **-ы китеп** деген сөзгө уланып, аны үчүнчү жакка (Асанга) таандык кылды).

2) Жакчыл таандык мүчөдөгү сөз үч жак, эки сан (жекелик, көптүк), эки түр (одоно, сылык) менен айтылса, өзгө таандыктын мүчөсү одоно, сылык, жекелик, көптүк болуп өзгөрбөйт.

3) Жакчыл таандык мүчөдө турган сөзгө илик жөндөмөдө турган сөз аныктооч болуп турса, **-ныкы** деген мүчө уланган сөзгө байланышкан сөз атооч жөндөмөдө турат. Мисалы: *Асандын баласы. Бала Асандыкы.*

4) Бул таандык мүчөлөр (**-ым, -ың, -ы**) жактама жана шилтеме ат атоочторго жалганбайт, **-ныкы** деген мүчө аларга жалгана берет. Мисалы: *меники, сеники, аныкы, ошонуку.*

5) Жакчыл таандык мүчөлөр **-ныкы** мүчөсү уланып турган сөздөн кийин жалганбайт. Өзгө таандык мүчө болсо, жакчыл таандык мүчөлөр уланган сөздөн кийин жалгана берет. Мисалы: *Бул китеп Айшаныкы. Бул китеп сенин Айшандыкы (Айша-ың-дыкы), баламдыкы (бала-ым-дыкы) ж. б.*

Бул жагынан алып караганда өзгө таандыктын мүчөсү жак мүчөлөргө (**-мын, -сың**) жакындашат.

Бирок бул **-ныкы** мүчөсү жак мүчөлөрдөн төмөнкү өзгөчөлүгү менен ажыратылат.

1) Жак мүчөдө эки жак болсо (**-мын, -сың**), өзгө таандыктын (**-ныкы**) мүчөсүндө биринчи жана экинчи жак жок, затты үчүнчү жакка гана тиешелүү кылат.

2) Жак мүчөсүнө байланышкан атооч жөндөмөдөгү сөз жактама ат атоочтон (мен, сен) болсо, **-ныкы** уланган сөзгө тиешелүү сөздөр көбүнчө шилтеме ат атоочтор менен көрсөтүлгөн атооч жөндөмөдөгү зат атооч болот. Мисалга салыштырып караңыз: *мен жашмын, сен чоңсуң, мен окуучумун, сиз студентсиз, бул стол меники, ал боёк столдуку, бул китеп Асандыкы ж. б.*

3) Жак мүчөлөр этиш сөздөргө жалгана берет: *мен окуптурмун, сен келген экенсиң, алар келишет ж. б.* Өзгө таандыктын мүчөсү **-ныкы** этиш сөзгө жалганбайт.

4) Өздүк таандыктын биринчи жагынан кийин жак мүчөнүн биринчи жагы, экинчи жагынан (**-ын**) кийин жактын экинчи (**-сын**) жагы жалганбайт, **-ныкы** мүчөсү болсо, таандык мүчөнүн бардык жагына тең жалгана берет. Мисалы: *баламдыкы, атамдыкы, атасыныкы ж. б.*

5) Күдүк мүчө уланган сөзгө жак мүчөлөр жактала берсе (*агрономдурсуң*), таандык мүчөлөр күдүк мүчөдөн кийин жалганбайт.

6) Өзгө таандыкта турган сөздөн кийин жөндөмө мүчөлөр жалгана берет, жак мүчөсүнөн кийин жөндөмө мүчөлөр жалганбайт.

Бул жагынан караганда **-ныкы** деген мүчө жак мүчөсүнөн ажыратылат.

Бул мүчөнүн өзгө таандык мүчө деп аталган себеби төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт.

1) Жак мүчө уланып турган сөздөр жөндөлбөйт, жакчыл таандык мүчө менен **-ныкы** мүчөсү уланган сөздөр жөндөлө берет.

2) Таандыктын үчүнчү жагы (**-ы**) кандай жөндөлсө, **-ныкы** мүчөсү уланган сөз дагы ошондой жөндөлөт:

А. врачы	врачтыкы
И. врачынын	врачтыкынын
Б. врачына	врачтыкына
Т. врачын	врачтыкын
Ж. врачында	врачтыкында
Ч. врачынан	врачтыкынан

3) Жакчыл таандык мүчөлөр менен өзгө таандыктын мүчөсү жак мүчө уланып турган сөздөн кийин жалганбайт, жак мүчө таандык мүчөлөр уланган сөздөн кийин да жалгана берет. Мисалы: *студентимсиң, студенттикибиз.*

Ушул белгилери жагынан **-ныкы** деген мүчө таандык категориясына кире алат.

Зат атоочтун жакталышы

Жак мүчөсү менен зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш сөздөр жакталат. Калган сөз түркүмдөрү (тактооч, байламта, тууранды сөз, жардамчы сөз жана сырдык сөздөр) жак мүчөсү менен өзгөрбөйт.

Зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атооч сөздөргө жак категориясынын эки гана жагы мүнөздүү (1-жак, 2-жак), этиште үч жак бар. Алар одоно, сылык, жекелик, көптүк түрдө айтылат.

Жак мүчөсүнүн өзгөрүшү

Сан	Түрү	Мүчөлөрү	Жагы
Жекелик	Одоно	-мын, -мин, -мун, -мүн	I жак
		-сың, -сиң, -суң, -сүң	II жак
Көптүк	Сылык	-сыз, -сиз, -суз, -сүз	II жак
	Одоно	-быз, биз, -буз, бүз -пыз, -пиз, -пуз, -пүз	I жак
	Сылык	-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр	I жак

1) Жак мүчөсү менен өзгөрүп турган сөздөр (баламын, окуучусуң) жөндөмө мүчөлөр менен жөндөлбөйт.

2) Таандык мүчөлөр жалганып турган сөздөр жак мүчөлөрү менен жактала берет.

Таандык мүчөлөрдөн кийин жак мүчөлөр төмөнкү тартипте уланат.

а) Таандык мүчөнүн биринчи жагынан кийин (-ым, -быз) жак мүчөнүн экинчи жагы жалганат: *Сен менин жолдошумсуң. Сиз биздин атабызсыз.*

б) Таандык мүчөнүн экинчи жагынан кийин (-ың, -ыңар) жак мүчөнүн биринчи жагы жалганат: *Мен сенин агаңмын. Биз сиздин агайыңарбыз.*

в) Таандык мүчөнүн үчүнчү жагынан кийин (-ы, -сы) жак мүчөнүн биринчи жана экинчи жагы келе берет:

Мен Айшанын агасымын. Сен Салыйдын инисисиң. Биз Калыйчанын кудасыбыз ж. б.

Таандык мүчө уланып турган сөзгө жак мүчө уланганда төмөнкү тартип менен өзгөрөт.

Таандык мүчө	Жак мүчө	Мисалдары
-ым	-сың	<i>сен менин карындашымсың</i>
-быз	-сыз	<i>сиз биздин карындашыбызсыз</i>
-ың	-мын	<i>мен сенин агаңмын</i>
-ыңыз	-мын	<i>мен сиздин агаңызмын</i>
-ыңыз	-быз	<i>биз сиздин агаңызбыз</i>
-ы (-сы)	-мын	<i>мен Айшанын инисимин</i>
-ы (-сы)	-сың	<i>сен Айшанын досусуң</i>
-ы (-сы)	-биз	<i>биз мектептин окуучусубуз</i>
-ы (-сы)	-сыңар	<i>силер шаардын адамысыңар ж. б.</i>

3) Таандык (-ым, -ың, -ы) мүчөлөр күдүк мүчө уланган сөздөн кийин, жардамчы сөздөрдөн (эле, экен) кийин жана кээ бир терс сөздөрдөн (эмес) кийин жалганбайт. Жак мүчөлөр жалгана берет: *Сен комсомолдурсуң. Мен студент эмесмин. Оунчу класстын окуучусу элемин ж. б.*

4) Жак мүчөсүндө өзгөрүп турган сөздөр сүйлөмдө көбүнчө баяндоочтук милдетти аткарат. Таандык мүчөдө турган сөздөр ээнин же толуктоочтун милдетин аткарат. Баяндоочу кыскарган сүйлөмдө гана таандык мүчөдө турган сөздөр баяндооч болот.

5) Жак мүчөлөр зат атоочко жалганганда заттын ким экендигин же ал зат адамга тиешелүү болсо, анын кесиби эмне

экендигин билдирет, этиш сөздө кыймыл-аракеттин ким тарабынан болгондугун билдирет: *Асан экөөбүз кечеге макаланы окуганбыз. Сен жыйналышта жарышка чыгып сүйлөптүрсүң. Мен ал күнү экскурсияга камынып калыптырмын ж. б.*

6) Таандык мүчө уланып турган сөзгө аныктооч болгон сөз илик жөндөмөдө турат (мектептин ремонту бүттү). Жак мүчө жалганган сөзгө байланышып турган сөз атооч жөндөмөдө турат. Мисалы: *Биз мектептин окуучусубуз ж. б.*

Жак категориясынын бул өзгөчөлүгүнө карап, аны негизинен этишке тиешелүү категория, б. а., баяндооч боло турган сөздөргө тиешелүү категория дейбиз (категория сказуемости).

СЫН АТООЧ

Сын атооч жөнүндө түшүнүк

Сын атооч заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн, сапатын жана заттын өзгөчө белгилерин (кээде кыймыл-аракеттин да сапатын) көрсөтүп, *кандай?* деген суроого жооп берет.

Сын атооч сөздөрдү башка сөз түркүмдөрүнөн, негизинен, анын мааниси менен сын атоочко тиешелүү грамматикалык категориялары аркылуу ажыратууга болот.

Сын атоочтор мааниси жагынан зат атоочко байланыштуу, анткени, зат атоочтор болбосо, сын атооч сөздөр колдонулбайт. Сын атооч сөздөр заттын сапаты, сыны, түсү, даамы, жыты ж. б. касиети жагынан аныктап турат.

Сын атооч сөздөргө сан (жекелик, көптүк), жөндөмө, таандык категориясы мүнөздүү эмес, ага даража категориясы жана кээ бир сөз түзүүчү грамматикалык белгилер мүнөздүү.

Сын атооч сөздөр сүйлөмдө аныктооч жана баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Көчөнүн эки бетине жап-жашыл бак-дарактар өстүрүлүп жатат. Бедери жок торкодон бек токуган бөз жакшы.* (макал). Бул сүйлөмдөрдөгү *жап-жашыл* деген сын атооч аныктоочтун милдетин, *жакшы* деген сын атооч баяндоочтун милдетин аткарат.

Сын атоочко кирүүчү сөздөр семантикалык жагынан төмөнкү мааниде болушат.

1) Заттын өңү-түсүн көрсөтүп, *кандай* деген суроого жооп берет: *ак, кара, сары, кызыл, боз, күрөң, мала, сур, кара, кочкул, кып-кызыл, көп-көк* ж. б.

2) Заттардын формасын, тулкусун, өлчөмүн, кебетесин билдирип, *кандай?* деген сөзгө жооп болуп түшөт. Мисалы: *то-голок, жалпак, ийри, кыйшык, түз, кырдуу, сүйрү, узун, кыска, терең, тайыз, арык, семиз, алыс, жакын, кең, кууш, эндүү, чоң, кичине, оор, жеңил* ж. б.

3) Заттардын жытын, даамын, анын абалын билдирип, *кандай?* деген суроого жооп берет. Мисалы: *ачуу, таттуу, ши-*

рин, кермек, кычкыл, кыйгыл, ачкыл, сасык, жыттуу, күлүмсү, суук, жылуу, ысык, салкын ж. б.

4) Заттын мүнөзүн, абалын ж. б. жактарын билдирип, *кандай?* деген суроого жооп берет. Мисалы: *жоош, тентек, шок, шайыр, басмырт, шар, акылдуу, арамза, суранчаак, тебенек, кабанак, сүзөнөк, качанак, бөксө, коюу, суюк, тунук, киргил, туп-тунук* ж. б.

5. Кээ бир сын атоочтор заттардын сын-сыпатын, сапатын билдирет. Мисалы: *жакшы, жаман, түзүк, начар, катуу, жумшак, март, кооз, кызык* ж. б.

Сын атоочтор заттын гана сын-сыпатын, сапатын билдирбей, кыймылдын да кандай сапатта болгонун билдирет. Мындай учурда сын атоочтор тактоочтор сыяктуу сүйлөмдө бышыктоочтук милдетин аткарат. Мисалы: *жакшы окуучу жакшы окуйт.* Бул сүйлөмдө *жакшы* деген сын атооч *окуйт* деген баяндоочко бышыктооч болуп түштү.

Ленин атындагы колхоздо айыл чарба шаймандарын сапаттуу ремонттошту. Бул сүйлөмдөгү *ремонттошту* деген баяндоочко *сапаттуу* деген туунду сын атооч бышыктооч болуп түштү.

Кээ бир тактооч сөздөр сын атоочко окшоп, сын атоочтун *-раак* деген мүчөсү менен өзгөрөт; *тезирээк, эртерээк, батыраак, өйдөрөөк* ж. б.

Кээ бир зат атоочтор сын атоочтор сыяктуу заттын эмнеден жасалганын билдирип, зат атоочко аныктооч болуп түшөт. Мисалы: *жыгач араба, суу тегирмен, таш көпүрө* ж. б. Бул сөздөрдүн биринчи компоненттери (*жыгач, суу, таш*)—зат атооч сөздөр. Булар *эмне?* деген суроого жооп берет, *кандай?* деген суроонун коюлушу ал сөздөрдүн аныктоочтук милдет аткарышы менен байланыштуу.

Мына ушу сыяктуу сын атоочтор да сүйлөмдө аныкталуучу сөздүн ордунда колдонулганда зат атоочтун маанисинде калып анын синтаксистик кызматын кабыл алат. Мисалы: *Кан төгүлгөн согушка катышпаган жаш барбы?* Бул сүйлөмдөгү *жаш* деген сын атооч зат атоочтун ордуна колдонулган. *Түшүмдөй бир муң күндү элестетем, ал элес жаш жүрөккө баткан бекем.* (А. Т.) Бул сүйлөмдөгү *жаш* деген сын атооч сөз аныктоочтук милдет аткарат.

Сын атоочтордун жокоркудай болуп зат атоочтун ордуна жүрүшүн *субстантивация* дейт.

Кыргыз тилинде, башка түрк тилдери сыяктуу, кээ бир сөздөрдүн айтылышы бир, чыгышы, негизи да бир, ошондой болгону менен мааниси жагынан эки же андан ашык сөз түркүмүнө тиешелүү болушу мүмкүн.

Мындай сөздөргө төмөнкүлөр кирет.

Кызык: *кызык адам* (*кызык*—сын атооч), *көп кызыкпа* (*кызыкпа* (этиш)); *ой: ой жер* (сын атооч), *ойго түш* (зат атооч); *ойло* (этиш); *көк: көк чыкты* (зат атооч); *көк боёк* (сын атооч);

оору.—оорулар (зат атооч), оору адам (сын атооч), ооруба (этиш); кары—карылар (зат атооч), карыба (этиш), кары киши (сын атооч) ж. б.

Кээ бир сөздөр заттардын туруктуу болгон сындык белгисин билдирип, *кандай?* жана *эмне?* деген суроого жооп берет. Эгерде заттардын мындай туруктуу белгисине коюлган атооч сөз ал заттын атына аныктооч болуп турса, катыштык сын атооч болот. Эгерде ал аныкталуучу зат атооч сөздүн ордуна колдонулса, сүйлөмдө зат атооч катарында текшерилет. Мындай маанилеш сын атоочко төмөнкү сөздөр кирет: *кашаң, күлүк, жорго, чолок, аксак, сулуу, сына, керең, соо, соргок, урушчаак, тилеңчээк* ж. б.

Мындай сын атоочтор сүйлөмдө зат атоочтун ордуна да колдонулат. Мисалы: *Сулуу жаздын сүйүп келген убагы*. Бул сүйлөмдө *сулуу* деген сөз өз маанисинде—сын атооч.

Кай жерден табам сулуу деп кабарын сурайт ыраактан. Бул сүйлөмдө *сулуу* деген сөз—зат атооч.

Мындай көп маанидеги сөздөрдүн пайда болушу лексикалык жол менен иштелип чыккан.

Сөздөрдүн бул сыяктуу окшоштугун караганда сөз түркүмүн ажыратууда зат атооч менен сын атоочту, сын атооч менен тактоочту жана этишти ажыратуу кыйын.

Сөз түркүмдөрүн биринен-бирин толук ажыратуу үчүн, алардын лексикалык жана грамматикалык белгилерин бирдей кароо керек, ошондо гана сөздөрдү сөз түркүмүнө туура ажыратууга болот.

Сапаттык сын менен катыштык сын

Сын атоочтор мааниси жагынан сапаттык сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Сапаттык сын деп лексикалык мааниси жагынан заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, сапатын, көлөмүн билдирген сөздөрдү айтабыз. Мисалы: *ак, кара, жакшы, чоң, тоголок, узун, алыс* ж. б. Сапаттык сындын баары салыштырма категориясы менен өзгөрүп, сынды чамалап же күчөтүп өзгөртө алат. Мисалы: *агыш, аппак, кызгылтым, кызылыраак, абдан кызыл, кып-кызыл* ж. б.

Катыштык сын деп сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен (-луу, -сыз, -дай, -лык) башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлүп, заттын эмнеге окшош, эмнеге бай жана кандай экендигин билдирүүчү туунду сын атоочторду айтабыз. Мисалы: *малдуу, акчалуу, баласыз, адепсиз, тоодой, суудай, темирдей, социалисттик, абстракттуу, колхоздук, жаанчыл, карыздар, тарынчаак* ж. б.

Мисалдар: *Акылдуу отко карайт, акмак казанга карайт. Оймоктой оозум, акча жүзүм* ж. б. Бул сүйлөмдөрдөгү *акылдуу, оймоктой* деген сөздөр катыштык сын атооч.

Сын атооч сөздөр заттын өңүн, тулкусун, көлөмүн, сапатын, даамын ж. б. белгилерин кандай даражада экендигин көрсөтүшүнө карата үчкө бөлүнөт.

1) **Жай сын.** Эч кандай сөз өзгөртүүчү мүчө уланбай, көмөкчү сөздөрдүн жардамысыз айтылып турган сын атоочтор жай сын деп аталат. Мисалы: *көк, ачуу, кызыл, жашыл, чоң, жакшы, кең, тар, түз, ийри, көңдөй, жумуру* ж. б.

2) **Салыштырма сын.** Жай сындар салыштырма категориянын жардамы менен эки заттагы болгон сынды бири-бирине салыштырып көрсөтөт. Мисалы: *жакшыраак, чоңураак, агыраак, көгүшүрөөк, көгүш, кызгылтым* ж. б.

3) **Күчөтмө сын.** Күчөтүлгөн даражада айтылган сын атооч сөздөр күчөтмө сын деп аталат. Мисалы: *өтө кызыл, чылкый семиз, эң жакшы, капкара, сапсары* ж. б.

Салыштырма сын

Бир заттын өңү-түсүн, сын-сыпатын, сапатын экинчи бир заттын өңү-түсү, сын-сыпаты, сапаты менен салыштырып, андагы болгон айырманы көрсөткөн сын атоочту салыштырма сын дейбиз.

Салыштырма сын атоочтор жай сын менен кээ бир катыштык сындардан, сын атоочтун төмөндөгүдөй сөз өзгөртүүчү мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт.

1) Сын атоочтун **-гылт** деген мүчөсү төмөнкү сын атоочторго уланса, кошумча салыштырма киргизет: *сары—саргылт, кызыл—кызгылт, сур—сургулт* ж. б.

2) **-гылтым** деген мүчө менен төмөнкү сын атоочтор өз маанисине кошумча маани киргизет: *көк—көгүлтүм, кызыл—кызгылтым* ж. б.

3) **-гылтыр** мүчөсү да сөзгө жогоркудай кошумча салыштырма маани киргизет: *көк—көгүлтүр*.

4) **-ылжым** деген мүчөнүн жардамы менен төмөнкү сөздөр уюштурат: *кара—каралжым, көк—көгүлжүм, ак—агылжым*.

5) **-ыш** деген мүчө төмөнкү сөздөрдөн байкалат: *ак—агыш, көк—көгүш*.

6) **-гыч** бир гана сөздө колдонулат: *сары—саргыч*.

7) **-омук** деген мүчө да бир сөздө учурайт: *боз—бозомук*.

8) **-омтук** деген мүчө да: *боз—бозомтук*.

9) **-жуумал** бул чыгышы жагынан сөз болушу керек: *ак-жуумал, ак жуумал*.

Жогорку мүчөлөрдүн баары заттын өңүн экинчи бир заттын өңүнө салыштырганда чамалап көрсөтөт.

10) Зат атооч сөздөргө **-дай** мүчөсү уланып да заттарды

салыштырып көрсөтөт: *тоодой толкун, алтындай сары, анардай кызыл.*

11) Сын атоочтун **-раак** деген мүчөсү сын атоочко жалганып, заттын санын кандай даражада экендигин көрсөтөт. Мисалы: *кызылыраак, көгүрөөк, жакшыраак, катуураак, малдуураак таттуураак ж. б.* Бул **-раак** деген мүчө эки мааниде колдонулат:

а) Заттын сынын жеткирбей чамалайт. Мисалы: *Бул кагаздар агыраак экен.* Мында кагаздын анчалык ак эместигин билдирет.

б) Заттын сынын салыштырган сындан ашкерелеп, ашырып, көтөрүп чамалайт. Мисалы: *Бул кагаздан да агыраак экен.* Мында *агыраак* деген сын атооч башка бир заттын түсү кагаздан да агыраак экендигин ашкерелейт, күчөтүп көрсөттү.

-раак деген мүчөнүн бир өзгөчөлүгү сын атоочтун жогорку мүчөлөрүнөн кийин да жалгана берет. Мисалы: *агыш—агышыраак, көгүлтүм—көгүлтүмүрөөк, акжуу мал—акжуумалыраак ж. б.*

Күчөтмө сын

Заттын сынына жараша анын сынын ашырып, күчөтүп көрсөткөн сын атоочторду күчөтмө сын дейбиз. Күчөтмө сын атоочтор, негизинен, эки түрдүү жол менен түзүлөт.

1) **Морфологиялык жол менен.** Сын атоочтун биринчи бөлүмүнө *n* тыбышы кошулуп, андан кийин сын атооч толугу менен айтылат. Мисалы: *кып-кызыл, сап-сары, кап-кара, жып-жылуу, туп-туура, чоп-чоң, суп-сулуу ж. б.*

Сын атоочтун **-кей** деген мүчөсү заттын өңүн, сапатын, тулкусун ашкерелеп билдирет. Мисалы: *кичинекей, татынакай, апакай, кетирекей, иймекей ж. б.*

2) **Синтаксистик жол менен.**

а) Күчөтмө сөздөрдүн жардамы менен сын атоочтун даражасы күчөтүлүп көрсөтүлөт. Мисалы: *эң кара, өтө жакшы, абдан катуу, чымкый кызыл ж. б.*

б) Сын атооч сөздүн эки кайталанып айтылышы менен заттын сыны күчөтүлөт: *Жапыс тамдардын ордуна эми бийик-бийик тамдар салынды.* Мында *бийик-бийик* татаал сын атооч. *Адыл кызыл-кызыл кездеме алды.* Мында *кызыл-кызыл.* Сын атоочтун мындай кайталанып айтылышы заттын сынын күчөтүү менен бирге заттын көп экенин кошо билдирет.

в) Сын атоочко аныктооч болгон сөз чыгыш жөндөмөдө туруп заттын сынын күчөтөт: *Аттан бийик, иттен жапыс* (табышмак).

Сын атоочтун бул күчөтмө даражасы менен башка сөз түркүмдөрү өзгөрбөйт. Ошондуктан сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратыла турган грамматикалык белгисинин бири—сын атоочтун даража категориясы.

Сын атоочтун түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

Сын атооч сөздөр, башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал болот. Жөнөкөй сын атооч түп сын жана туунду сын болуп экиге бөлүнөт.

Татаал сын атоочтор эки же андан ашык унгунун же алардын элементтеринин биригишүүсү менен түзүлөт. Мисалы: *Ак ала сакал Бакайы кырк чоро менен көрүштү* (фольк.) деген сүйлөмдө *ак ала* деген сөз—татаал сын атооч. *Ак боз ат минип чабышып, душмандар менен алыштык.* Бул сүйлөмдөгү *ак боз* деген сөз—татаал сын атооч.

Унгу сын атоочтор (түп сын)

Унгу сын атоочтордун сөздүк составда байыркы доордон бери жашап, жаңы сөз түзүүдө катышып келгенин азыркы тилдин фактылары далилдейт.

V—IX кылымдагы Орхон, Енисей тексттеринде *ак, көк, кара, боз, кызыл, ачык, арык, семиз, түз* деген сыяктуу сын атоочтор болгон.

Мындай сөздөр тилибизде көптөн бери жашап, туруктуу болуп, жаңы сөз түзүүгө негиз болгон. Мисалы: *кара* деген сын атооч сөздөн төмөнкүдөй сөздөр түзүлгөн.

1) Сын атооч: *кара ала, кара кашка, кара сур, кара тору, кара кочкул, кара күрөң, кара чаар, күрөң кара ж. б.*

2) Зат атооч: *карасуу, карасан, кара курт, кара аш, кара көсөө, кара жол, кара чарба, кара жолтой, кара шамал, ал кара куш, кара кулак шер ж. б.*

Орхон, Енисей тексттеринде кезиккен сын атоочтор азыркы кыргыз тилинде гана кезикпей, бардык түрк тилдеринен кезигет. Мисалга төмөнкү таблицаны карап көрсөк, түрк, ойрот, кыргыз, казак ж. б. түрк элдери азыркы убакта ар башка территорияда жашап турушса да, байыркы түрк тилдеринде кезиккен сын атоочтордун сакталып келиши, ал сын атоочтордун чыгышы менен бул сөз түркүмүнүн туруктуу экендигин билдирет.

орхон-енисей	кыргызча	алтайча	хакасча	казакча	өзбекче	тувача	түркчө
ак	ак	ак	ак	ак	ок	ак	ак
кара	кара	кара	кара	кара	кара	кора	кара
көк	көк	көк	көк	көк	күк	көк	көк
кызыл	кызыл	кызыл	кызыл	кызыл	кизил	кызыл	кызыл
сарыг	сары	сары	сары	сары	сариг	сарыг	сары
кичиг	кичине	кичнег	кичиг	кишкине	кичкина	биче	күчүк
аз	аз	аз	аз	аз	оз	аз	аз

Туунду сын атоочтор

Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлгөн сын атоочторду туунду сын атооч дейбиз. Туунду сын атоочтор, көбүнчө, зат атооч менен этиштен, кээде тууранды сөздөрдөн түзүлөт. Туунду сын атоочтун байыркы орхон-енисей тилинде да болгондугу эстеликтен көрүнөт. Мисалы: *күчлүк* (күчтүү), *башлыг* (баштуу), *яраглыг* (жарактуу) ж. б.

I. Зат атооч сөздөн төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен сын атооч түзүлөт:

-луу (-лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү): *жыттуу, даамдуу, күчтүү, сүрдүү, баалуу, сапаттуу, сүттүү* ж. б. Бул -луу мүчөсүнүн байыркы формасы **-лыг, -лиг, -луг, -лүг**.

-луу мүчөсү аркылуу сын атоочтон туунду сын атооч түзүлөт: *кызылдуу, жашылдуу*.

-сыз (-сиз, -суз, -сүз). Бул мүчө жоктуку билдирет, ал байыркы түрк тилдери менен азыркы түрк тилдеринен кезигет, зат атоочтон сын атооч түзөт: *акылсыз, адепсиз, көңүлсүз* ж. б.

-дай (-дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй): *таштай, суудай, пахтадай, тоодой, көмүрдөй* ж. б.

Бул **-дай** мүчөнүн байыркы формасы **-даг, -дег**, мындаг (мындай) **эллиг**- элдей (колдой) ж. б.

Бул мүчөлөрдөн башка да сын атооч сөз уюштуруучу мүчөлөр бар. Алар жаңы сөз түзүүдө жогорку мүчөдөй болуп көп колдонулбайт.

-сак (-сек). Сын атоочтун бул мүчөсү туунду зат атоочтон сын атооч уюштурат: *алымсак* (ал-ым-сак), *беримсек* (бер-им-сек).

Мындай сын атоочтор кээде зат атоочтун ордуна колдонулат. *Беримсектен алымсак артык* (макал). Бул сүйлөмдө *алымсак беримсек* деген сын атоочтор зат атоочтун ордуна колдонулду.

дар мүчөнүн жардамы менен да түзүлгөн катыштык сын атоочтор бар. Мисалы: *карыздар, жарадар, кападар, кабардар, кусадар* ж. б.

Бул (**-дар**) мүчөнүн үндөштүк жагынан өзгөрбөй тугрушу жана башка тилден кирген сөздөрдө (араб, иран) көп кезигиши—бул мүчөнүн чыгышы иран тилдеринен экенин көрсөтөт.

-лык деген мүчөнүн жардамы менен катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: *колхоздук* (чарба), *советтик* (курулуш), *социалисттик* (өлкө), *революциялык* (жылдар) ж. б.

-лык мүчөсү менен түзүлгөн катыштык сын атоочтор, **-раак** деген мүчө менен өзгөрбөйт, башка катыштык сын атоочтордой сүйлөмгө баяндооч болбойт, бул жагынан алганда абстрактуу зат атоочторго окшош.

-дак мүчөнүн жардамы менен уңгу зат атоочтордон төмөнкүдөй катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: *таштак, кумдак, саздак* ж. б.

-чыл (-чил, -чул, -чүл) мүчөсү аркылуу да уңгу жана туунду зат атоочтон катыштык сын атооч түзүлөт. Мисалы: *эпчил, кекчил, түшчүл, жытчыл, суучул, өзүмчүл, убаймчыл, жаанчыл, ураанчыл* ж. б. Мындай сын атоочтор сүйлөмдө аныктоочтон жана баяндоочтон башка ролду аткарсан, зат атооч маанисине өтөт. Мисалы: *Эптеп алыш эпчилдин колунан келет*. Мында *эпчил*—зат атооч. *Эпчил адамдар менен эби жок адамдар тең боло албайт*. Мында *эпчил*—сын атооч.

-кор, -көр деген мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр да катыштык сын атоочтун ордуна колдонулат. Мисалы: *сүткор* (адам), *ишкер* (аял); кээ бир учурда **-көр** деген мүчө менен **-көй** деген мүчөнүн маани жактан жакын экенин байкайбыз. Мисалы: *намыскор, намыскөй*, ошол сыяктуу: *ишкер, ишмер* ж. б.

-мер, -мөр бул мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр да адамга тиешелүү мүнөздү билдирип, катыштык сын атооч маанисинде колдонулат. *Ишмер адамдын колунан эмне келбейт, сөзмөр жанды эриктирбейт*. Бул сүйлөмдөгү *ишмер* деген сөз катыштык сын атооч, аныктооч милдетин аткарып турат; *сөзмөр* деген сын атооч кишинин ордуна колдонулуп субстантивацияланды.

-чыл (-чул, -чүл, -чил) деген мүчөнүн жардамы менен да катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: *жаанчыл, саанчыл, ойчул, уйкучул, көңүлчүл, беримчил, алымчыл, оомачыл, шылтоочул* ж. б.

-чыл мүчөнүн жардамы менен кээде сын атоочтон да сын атооч түзүлөт. Мисалы: *теңчил, акчыл* мындай учурда сын атооч (тең, ак) зат маанисинде колдонулат.

-ий бул мүчөнү араб тилинен кирген төмөнкү сын атоочтордон кездештиребиз. Мисалы: *илимий, маданий, адабий, тарыхый, диний* ж. б.

Зат атоочтон түзүлгөн сын атоочтор, негизинен, катыштык сын атоочко кирет.

Мисалдар:

Жароокер сулуу кыз сүйсөн,
Жашчылыгың бир кызык
(Токтогул).

Бул сүйлөмдө „жароокер“—сын атооч.

Жароокер сүйгөн жарыңа
Жазылбас оору сеппегин
(Аалы).

Мында „жароокер“ зат атоочтун ордуна колдонулган.

II. Этиш сөздөрдөн төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен туунду сын атоочтор түзүлөт.

-кыл (варианттары менен): *кычкыл, ачкыл* (уңгусу—кычы, ачы).

-мырт, -мыр; басмырт, кытмыр, басмыр.

-ык (-ик, -ук, -үк, -к): сасык, мокок, муздак, супсак, ак-сак, тунук ж. б.

-ак (-ок): ыйлаак, сүйлөөк, коркок ж. б.

-анаак: аланаак, беренээк, тебенээк, көрөнөөк, суранаак, кабанаак, качанаак, сүзөнөөк ж. б. Бул сөздөр зат атоочтук мааниде колдонгондо, мүчөдөгү созулма үндүү кыска үндүү менен айтылат.

-гак, -как (варианттары менен) деген мүчөсүнүн жардамы менен этиштен төмөнкүдөй сын атоочтор түзүлөт: *тайгак* (тайы-гак), *майышкак*, *жабышкак*, *илешкек*, *жылбышкак*.

-чаак (-чээк, -чөөк) деген мүчөнүн жардамы менен адамдын мүнөзүн, адатын билдирүүчү сын атооч сөздөр түзүлөт: *уялчаак*, *тырышчаак*, *эринчээк*, *унутчаак*, *тарынчаак*, *сүйүнчөөк* ж. б.

-чаак деген мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сын атоочтор зат атооч маанисинде колдонулганда, мүчөдөгү созулма үндүүсү созулбай айтылат: *Тарынчаакка тамаша кылсаң, чындай көрөт* (макал).

Кээ бир учурда **-чаак** мүчөсүнүн жардамы менен зат атооч сөздөн да сын атооч түзүлөт: *көңүлчөөк*, *коркунчаак* ж. б.

-калаң: *шашкалаң* (шаш-калан).

-гыр (варианттары менен) этиштен болгон сын атоочту түзөт: *алгыр*, *билгир*, *илгир* ж. б.

-ыңкы (варианттары менен) мүчөсү этиштерден төмөнкүдөй маанидеги сын атоочту уюштурат: *басыңкы*, *көтөрүңкү*, *жыйнаңкы*, *чачыңкы* ж. б.

Бул **-ыңкы** деген мүчө жагынан татаал **-ың**, **-кы** деген эки бөлүктөн бириккен.

-ыңды (варианттары менен) бул мүчө да татаал. Мындан төмөнкү сын атоочтордун түзүлгөнү байкалат: *асыранды*, *бытыранды*, *чачыранды*, *күрөндү* ж. б. Бул мүчөнүн негизги милдети—зат атооч уюштуруучу, ошондуктан жогорку сын атоочтор көп учурда зат маанисинде да колдонулат.

Татаал сын атоочтор

Татаал сын атоочтор эки же андан ашык сөздөн же сөз бөлүгүнөн биригип, бир түшүнүк катарында колдонулат.

Татаал сын атоочтор төмөнкү формада түзүлөт.

1) Эки башка маанидеги эки сын атооч сөз биригип айтылуу менен заттын бир бүтүн сыны катарында колдонулат. Мисалы: *ак саргыл*, *кара кочкул*, *ак куба*, *ак ала*, *көк ала*, *кызыл тору*, *кара чаар*, *кара көк*, *кызыл чаар* ж. б.

2) Кээ бир учурда сөздөрдүн экинчи бөлүгү уйкашып, сын атооч түзүлөт: *майда-чуйда*, *ийри-буйру*, *эски-уску*, *кызылмызыл*, *арык-торук*, (бул *торук* деген сөз байыркы убакта *арык* деген маанидеги сөз болгон).

3) Бир эле сын атоочтун эки кайталанышы менен ал заттын

сынын дагы тактоо маанисинде айтылат: *майда-майда*, *башка-башка*, *катуу-катуу*, *чоң-чоң*, *бекем-бекем* ж. б.

4) Кээ бир учурда эки зат атооч сөз биригип, экинчисине сын атоочтун мүчөсү айкашып татаал сын атооч уюшулат. Мисалы: *жыпар жыттуу*, *эр жүрөктүү*, *кумурска белдүү* ж. б.

5) Кээ бир татаал сөздөрдүн экинчиси зат атоочтон болуп аныктоочу менен бирге айтылып сын атоочко өткөн сөздөр бар. Мисалы: *жалаңаяк*, *жалаңбаш*, *жылаңач*, *же жылаңайлак*, *жылаңбаш*, *жылаңач* ж. б. Булар *жалаң-баш*, *жалаң-аяк* деген эки сөздөн биригишкен сөздөр.

Антоним маанисиндеги сын атоочтор катар айтылганда татаал сын атооч уюшулбай, кайра заттык мааниге өтүп кетет: *улуу-кичүү*, *жакшы-жаман*, *өндүү-түстүү* ж. б.

Башка тилдерден кирген сын атоочтор да бар.

Мисалы: *илимий*, *маданий*, *тарыхый*, *адабий*, *диний* ж. б. Бул сөздөрдүн аягындагы мүчө (-ий) араб тилинде сын атооч түзүүчү куранды. Ал мүчө кыргыз тилинде жогорку сын атооч сөздөрдө болгону менен кыргыз тилинде анын жардамы менен жаңы сын атооч түзүлбөйт. Жогорку сын атоочтор сын атоочтун салыштырма же күчөтмө категориясы менен өзгөрбөйт. Алар сүйлөмдө ар дайым аныктоочтун милдетин аткарат.

Сын атооч сөздөр зат атооч сыяктуу башка тилдерге оңой эле өтө бербейт.

Орус тилиндеги туунду сын атоочтор кыргыз тилине киргенде, анын аягындагы сөз мүчөсү менен кирбей, зат атооч формасында кирип, ал зат атоочко кыргыз тилинин сын атооч уюштуруучу мүчөсү жалганып, сын атооч маанисинде да колдонулат. Мисалы: *философский вопрос—философиялык маселе*, *экономический вопрос—экономикалык маселе*, *автономная республика—автономиялуу республика* ж. б.

САН АТООЧ

Сан атооч жөнүндө жалпы түшүнүк

Сан атооч, башка атоочтор сыяктуу эле, лексико-семантикалык жана грамматикалык касиетке ээ болгон сөз түркүмүнүн бири. Эгер сын атоочтор зат атоочтун сын-сыпаттык белгисин көрсөтсө, сан атоочтор зат атоочтун эсептик, иреттик жана башка мааниси жөнүндөгү түшүнүктөрдү көрсөтөт.

Заттардын, нерселердин, буюмдардын санын, иретин билдирүүчү сөз түркүмү сан атооч деп аталат. Сан атоочторго *канча? нече? канчоо? нечөө? канчанчы? неченчи?* деген суроолор берилет.

Сан атоочтор жалаң өзүнчө турганда жалпы гана абстрактуу мааниге ээ болот да, белгилүү бир заттын атын билдирбейт. Мисалы: *беш, жети, отуз* дегенде белгилүү бир заттын атын, санын конкреттүү билдирбестен, жалпы гана айтылат.

Сан атоочтор ар убакта дээрлик саналуучу, эсептелүүчү объект менен бирге айтылат. Ошондуктан эсептөө, саноо объекти бар жерде гана сан атооч боло алат. Сан атоочтук сөздөр жөнүндө өзүнүн „Анти-Дюринг“ деген китебинде Ф. Энгельс мындай дейт: „Чтобы считать, надо иметь не только предметы, подлежащие счету, но обладать уже способностью отвлекаться при рассматривании этих предметов от всех прочих их свойств кроме числа, а эта способность есть результат долгого, опирающегося на опыт, исторического развития.“

Түрк тилдериндеги сан атооч сөздөр берген мааниси жагынан окшош болуу менен, тыбыштык жагынан гана айырмалыкка ээ. Орхон, Енисей жазууларынын эстеликтеринде көрсөтүлгөн эсептик сан атоочтор лексикалык жагынан азыркыга чейин өзгөрүлбөй сакталып келген.

Сан атоочтордун өзүнө гана тиешелүү эки мүчөсүнөн *-ынчы, -оо* (алтынчы, алтоо) башка морфологиялык касиеттери бөлөк атоочтор менен окшош.

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг, 1957, 37 бет.

Составы боюнча кыргыз тилиндеги сан атоочтор эки түрдүү болот: жөнөкөй сан жана татаал сан.

Бир гана сөздөн турган сан атоочтор жөнөкөй сан делет. Мисалы: *бир, беш, он, тогуз.*

Эки же бир нече сөздөн турган сан атоочтор татаал сан делет. Мисалы: *жыйырма беш, бир жүз элүү ж. б.*

Кыргыз тилиндеги сан атооч сөздөр берген маанилерине жана форма жагына карата төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: 1) эсептик сан атооч, 2) иреттик сан атооч, 3) жамдама сан атооч, 4) чамалама сан атооч, 5) бөлчөк сан атооч.

Эсептик сан атоочтор

Заттын, буюмдун же нерсенин санын, эсебин билдирген сандар эсептик сан атооч деп аталат. Сан атоочтун бул түрү эч бир мүчө жалганбай деле жана башка сөздүн жардамысыз деле өзүнчө туруп айтыла берет. Бул жагынан зат атоочко жакындашат, бирок заттын атын билдирбестен, анын сан жөнүндөгү түшүнүгүн гана билдирет.

Кыргыз тилинде (ошондой эле башка түрк тилдерде) бирден он бирге чейинки сандардын аттары 10 сөз. Алар: бир (1), эки (2), үч (3), төрт (4), беш (5), алты (6), жети (7), сегиз (8), тогуз (9), он (10).

Он бирден жыйырмага чейинки сандардын аттары 9 сөз. Алар: он бир (11), он эки (12), он үч (13), он төрт (14), он беш (15), он алты (16), он жети (17), он сегиз (18), он тогуз (19).

Ондон жүзгө чейинки ондук сандардын аттары 9 сөз: он (10), жыйырма (20), отуз (30), кырк (40), элүү (50)¹, алтымыш (60), жетимиш (70), сексен (80), токсон (90).

Жүздүк сандар 9 сөз: бир жүз (100), эки жүз (200), үч жүз (300), төрт жүз (400), беш жүз (500), алты жүз (600), жети жүз (700), сегиз жүз (800), тогуз жүз (900).

Кыргыз тилинде кээде, сейрек болсо да, оозеки речте 10000 деген санды көрсөтүү үчүн *түмөн* (монголчо „түмөн“) деген сөз да колдонулат. Ал *эң көп сан деген* мааниде.

Татаал сан атоочтор кыргыз тилинде көп сандан аз санга кетүүчү жол менен жасалат, мисалы, адегенде *миңдик, жүздүк, ондук* анан бирдик сандар аталуу принциби менен уюштурулат.

Мисалы: 11—он бир
22—жыйырма эки
97—токсон жети
215—эки жүз он беш
729—жети жүз жыйырма тогуз
1001—бир миң бир
5345—беш миң үч жүз кырк беш.

¹ Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда *элик* же *эллик* болуп да айтылат.

Айрым сан атоочтордун колдонулушунда кээ бир бөтөнчөлүктөр бар.

„Бир“ деген сан атооч, өзүнүн санды көрсөткөн маанисинен башка да так эмес, *божомол* мааниде айтылат.

Мисалы: *Бир киши келе жатат*. Бул сүйлөмдө кандай киши келе жаткандыгы, анын ким экендиги белгисиз. Ушундай *божомол* мааниси менен катар, *бир* деген сан атооч башка сөздөр менен жанаша айтылып, татаал унгуу уюштурат. Мисалы: *биринен-бири, алардын бири, бирме-бир, бирди-жарым, бирин-серин, бир-бирибизге*.

Эгер *нече, кайсы, кээ* деген ат атоочтор менен бирге айтылса, ат атоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *бир нече, кайсы бирлери, кээ бир*.

Кай бир сөз түзүүчү мүчөлөр *бир* деген сан атоочко жалганганда, ал сөз санды көрсөтпөстөн, башка сөз түркүмүнө өтүп кетет. Мисалы: *СССР элдеринин ортосунда бирдик күчтүү*.

Башка атоочтордун алдында турган сан атоочтор сүйлөмдө синтаксистик байланышты түзүшүп, ал атоочтун аныктоочу болуп милдет аткарат: *жети окуучу, төрт кило күрүч ж. б.* Бул эрежеге *саат* деген зат атооч туура келбейт. Сүйлөмдөгү ал сөздүн ордуна ылайык *саат* деген сөз сан атоочтон мурунда, кийин да түшө берет. Мисалы: *Эки саат өттү (Канча саат өттү? деген суроого жооп берет)*. *Азыр саат эки (Азыр канча саат? же азыр саат канча? деген суроого жооп берет)*.

Башка сөз менен бирдикте зат атоочтун ордуна колдонулуучу сан атоочтор бар. Алардын таандык атоочунун үчүнчү жагынын мүчөсү зат атоочко жалганат. Мисалы: *жүз башы* (мында *жүз* деген сөз *башы* деген зат атооч менен биригип заттык мааниге өттү). Эгер кийинки *башы* деген зат атоочтогу *-ы* мүчөсү түшүп калса, *жүз баш* болуп *баш* деген сөздүн санын көрсөтүп калат.

Башка түрк тилдеринин сан атоочунан кыргыз тилинин эсептик сан атоочтору, негизинен, фонетикалык жагынан айырмаланат. Аны төмөндөгү салыштырма таблицадан байкоого болот.

Тилдер	Сан атоочтор					
	1	2	5	7	50	1000
Кыргыз	<i>бир</i>	<i>эки</i>	<i>беш</i>	<i>жети</i>	<i>элүү</i>	<i>миң</i>
Якут	<i>биир</i>	<i>икки</i>	<i>биэс</i>	<i>сэттэ</i>	<i>биэс уон</i>	<i>тыһыһча</i>
Шор	<i>пир</i>	<i>ийги</i>	<i>пеш</i>	<i>четти</i>	<i>элиг</i>	<i>муң</i>
Өзбек	<i>бир</i>	<i>икки</i>	<i>беш</i>	<i>етти</i>	<i>эллик</i>	<i>мин</i>
Түрк	<i>бир</i>	<i>ики</i>	<i>беш</i>	<i>еди</i>	<i>элли</i>	<i>бин</i>
Башкырт	<i>бер</i>	<i>ике</i>	<i>биш</i>	<i>ете</i>	<i>илле</i>	<i>мең</i>
Орхон, Енисей	<i>бир</i>	<i>ики</i>	<i>биш</i>	<i>ети</i> <i>йити</i>	<i>элиг</i>	<i>биң</i>

Азыркы учурда бардык түрк тилдеринде дээрлик татаал сан атоочтор саналганда эң мурун ондук сан айтылып, андан кийин бирдик сан айтылып саналат. Мисалы: он бир (11), он алты (16), жыйырма бир (21), отуз бир (31). Бирок, С. Е. Малов көрсөткөндөй, байыркы орхон-енисей тексттеринде жана азыркы түрк тилдеринен сары уйгур тилинде сандарды эсептөө азыркыдан башкача болгон; адегенде бирдик сан аталып, андан кийин ондук сандар аталган. Мисалы: 31—*бир отуз* (сөзмө-сөз: үч ондун бири, отузга бир, үчүнчү ондуктун бири).

41—*бир кырк* (сөзмө-сөз: төрт ондун бири), 60—алты он (алтон).

*Кул тигин кон жылка јтјі јагјрмака учды:
токузынч ај јатј отузка јоз артуртјміз*

(Кюль-Тегин эстелигинен). Ушуну менен катар акыркы кыргыз тилиндегидей да саналган.

„Алты“, „жети“ деген сан атоочтордун экинчи муундары окшош болсо да, алардын чыгышы азыр ачык белгилене элек.

Азырынча *сексен, токсон* деген сан атоочтор = сегиз + он, тогуз + он дегенден түзүлгөндүгү белгилүү. Алар эки сөздүн биригишинен келип уюштурулган. Бул сан атоочтор бир топ түрк тилдеринен кезигет. Мисалы: алтай тилинде *дырме (дыирме)*—20, *бежен*—50 ж. б.¹ Бирок мындай шартта деле *жыйырма*—20, (*эки + р + ми < эки*—два, *экир*—двойня, близнецы, *пкир*—кырг. эгиз, жана *ми*—десять), *отуз*—30, *кырк*—40, *элүү*—50 деген сандардын келип чыгышы—илимде чечилбеген маселе. Ошондой эле *алтымыш*—60, *жетимиш*—70 деген сан атоочтордогу алгачкы *мыш* компонентинин мааниси *он* же *ондук* (десять, десяток) деген болушу мүмкүн деген пикирлер бар. Ушул *жетимиш, алтымыш* деген сан атоочтор якут, алтай, тува, сары уйгур тилдеринде *алтан* (<алты+он), *дыетен* (<жети+он) болуп айтылат.

Эсептик сан атоочту өзү менен бир түрдүү атоочтордон олуттуу эки белгиси айырмалап турат.

Атоочтор сан атоочтор менен жекелик түрдө айкалышат: *эки китеп (эки китептер эмес), он эки сом (он эки сомдор эмес)* ж. б.

Эскертүү: Жогоруда көрсөтүлгөндөй айкалыш кай бир ат атоочторго (*бир нече, нече, канча*) жана сан-өлчөм тактоочторго (*көп, аз, мол*) да таарайт. Мисалы: *Бир нече китеп (бир нече китептер эмес), көп китеп (көп китептер эмес)* ж. б.

Сан атоочтор өзү менен бирге турган зат атоочунун жөндөлүшүн, санын көрсөтө албайт. Мисалы: *бир жарым сом; эки сом; беш сом*.

¹ Н. П. Дыренкова, Грамматика ойротского языка, 80 бет.

Иреттик сан атоочтор

Эсептик сан атоочторго караганда заттын, буюмдун, нерсенин иретин көрсөтүүчү сандар конкреттүү айтылат. Алар өзүнчө турган бир абстрактуу сан жөнүндө түшүнүк бербестен, заттын сан жагынан алган иретин көрсөтөт. Мисалы: *экинчи класс, төртүнчү класс*. Буюмдун, нерсенин мындай иреттүүлүгү анын белгиси катары түшүнүлөт. Бул жагынан алып караганда иреттик сан атоочтор сын атоочторго жакындашат, анткени, *экинчи класс* дегенде *класс* деген зат атоочтун аныктоочу *экинчи* деген иреттик сан атооч болуп турат.

Иреттик сан атоочторду уюштура турган грамматикалык формасы кыргыз тилинде *-ынчы* мүчөсү болуп саналат.

Иреттик сан атоочтор уңгунун аягы үндүү менен бүткөндө *-нчы* (*-нчи, -нчу, -нчү*) мүчөсү аркылуу (*экинчи, алтынчы, элүүнчү*), эгер үнсүз менен бүтсө, *-ынчы* (*-инчи, -унчу, -үнчү*) мүчөсү аркылуу уюштурулат (*алтынмышынчы, биринчи, онунчу, төртүнчү*).

Иреттик сан атоочтор татаал эсептик сан атоочтон түзүлсө, анда *-нчы* мүчөсү эң акыркы аз санды көрсөткөн сан атоочко уланат. Мисалы: *Бир жүз жыйырма биринчи*.

Иреттик сан атоочтор сүйлөмдө аныктооч, баяндоочтун кызматын аткарат: *Биринчи бригада пахта планын ашыгы менен орундады: алар биринчи*.

Иреттик сан атоочтор субстантивацияланып, сүйлөмдүн ээ, толуктооч кызматын аткарат. Мисалы: *Биринчи* алдыда келе жатат (*биринчи—ээ*). *Биринчи экинчиден* алдыда келе жатат (*экинчиден—толуктооч*). Субстантивацияланган сан атоочтор зат атоочтор сыяктуу өзгөрөт.

Жамдама сан атоочтор

Жамдама сан атоочтор *-оо (-өө)* мүчөсү аркылуу уюштурулат. Орхон, Енисей эстелигинде *-агу, -эгү* түрүндө: үчөгү¹. Мисалы: *үч—үчөө, үчөөбүз келдик*.

Үч кишибиз: экөө чоң, бирөө бала.

Бул учурда аягы үндүү тыбыш менен бүткөн эсептик сан атоочтун акыркы үндүү тыбышы түшүп калат: *Эки + өө—экөө Алты + оо—алтоо*.

Кыргыз тилиндеги жамдама сан атоочтор бирден жетиге чейинки сандардан гана уюштурулат: *Биздин бирөөбүз* барабыз. Колхозчулардан *жетөө* сыйлык алды.

Жамдама сын атоочко *-оо, -өө* мүчөсү аркылуу уюштурулган *нече (нечөө)* жана *канча (канчоо)* деген суроо маанисинде айтылган сөздөр да кошулат.

Жамдама сан атооч жөнделгөндө таандык мүчөнүн жагы менен турган атоочтор сыяктуу чыгыш жөндемөнүн формасы

¹ Мында *аг (у)→ан→оо, эг (ү)→өн→өө*.

-нон, -нөн түрүндө болот: *экөө-дан—экөөнөн, алтоо-дан—алтоонон*. Жамдама сан атоочтор иреттик сан атоочтордой зат атоочторду жандап айтылганда сүйлөмдүн аныктоочтук мүчөсүнүн кызматын аткарабайт. Мисалы, *бирөө алма, төртөө китеп* сыяктуу түрүндө колдонулбайт.

Чамалама сан атоочтор

Заттардын санын чамалап, болжолдоп көрсөтүүчү сан атоочторду чамалама сан атоочтор дейбиз. Чамалама сан атоочтор эки түрдүү жол менен түзүлөт.

1) Эсептик сан атоочторго *-ча* (чакты), *-дай* мүчөлөрү кошулуп чамалама сан түзүлөт: *миңче, кыркча, элүүдөй, жүздөй, он чакты*. Кай бир учурда *-ча* деген мүчө эсептик сан атоочко жалганып, *-дай* деген мүчө зат атоочко уланып да чамалама сан атооч түзүлөт: *Москвада он чакты күн жүрүп келдим. Комсомол чогулушуна жүздөй комсомолецтер келишти*.

2) Эсептик сан атоочторду катар айтуу менен да чамалама сан атооч түзүлөт. Мындай учурда алдынкы сан атооч сөз аз санды, кийинкиси көп санды көрсөтөт. Мисалы: *беш-алты үч-төрт, жети-сегиз ж. б.*

Бөлчөк сан атоочтор

Эсептик сандар менен аныкталуучу бүтүн заттардын бөлүмдөрүн билдирүүчү сан атооч сөздөр—бөлчөк сан атоочтор делет.

Бөлчөк сандар төмөнкүдөй эки түрдүү жол менен берилет: 1) Эки бөлчөктүн өзүнчө аты бар: $\frac{1}{2}$ —*жарым*, $\frac{1}{4}$ —*чейрек* (тажик тилинен). Ушул заттарды санга кошуу менен: $1\frac{1}{2}$ —*бир жарым*, $2\frac{1}{2}$ —*эки жарым*, $\frac{3}{4}$ —*үч чейрек* болуп аталат.

Чайды таразада өлчөө үчүн, мурунку убакта *ашмүшкө* (орус тилинин „восьмушка“ деген сөзүнөн) деген өлчөм колдонулган: $\frac{3}{8}$ —*үч ашмүшкө*, $\frac{5}{8}$ —*беш ашмүшкө*, $\frac{7}{8}$ —*жетти ашмүшкө*.

Бүтүн сандын *чейрек* менен биригиши төмөнкүдөй берилет: $3\frac{1}{4}$ —*үч бүтүн жана бир чейрек*, $2\frac{3}{4}$ —*эки бүтүн жана үч чейрек*.

Мындай сандарда толук сандан кийин *бүтүн* деген сөз кошулат.

2) Башка учурларда адегенде бөлчөктүн алымы чыгыш жөндемөдө айтылып, анын бөлүмү эч бир мүчөсүз айтылат:

$\frac{3}{5}$ —*бештен үч*, $\frac{1}{9}$ —*тогуздан бир*, $\frac{31}{32}$ —*отуз экиден отуз бир*.

Тюркологиялык адабияттарда *жарым* (йарым ж. б.) деген эсептик сан атооч *яр* (рубить, рассекать) деген этиш сөздөн келип чыккан деген пикирлер айтылып жүрөт. Проф. Н. К. Дмитриев өзүнүн „Грамматика башкирского языка“ деген эмгегинде *ярты* жана *ярым* жаргандын негизинде пайда болот же бир

нерсени балта менен кыя чапканда пайда болот деген пикирди айтат.¹ Муну Орхон, Енисей жазма эстелигиндеги *йарып*—(расколотья) деген сөз менен салыштырууга болот.

Кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде *жарым* деген сөз менен катар *жарты* (ошол эле мааниде) деген сөз да колдонулат: жарты ай, жарым арал, жарым-жартылай.

Ал эми

жарым күн (түш, чак түш),
жарым түн (түн ортосу жана түн жарым),
жарым ачык (чала ачык),
жарым жатуу (жамбаштоо) ж. б.

маанидеги сөздөр да кезигет.

Сан атоочторго жалгануучу мүчөлөр

Эсептик сан атоочторго төмөнкү мүчөлөрдүн жалганышы мүмкүн.

Эсептик сан атоочко *-лык* мүчөсү жалгануу аркылуу жамдама зат атооч жана цифранын аты уюштурулат:

бир-бирдик, эки-экилик, он-ондук, жүз-жүздүк. -дай мүчөсү, көбүнчө, *бир* деген сан атоочко жалганып, теңдөөчү мааниде колдонулат: Баарысы *бирдей* жакшы.

-ныкы мүчөсү жалганып сан атооч субстантивацияланат: *беш-бештики*.

-гы мүчөсү жатыш жөндөмөдө турган сан атоочко жалганып жашты билдирет: *жетидеги бала*.

-ла мүчөсүнөн кийин атоочтун *-п* мүчөсү кошулуп, биргелешип, топтошуп иштелгенди билдирет: *эки-экөөлөп, үч-үчөөлөп*. Ушул *-ла, -п* мүчөлөрүнүн ортосуна кош буйрук этиштин *-ш* мүчөсү кошулуп да айтылат. Мисалы: *экөөлөшүп*.

Көптүк *-лар* мүчөсү менен төмөнкүлөр айкалыша алат:

а) татаал ат атоочтун составына кирчү *бир* деген сан атооч: *кайсы бирлери*.

б) жамдама сан атоочтор: *бирөөлөр*.

Башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулган учурда сан атоочко таандык, жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы мүмкүн. Мисалдар: *экөө - экөөбүз, үчөө-үчөөбүз*, жолдоштордун *бири*, бүгүн майдын *тогузу*; жолдошторумдун *биринчиси*, жумушчулардан *биринчиси*.

Сан атооч өзүнө тиешелүү болгон зат атоочту алмаштырып турса, илик жөндөмөнүн мүчөсү иреттик сан атоочко жалганат. Мисалы:

„Биринчи класстын китеби“ дегендин ордуна *„Биринчинин китеби“* деш мүмкүн. Мындай бөтөнчөлүк башка жөндөмөлөр боюнча да кезигет.

¹ Көрсөтүлгөн китептин 94бетин караныз.

„Беш китептин эки китебин мага берди“ дегендин ордуна „Беш китептен экөөн мага берди“ дешке болот.

Сан атоочтор синтаксистик жагынан башка сөздөр менен байланыша алат. Ал аныкталгыч болуп колдонулган учурда субстантивацияланат, *жыйырма беш кайта кайрылып келбес* (мында жыйырма беш—*ээ*); *он экиге так бөлүнөт* (он—*ээ*, экиге—*толуктооч*). Студенттердин алтоо келди (алтоо—*ээ*).

Сан атооч аныктоочтук милдет аткарат. *Алтынчы беш жылдыкта көп милдеттер коюлган* (алтынчы—*аныктооч*).

Сан атооч толуктоочтун милдетин аткарат: Уулум бешке чыкты (бешке—*толуктооч*).

Бышыктоочтун милдетин аткарат: *Окуучулар клубга бир-экилеп келип жатышат* (бир-экилеп—*бышыктооч*).

Баяндооч болуп да милдет аткарат: *Менин кызым үчтө. Элүүнүн жарымы—жыйырма беш* (үчтө, жыйырма беш—*баяндооч*).

АТ АТООЧ

Атоочтордун тобуна кире турган сөз түркүмүнүн бири —ат атооч. Сүйлөмдүн маанисине жараша нерсенин, заттын атын көрсөтүп, белгилүү бир буюмдун (зат атоочтун), сапаттын (сын атоочтун), сандын (сан атоочтун) маанисин берип турган сөздөр ат атооч делет. Ат атоочтор белгилүү бир түшүнүктү же ойду жалпы түрдө көрсөтүп айтылат. Ат атоочтордун кайсы сөздүн ордуна колдонуудагы мааниси алдыдагы айтылган сүйлөмгө же сүйлөө учуруна карай белгиленет. Мисалы: „Белгисиз бир киши кайдадыр шашып бара жатат. Бетинен соккон сыдырым жел анын этектерин желектей желбиретет. Алар көп жүрдү (А. Т.). „Тиги—пахта аянты. Бул сүйлөмдөрдөгү анын, ал, тиги деген ат атооч сөздөрдүн мааниси өзүнчө турганда белгисиз. Анын, ал деген сөздөр бул сүйлөмдөн мурунку сүйлөмдө айтылган киши деген зат атоочтун ордуна колдонулуп турат. Ал эми тиги деген сөз айдалган жерди алмаштырып айтылды. Мындан ат атоочтун мааниси контекстке карата, сүйлөшүп жаткан адамдардын жакты көрсөтүү жагына карата белгилүү болот. Демек, ат атооч сөздөр диалогдо колдонулса, мурун айтылган же жазылган сүйлөмдөргө байланыштуу анын кайсы сөз түркүмүнүн ордуна колдонулган мааниси белгилүү болот. Эгер ат атоочтор монолог түрүндө айтылган же жазылган сүйлөмдөрдө кезиксе, анын мааниси айтуучу менен угуучуга же окуучуга мурунку айтылган же жазылган сүйлөм аркылуу белгилүү болот. Мен деген сөз сүйлөп же айтып жаткан биринчи жактагы адамдын атын алмаштыруу үчүн, сен деген сөз сүйлөөчүнүн сөзүн угуп отурган экинчи жактагы адамдын атын алмаштыруу үчүн колдонулат. Ал деген ат атооч адамдын аттарынан мен, сен деген сөздөн башкасынын баарын билдирет, ошондой эле адамдан башка жандуу, жансыз заттардын атынын ордуна колдонулат.

Ат атоочтогу эң айырмалуу өзгөчөлүк—анын жалпылагыч мааниде айтылышында. Мисалы: *Эмнени эксең, ошону аласың.* Бул сүйлөмдөгү *эмнени, ошону* деген сөздөр конкреттүү бир нерсе (буудай, же арпа же таруу жана башка) жөнүндө айтыл-

бастан, жалпы айтылып жатат. Ушул эле сүйлөмдүн көмүскөйлүк өтмө мааниси да бар. Ат атоочтун ушул жалпылагыч мааниси жөнүндө В. И. Ленин өзүнүн философиялык эмгектеринде мындай дейт: („Это“? Самое общее слово). Кто это? Я. Все люди я. Чувственное вообще? Это есть общее и т. д. и т. д. „Этот“?? Всякий есть „этот“¹. Башка атоочтор сыяктуу ат атоочтун да көпчүлүгү түрк тилдеринин негизги сөздүк фондусунда кайталанат.

Морфологиялык жагынан ат атоочтор башка атоочтор сыяктуу эле жөндөмө жак, жик мүчөлөрү менен өзгөрө алат. Ошондой эле -лар, -лык, -сыз сыяктуу түрдүү мүчөлөр да ат атоочторго жалгана берет.

Синтаксистик жагынан кайсы атоочтун ордун алмаштыруусуна карай сүйлөмдүн ээси, айкындоочу жана баяндоочу боло берет.

Өзүнүн маанисине жана синтаксистик кызматына карай ат атоочтор жактама (беттеме), шилтеме, сурама, аныктама, күдүк (белгисиз), тангыч ат атоочтор болуп бир нечеге бөлүнөт.

1. Жактама ат атоочтор

Үч жактын бирине карата колдонулуучу ат атоочтор жактама ат атоочтор болуп аталат. Жактама ат атоочторго төмөндөгү атоочтор кирет:

мен (Енисей тексттеринде *бен*, Орхон тексттеринде *мен*; түрк тилинде *бен*; түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *мен, мэн; мин*);

сен (Орхон, Енисей тексттеринде *син, сен*; якут тилинде *эн*; башка түрк тилдеринде *сэн, сен, син*);

сиз (башка түрк тилдеринде да ушундай: *сиз, сис*);

ал (Орхон, Енисейлик эстеликтерде *ол*; якут тилинде *кини*, башка түрк тилдеринде *о, ол, ул*); кыргыз тилинин түштүк говорлорунда *ол, о* болуп айтылат.

биз (башка түрк тилдеринде *биз, пис, бис*; якут тилинде *биьиги*);

Айрым ат атоочтордун чыгышы жөнүндөгү маселе боюнча тюрколог окумуштуулар тарабынан айтылып келе жаткан пикирлер бар, бирок алардын айткан пикирлери азырынча конкреттүү жазма эстеликтер менен такталбаган, божомол иретинде кала берет. Биз деген ат атоочтун түпкү чыгышы *би* (кээ бир кала берет. Биз деген ат атоочтун түпкү чыгышы *би* (кээ бир түрк тилдеринде *ба* же *бө*), *сиз* дегендин чыгыш *си* (*се* же *и*), Мындай болгондон кийин булар *би+з* жана *си+з* бөлүктөрүнөн курулган. Ал эми жекелик түрдөгү *мен, сен* деген жактама ат атоочтун аяккы *н* тыбышы кийин кошулуп, алардын алгачкы түрү *ме, се* гана болгон имиш. Мындагы *ме, се* деген ат атоочтор көптүк -з мүчөсү жалганган *би, си* ат атоочтору ме-

¹ Ленинский сборник, XII, 223бет.

нен бир түздөш болгон. Ал эми анын аягындагы **н** тыбышы (**ме+н, се+н**) качан пайда болгондугу азыр белгисиз.¹

Аягында **н** тыбышы жок ал түрү кээ бир азыркы түрк тилдеринде да кезигет. Монгол тилинде **би** (мен), **чи** (сен). Азыркы учурда түрк тилдеринде биринчи жак жекелик жактама ат атоочтун көп тараган түрү **мен, бен, ман, бэн, ман, мин** болуп эсептелет. Булардын **б** менен **бен, бин, бэн** болуп айтылган түрү көбүрөк алгачкы түрдөн болуп, ал сөздүн аягындагы **н** тыбышынын таасири менен **б** тыбышы **м** тыбышына өтүп, **мен, мэн** болуп калган.

Силер (си-лер)—сиздер (сиз-дер).

Алар (ал+лар же а+лар).

Башка түрк тилдеринде ушул ат атооч **алар, олар, онлар, улар** ж. б. болуп айтылат. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда адабий тилдеги **алар** дегенден башка да **о** тыбышы менен айтылган **олор, олар** деген түрү кезигет. Демек, **ал, биз, сиз** деген ат атоочтордун көптүк түрү **-лар** мүчөсү аркылуу уюштурулат: **алар, биздер, сиздер, силер**. Ушул **силер** деген ат атооч оозеки речте жекелик сылык мааниде да айтылып калат.

Ал деген ат атооч III жакты көрсөткөн жактама ат атоочтун маанисинен башка да шилтеме ат атоочтук мааниде колдонулат.

Жактама ат атоочтор жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт (**менде, андан, сага, сизди**), кээде жактала алышат (**айткан менмин, сенсиң, сизсиз, бизбиз**) жана сөз жасоочу мүчөлөр менен айкалыша алышат (**мендик, мендей, менчил**). Бирок таандык мүчөлөр менен кай бир жактама ат атоочтор айкалыша албайт (**меним эмес, бирок анысы, алары**).

Жактама ат атоочтун (**мен, сен, ал**) жекелик түрүнүн жөндөлүшү үнсүз тыбыш менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшүнүн жалпы эрежесинен башкача. Үнсүз тыбыш менен бүткөн жактама ат атоочтордун жөндөлүшү төмөнкүчө

Жөндөмөлөр	I жак	II жак	III жак
Атооч	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ал</i>
Илик	<i>менин</i>	<i>сенин</i>	<i>анын</i>
Табыш	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>аны</i>
Барыш	<i>мага</i> (<i>маа</i>)	<i>сага</i> ² (<i>саа</i>)	<i>ага</i> (<i>аа</i>)
Жатыш	<i>менде</i>	<i>сенде</i>	<i>анда</i>
Чыгыш	<i>менден</i>	<i>сенден</i>	<i>андан</i>

¹ Мисалы, бул жөнүндө С. Е. Маловдун „Памятники древне-тюркской письменности“ деген китебинин 52 бетин жана Н. К. Дмитриевдин „Грамматика башкирского языка“ деген китебинин 97 бетин, „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков“ II, морфология дегендин (1956) 211 бетин караңыз.

² Кыргыз тилинин түштүк говорлорунда ушул түрлөрүнөн башка да **маңа, саңа** болуп жөндөлүшү кезигет.

Кээ бир ат атоочтор түр жагынан бирдей болсо да, мааниси жагынан ар башка.

Анда деген ат атоочтун үч мааниге ээ экендигин орус тилине которулушунан да байкоого мүмкүн:

- 1) *Анда* (у него) *китеп бар же китеп анда*.
- 2) *Китеп анда* (там) *жатат*.
- 3) *Революциядан мурун кыргыз элинин көпчүлүгү сабатсыз эле. Анда* (тогда) *азыркыдай мектеп, жогорку окуу жайлары болгон эмес*.

Мына ошондой эле **андан** деген ат атоочтун да үч мааниси бар:

- 1) *Мен китепти андан* (у него) *алдым*.
- 2) *Москвага самолёт менен барып, андан* (оттуда) *кайра поезд менен келдим*.
- 3) *Акмат келсин, андан кийин* (после этого) *Айша келсин*.

Менен деген жандооч (послелог) негизги сөздөн кийин келүүчү жардамчы сөз жактама ат атоочтордун жекелик жана көптүк түрү менен айкалышат: **мени менен, сени менен, аны менен, биз менен, сиздер, силер менен, алар менен**.

Мындан бөлөк жактама ат атоочтордун жөндөлүшү аягы **з, р** тыбыштары менен бүткөн зат атоочтордун жөндөлүшү сыяктуу.

Атооч	<i>биз</i>	<i>сиз</i>	<i>силер</i>	<i>алар</i>
Илик	<i>биздин</i>	<i>сиздин</i>	<i>силердин</i>	<i>алардын</i>
Табыш	<i>бизди</i>	<i>сизди</i>	<i>силерди</i>	<i>аларды</i>
Барыш	<i>бизге</i>	<i>сизге</i>	<i>силерге</i>	<i>аларга</i>
Жатыш	<i>бизде</i>	<i>сизде</i>	<i>силерде</i>	<i>аларда</i>
Чыгыш	<i>бизден</i>	<i>сизден</i>	<i>силерден</i>	<i>алардан</i>

Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө **мен, сен** деген жактама ат атоочторго (таандык мүчө жана катар келген байыркы үнсүз тыбыштарга негизделген **-ы+н: мен+нин, мен+ни**) илик, табыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жалганганда, бир **н** же **д** түшүп калат. Мисалы, **мен+ни—меннин** дегендин ордуна бир **н** түшүп калып **менин** болуп, **мен+ди—менди** дегендин ордуна **мени** болуп айтылат. Бул айтылган бөтөнчөлүктөрдү төмөндөгү салыштырма материалдардан байкоого болот.

Жөндөмөлөр	кыргызча	казакча	шорчо	өзбекче
Илик	<i>менин</i>	<i>менин</i>	<i>мээң</i>	<i>менинг</i>
Табыш	<i>мени</i>	<i>мени</i>	<i>мени</i>	<i>мени</i>

Түрк тилинде *беним* жана *бени* деген түрүндө кезигет, ал эми барыш жөндөмөдө ал ат атоочтор *бана*, *сана* түрүндө колдонулат.

Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө биринчи жана экинчи жактагы ат атоочтордун барыш жөндөмөсүндө тыбыштардын артка ээрчишүү закону боюнча ат атоочтордун унгусундагы үндүү тыбыштар (*э→а*) өзгөрүп кетет, ат атоочтор өз формасын өзгөртүп жиберешет:

кыргызча—*мага, маа, маган, маңа*;
казакча—*маган*;
алтайча—*меге, мээ, маа*;
шорчо—*мага, маа*;
түркчө—*бана*.

Бирок өзбектин адабий тилинде *менга*, *сенга* түрүндө колдонулат.

Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө жатыш жөндөмөнүн мүчөлөрү, негизинен, бирдей:

кыргыз тилинде—*менде*;
казак тилинде—*менде*;
шор тилинде—*менде*;
өзбек тилинде—*менда*;
түрк тилинде—*бенде*.

Кээ бир түрк тилдеринде *мен*, *сен* деген ат атоочторго чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланганда, үнсүздөрдүн ассимиляциясы (ээрчишүүсү) жана сыйлыгышуусу пайда болот. Бул кыргыз тилиндеги—*андан—анан* (чыгыш жөндөмөдөгү 3-жак) деген түрүнө окшош. Балким, анын уюштурулушу *ал+дан→андан→аннан* (мында *д* тыбышы *н* тыбышына өттү)→*анан* (катар келген эки *н* сыйлыгышып, бир *н* пайда болгон) деген схема боюнча түшүндүрүлөт. Муну салыштыруудан байкоого болот.

Мисалы:

кыргыз тилинде—*менден*;
казак тилинде—*менен*;
алтай тилинде—*менең*;
шор тилинде—*менең*;
өзбек тилинде—*мендан*;
түрк тилинде—*бенден* ж. б.

(Мында *мен+ден→меннен→менен*).

Мына ошентип, жактама ат атоочтордун жөндөлүш системасы боюнча ар түрдүү топторго кирүүчү түрк тилдеринин көпчүлүгүндө окшоштук бар.

Кээ бир жактама ат атоочтор жак менен да өзгөрөт. Мисалы, *мен*, *сен* деген жактама ат атоочтор өз жагына жараша жак мүчөлөрү менен жакталышат:

Менмин, сенсиң.
— Сенсиңби?
— Ооба, менмин.

2. Шилтеме ат атоочтор

Шилтеме ат атоочторго төмөндөгү ат атоочтор кирет: *бу—бул*, *ушу—ушул*, *ошо—ошол* (түштүк говорлордо *шу—шул*, *шо—шол*, *тиги—тигил*, *тетиги—тетигил*, *ушундай—ошондой* ж. б. Башка түрк тилдеринин бир топторуна караганда кыргыз тили шилтеме ат атоочторго бай. Андагы *тетиги*, *тээ тетиги* деген шилтеме ат атооч жалаң кыргыз тилине мүнөздүү болуу менен, кыргыз тилин бөлөк түрк тилдеринен айырмалап турат.

Бул ат атоочтордун мааниси жана сүйлөмдөгү аткарган милдети бирдей эмес, ар башка. Маани жактан булар бир нерсени, затты шилтеп көрсөтүү үчүн колдонулат.

Шилтеме ат атоочтордун *бу—бул*, *ошо—ошол*, *ушу—ушул* жана башкалары аягындагы *л* тыбышын түшүрүп коюп да, түшүрбөй да кезигет, бирок мааниси жагынан айырмалары жок, алар диахроникалык варианттар болуп гана эсептелишет. Алардын ичинен, албетте, байыркысы—аягында *л* тыбышын сактап калган варианты.

Саналып өтүлгөн шилтеме ат атоочтор ар түрдүү мейкиндик градацияларга ээ:

бул, *бу* деген шилтеме ат атооч жакын арадагы нерсени, затты, кубулушту ж. б. билдирет.

Ошо, *ошол* деген шилтеме ат атооч *ушу*, *ушул* (это самое) деген шилтеме ат атоочко караганда аралыгы бир аз алысыраак жердеги затты, нерсени, кубулушту көрсөтөт.

Тиги, *тигил* деген шилтеме ат атооч көз алдыда турган, бирок *бу*, *бул* деген ат атоочко караганда бир топ алысыраак аралыктагы нерсени, затты, көрсөтөт.

Тетиги деген шилтеме ат атооч жогоркуга караганда алыс аралыктагы затты, нерсени көрсөтөт.

Тээ тетиги деген шилтеме ат атооч абдан алыс аралыктагы (алыс жердеги) нерсени, затты көрсөтөт.

Бардык саналып өтүлгөн шилтеме ат атоочтордон көптүк жана жөндөмөлөр формасы уюштурулат

Шилтеме ат атоочтордун аягындагы *л* тыбышы түшүп калган вариантынан—*лар* мүчөсүн жалгоо аркылуу көптүк түрү уюштурулат: *булар*, *ушулар*, *ошолор*, *тигилер*, *тетигилер*.

Саналган шилтеме ат атоочтордон аягында *л* тыбышы жок варианты жөндөлөт, ошону менен бирге, *ошо* деген ат атооч жалпы жөндөлүш эрежесинен башкача болуп жөндөлөт. Тактап айтканда, шилтеме ат атоочторду жөндөгөндө да, *ал* деген ат атоочтун жөндөлүшүндөй аяккы *л* тыбышы түшүп калат.

Бу деген шилтеме ат атоочко *н* менен башталган мүчөгө жалганганда, ат атоочтун башындагы *б* тыбышы үнсүздөрдүн артка ээрчишүү закону боюнча бардык эле учурда *м* тыбышына өтүп кетет:

Атооч	бу	ушу	ошо
Илик	мунун	ушунун	ошонун
Табыш	муну	ушуну	ошону
Барыш	буга	ушуга	ошого
Жатыш	мында	ушунда	ошондо
Чыгыш	мындан	ушундан	ошондон

Калган башка ат атоочторго (*тиги, тетиги*) -лар мүчөсү жалгангандагы формасы жалпы эреже менен жөндөлөт да, *н* тыбышы жалаң жатыш, чыгыш эки жөндөмөдө гана пайда болот: *тигинде, тигинден*.

Бу деген ат атоочтун жатыш, чыгыш жөндөмөдө турган учуру ат атоочтук маанисинен башка да тактоочтук мааниге өтүп кетет: *мунда* же *мында*¹ („здесь“ же „у этого“), *мундан* же *мындан* („от сюда“ же „от этого“ деген мааниде).

Шилтеме ат атооч *бу* дегендин жөндөлүшү боюнча ар түрдүү түрк тилдеринде фонетикалык негизги үч тип бар:

а) Бир топ тилдерде уңгудагы *б* кыргыз тилиндегидей мурунчул тыбышка өтүп кетет: кумык тилинде *бу, мунун, буга, муну, мунда, мундан*; алтай тилинде *бу, муның (мының), боо, муны (мыны), мунда (мында), мунан (мынаң)*.

б) Кээ бир түрк тилдеринде (мисалы, өзбек тилинде) уңгудагы *б* сакталат: *бу, бунинг, бунн, бунга, бунда, бундан* (анын диалектилеринде *б* тыбышынын мурунчул тыбышка өтүп кеткен тиби да бар), түрк тилинде — *бу, бунун, буна, буну, бунда, бундан*.

в) Уңгудагы *б* тыбышынын мурунчул тыбышка өтүшү кай бир жөндөмөлөрдөн да табылат. Шор тилинде *-по, пооң, (поо-ның), пога (поо), поны, мында, мынаң*.

Эреже боюнча жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө жогорку типтерге карабастан, кошумча *н* тыбышы пайда болот.

Шилтеме ат атоочтордун башкаларынын жөндөлүш системасында да бир топ түрк тилдеринде жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө *н* тыбышы пайда болот:

өзбек тилинде—*бунда, бундан, унда, ундан*;
алтай тилинде—*ондо, оноң*;
шор тилинде—*анда, анаң*;
кумык тилинде—*шунда, шундан, онда, андан*;
түрк тилинде—*шунда, шундан, онда, ондан*.

¹ „Мында“—эң байыркы варианты болуу мүмкүн.

Тиги деген шилтеме ат атоочтор шор, хакас (тиги), башкырт (теге) тилдеринен кезигет.

Бирок шор тилинде жатыш, чыгыш жөндөмөдө *н* тыбышы кезикпейт (тигиде, тигиден).

Тетиги деген шилтеме ат атооч кыргыз тилине гана мүнөздүү.

3. Сурама ат атоочтор

Суроо маанисинде айтылган ат атоочтор сурама ат атооч делет. Сурама ат атоочтордун тобуна төмөндөгү ат атоочтор кирет: *ким? эмне? кандай? кайсы? кайсыл? нече? канча? качан? кайда? кайдан?*

Ушул сурама ат атоочтордон *кайда? кайсы? канча? качан? кайдан? качантан? кайдагы?* деген атоочтордун теги окшош. Тюркологиялык адабияттарда алардын теги *кай* деген эң байыркы сурама ат атооч экендиги айтылат¹. Мисалы, *кайсы?* деген сурама ат атооч *кай* деген уңгудан жана таандык мүчөнүн үчүнчү жагы *-сы* дегенден турат. Оозеки речте азыр деле *кай* жерде, каякта деген сыяктуу айкалышуу да *-сы* мүчөсүн түшүрүп таштап айтыла берет. *Кайда? кайдан?* дегендер да туунду, *кай* уңгусу, *-да* жатыш жөндөмөнүн, *-дан* чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү. Азыр алар ажырагыс түргө айланган.

Качан? деген убакыт, мезгилге суроо иретинде колдонулган сурама ат атооч да *кай* деген уңгудан чыккан болушу мүмкүн.

Кандай? (кай бир түрк тилдеринде *калай? канака?*) деген сын атоочко бериле турган сурама ат атооч сөз да *кан* деген уңгудан жана сөз жасоочу салыштырма *-дай* (теги—*даг*) деген мүчөдөн пайда болгон. Ал эми *кан* деген уңгунун чыгышы *кай* деген менен байланыштуу экендиги тюркологияда белгилүү. Азыркы түрк тилдеринен ногой тилинде анын *кайдай?* болуп айтылганын жана шор тилинде *кайдыг?* болуп, кыргыз тилиндеги *кандай* дегендеги *н* тыбышынын ордуна *й* тыбышынын колдонулганын көрөбүз. Демек, кыргыз тилиндеги фактыны башка түрк тилдери менен салыштыра келгенде, андагы грамматикалык, фонетикалык кубулуштардын тарыхый өсүш даражасы даана көрүнүп чыга келет.

Морфологиялык жагынан алганда сурама ат атоочтордун ичинен *ким? эмне? кайсы? канча? нече?* дегендери жөндөлөт, жиктелет жана жакталат.

¹ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, 103—104 бет.

Сурама ат атоочтордун жөндөлүшү

А.	ким	эмне	кайсы	канча	нече
И.	кимдин	эмненин	кайсынын	канчанын	неченин
Б.	кимге	эмнеге	кайсыга	канчага	нечеге
Т.	кимди	эмнени	кайсыны	канчаны	нечени
Ж.	кимде	эмнеде	кайсыда	канчада	нечеде
Ч.	кимден	эмнеден	кайсыдан	канчадан	нечеден

Сурама ат атоочтордун таандык мүчө менен өзгөрүшү

I жак	кимим	эмнем	кайсыным
II жак	кимиң	эмнең	кайсының
III жак	кимиси	эмнеси	кайсынысы
	кими		кайсысы

I жак	канчам	нечем, нечөөм
II жак	канчаң	нечең, нечөөң
III жак	канчасы	нечеси, нечөөсү

Ал эми *кайда?* *кайдан?* деген сурама ат атоочтор жогорку мүчөлөр менен айкалыша албайт. Эгер *кайда?* деген атоочко *-гы* деген мүчө жалганып *кайдагы?* болуп турса гана, жөндөмө мүчө менен өзгөрө алат. Мисалы:

- А. Кайдагы
- И. Кайдагынын
- Б. Кайдагыга
- Т. Кайдагыны
- Ж. Кайдагыда
- Ч. Кайдагыдан

Сурама ат атоочтордун жиктелиши

- I жак киммин? эмнемин? кайсымын?
- II жак кимсиң? эмнесиң? кайсысың?
- III жак ким? эмне? кайсы?

- I жак канчадамын? кайдамын? кандаймын?
- II жак канчадасың? кайдасың? кандайсың?
- III жак канчада? кайда? кандай? ж. б.

Сурама ат атоочтун көптүк *-лар* мүчөсү менен айкалышы

Бардык эле сурама ат атоочтор көптүк *-лар* мүчөсү менен айкалыша беришпейт. Мисалы, *кандай? кайда? качан? канча? нече?* (кай бир говорлордо *эче?*) деген сурама ат атоочторго *-лар* мүчөсү жалганып колдонулбайт. Башка ат атоочтор ушул сурама ат атоочтор менен жекелик түрдө гана айкалышат.

Ал эми *ким?* *эмне?* *кайсы?* деген ат атоочторго *-лар* мүчөсү жалганып, *кимдер?* *эмнелер?* *кайсылар?* болуп айтылат. Мисалы: *Кимдер келди? Эмнелер айтылды? Быйыл эгинден кайсылар көп айдалмакчы?*

Кай бир сурама ат атоочтор контекстте суроо маанисинде эмес, жөнөкөй мааниде колдонулат. Мисалы: *Айтмайынча ким билет, ачмайынча ким көрөт. Эмнени эксең, ошону аласың.*

Сурама ат атоочтордун кай бирлери башка сөздөр менен бирге айтылганда, анын мааниси суроону туугузбастан, башка категорияга өтүп кетет. Мисалы: *алда кандай, алда качан, ар кандай, алда кимдер, эч кандай, эч ким ж. б.*

4. Аныктама ат атоочтор

Затты аныктап, белгилеп көрсөтүүчү ат атооч аныктама ат атооч делет. Аныктама ат атоочту түзүүдө, негизинен, *ар* деген сөз катышат. Сөз иран тилинде *һар* (каждый, всякий) колдонулат. Кыргыз тилинде *ар* деген сөз, башка түрк тилдериндегидей эле, зат атоочтун алдында колдонулуп морфологиялык жагынан эч өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы: *ар күнү, ар күндө, ар башка.*

Эгерде *ар* деген сөзгө *бир* (один, некий) деген сөз кошо айтылып колдонула турган болсо, анда ал ат атооч маанисинде жөндөлүп жана башка мүчөлөр жалганып, морфологиялык жагынан өзгөрө алат. Мисалы: *Ар бир, ар бири, ар биринин, ар бирине, ар бирин, ар биринде, ар биринен, ар бирибиз ж. б.*

Кыргыз тилинде *ар* деген сөз *ким* деген сурама ат атооч менен да биригип аныктама ат атоочтун маанисин түзөт. Мисалы: *Ар ким.* Бул аныктама ат атооч да бир сөзгө биригип морфологиялык жагынан өзгөрө алат: *ар кимдин, ар кимге, ар кимди, ар кимден, ар кимибиз, ар кимдер ж. б.*

Аныктама ат атоочко *баары, башка* деген сөздөр да кирет. Мисалы: *Колхозчулардын баары келишти.*

Гаражда зим, победа, москвич жана башка машиналар тизилип турат.

5. Өздүк ат атоочтор

Кыргыз тилинде өздүк ат атоочту *өз* деген сөз уюштурат. *Өз* деген сөздүн тарыхы *өзөк¹* деген зат атооч менен байла-

¹ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М: Л., 1948
105 бет, И. А. Батманов, Грамматика киргизского языка, Фрунзе, 1940,
54 бет.

ныштуу. Ал сөз өзүнүн алгачкы негизги—*өзөк* деген маанисинен өзгөрүп, ат атоочтук мааниге өтүп кеткен.

Өз деген ат атооч Орхон, Енисей эстеликтеринин жазууларында, казак, өзбек сыяктуу башка түрк тилдеринде да бар. Бирок ал кай бир түрк тилдеринде кыргыз тилиндегиден тыбыштык түзүлүшү жагынан башкача болуп айтылат¹.

Өз деген ат атооч таандык мүчөлөр менен ажырагыс түрдө бириктишип колдонулат. Мисалы: *өзүм, өзүң, өзү, өзүбүз, өзүңүз, өзүңөр, өзүңүздөр, өздөрү*. Ушул учурда жактама ат атоочтор менен да кошо айтыла берет. Мисалы:

Өзүм—мен өзүм
 өзүң—сен өзүң
 өзү—ал өзү
 өзүбүз—биз өзүбүз
 өзүңүз—сиз өзүңүз
 өзүңөр—силер өзүңөр
 өзүңүздөр—сиздер өзүңүздөр.

Өз деген ат атооч кай бир убакта жиктелип да айтылат. Мисалы: *Өзүмүн, өзүңүн*.

Өздүк ат атооч жөндөмө мүчөлөр менен өзүнчө турганда да, таандык мүчөлөр менен турганда да өзгөрө алат. Бирок өз дегендин уңгу түрдө турганда да жөндөлгөнү субстантивацияланып кетет. Мисалы:

А.	Өзүм	өзүң	өзү
И.	өзүмдүн өзүмүн	өзүңдүн өзүңүн	өзүнүн
Б.	өзүмө	өзүңө	өзүнө
Т.	өзүмдү өзүмү	өзүңдү өзүңү	өзүн
Ж.	өзүмдө	өзүңдө	өзүндө
Ч.	өзүмдөн өзүмөн	өзүңдөн өзүңөн	өзүнөн ²

¹ Шор тилинде *пос+ы* —*позы*
 алтай тилинде *бой+ы* —*бойы*
 якут тилинде *бейе+те* —*бейете*

Мындагы *пос, бой* деген сөздөр бир уңгунун гана ар түркүн көрүнүшү болуп эсептелет. Ага окшогон фонетикалык кубулуш түрк тилдеринде: *айак, азак, адак, атак* (кыргызча *бут* дегендин маанисинде) деген зат атоочтун айтылышында да кезигет.

² Кыргыз тилинин ичкиликтер говорунда *өзүгө, өзүңү, өзүдө, өзүдөн* болуп да жөндөлөт.

Өз деген өздүк ат атооч башка мүчөлөр менен айкашканда же бөлөк сөздөр менен жанаша айтылганда мааниси өзгөрүп кетет. Мисалы: *өзгөчө адам, өзгөчөрөөк, өзүнөн өзү, өзүнчө ж.б.*

6. Күдүк ат атоочтор

Күдүк ат атоочтор сурама ат атоочтордон, негизинен, эки түрдүү жол менен уюштурулат.

а) Сурама ат атоочторго мааниси жагынан белгисиздикти билдирген *бир, алда* деген сөздөр жанаша айтылуу менен күдүк ат атоочтор уюштурулат. Мисалы: *бир нече, бир канча, кайсы бир, кай бир, кээ бир, алда кандай, алда эме, алда ким ж. б.*

Буларга көптүк мүчөсү *-лар* айкалыша алат: *кээлери, кайсы бирлери*.

Бир нече, кээ бир жана башка күдүк ат атоочтор бөлөк атоочтор менен жекелик түрдө туруп гана айкалыша алат: *бир нече күн*.

б) Сурама ат атоочтордо *-дыр* мүчөсүн жалгоо менен күдүк ат атооч уюштурулат. Мисалы: *кимдир, эмнедир, негедир кимдир бирөө, кандайдыр ж. б.*

7. Тангыч ат атоочтор

Тангыч мааниде иран тилинен түрк тилдерине кирген *эч* деген сөз ат атоочторго жанаша айтылуу менен кыргыз тилинде да тангыч ат атоочтор уюштурулат. Мисалы: *эч ким, эч нерсе, эч кандай, эч качан, эч кайсы, эч кимдин ж. б.*

8. Таандык ат атоочтор

Ат атоочторго жак жана таандык мүчөлөр жалгоо аркылуу таандык ат атоочтор уюштурулат. Ага төмөнкү формадагы ат атоочтор кирет.

1) Илик жөндөмөдө турган ат атоочтор: *Менин китебим*.

2) *-ныкы* мүчөсү менен турган ат атоочтор: *Бу ат меники. Биз сеникине бардык*.

Ат атоочтордун сөз жасоочу мүчөлөр менен айкалышы

-лык мүчөсү менен айкалышкан ат атоочтор:

а) Жактама ат атоочторго жалганып бирөөгө тиешелүү кишини же нерсени билдирет: *мен—мендик; сен—сендик*.

Ал деген ат атоочко *-лык* мүчөсү жалганганда, ат атоочтун аягындагы *л* тыбышы түшүп калып, анын ордуна *н* тыбышы пайда болот: *ал+лык—андык*.

б) Шилтеме ат атоочтор: (бардыгында кыпчынды *н* пайда болот): *бу+лык—мундук; ошо+лык—ошондук; тиги+лык—тигиндик*.

в) Сурама ат атоочтор: *ким ± лык — кимдик; эмне + лык — эмнелик; кандай + лык — кандайлык; канча + лык — канчалык; нече + лык — нечелик*

Ат атоочторго *-чыл* мүчөсү жалгануу менен бирөөнө берилген түшүнүктү же идея жагынан жактоочунун атын билдирет:

а) Жактама ат атоочтор: *мен — менчил; сен — сенчил.*

б) Шилтеме ат атоочтор: *бу + чыл — мунчул; ушу — ушучул; тиги — тигичил* ж. б.

в) Сурама ат атоочтор: *ким — кимчил? эмне — эмнечил? кандай — кандайчыл?*

Тангыч *-сыз* мүчөсү менен төмөнкү ат атоочтор айкалыша алат:

а) Жактама ат атоочтор: *мен — менсиз; биз — бизсиз; сен — сенсиз; сиз — сизсиз; ал — ансыз; алар — аларсыз* ж. б.

б) Шилтеме ат атоочтор (кай биринде кыпчынды *н* пайда болот): *бу + сыз — мунсуз; ушу — ушусуз; тиги — тигисиз.*

в) Сурама ат атоочтор: *ким — кимсиз? эмне — эмнесиз? кандай — кандайсыз? кайсы — кайсысыз? канча — канчасыз?*

-ныкы мүчөсү менен айкалышчу ат атоочтор:

а) Жактама ат атоочтор: *мен — меники¹; сен — сеники; ал — аныкы; биз — биздики; сиз — сиздики; силер — силердики.*

б) Шилтеме ат атоочтор: *бул — мунуку; ошо — ошонуку; тиги — тигиники.*

в) Сурама ат атоочтор: *ким — кимдики? эмне — эмненики? кандай — кандайдыкы? кайсы — кайсыныкы? канча — канчаныкы? нече — неченики?*

-дай мүчөсү менен айкалышчу ат атоочтор:

а) Беттеме ат атоочтор: *мен — мендей; сен — сендей; ал — андай* ж. б.

б) Шилтеме ат атоочтор: *бул — мындай; ушу — ушундай; тиги — тигиндей* ж. б.

в) Сурама ат атоочтор: *ким — кимдей? эмне — эмнедей? кайсы — кайсындай?*

-чылык деген татаал мүчө менен сурама ат атооч айкалышат: *ким — кимчилик? эмне — эмнечилик?* ж. б.

-дагы деген татаал мүчө менен айкалышчу ат атоочтор:

а) Жактама ат атоочтор: *мен — мендеги; ал — андагы;* ж. б.

б) Шилтеме ат атоочтордо кыпчынды *н* пайда болот: *бул — мындагы; ошо — ошондогу; ушу — ушундагы; тиги — тигиндеги* ж. б.

в) Сурама ат атоочтор: *ким — кимдеги? эмне — эмнедеги?*

-гы мүчөсү менен: *качан — качангы, качанкы* ж. б.

-чы мүчөсү менен беттеме, шилтеме ат атоочтор айкалышат да, өтүнүү, суроо сыяктуу түрдүү мааниде айтылат.

¹ *-мен, -сен* деген ат атоочтор бул жерде өздөрүнүн аягындагы *н* тыбышын кыскарткан.

Менчи!?
Сенчи!?
Тигичи!?

-ча мүчөсү менен бир нече сурама ат атооч айкалышып, алардын сурама мааниси сакталат: *ким — кимче? кандай — кандайча?* ж. б.

-ча жана *-чалык* деген мүчөлөр ат атоочторду тактоочко өткөрүп жиберет: *мен — менче, менчелик; сен — сенче, сенчелик; ошо — ошончо, ошончолук; тиги — тигинче, тигинчелик; ал — анча, анчалык; бул — мунча, мынча — мынчалык* ж. б.

-ыраак мүчөсү *кандай?* деген ат атоочко айкалышат: *кандайыраак.*

-ынчы мүчөсү менен *канча? нече?* деген эки ат атооч айкалышат: *канчанчы? неченчи?*

-оо (-өө) мүчөсү менен да, негизинен, ушул эле эки ат атооч айкалышат: *канчоо; нечөө?*

Шилтеме ат атоочторго *-тип* (*эт-ип*) деген мүчө жалганып тактоочко өтөт: *бу этип — мунтип — минтип; ошол этип — ошон этип — ошентип — өшентип; ал этип — ан этип — антип; тигил этип — тигин этип — тигинтип; ушул этип — ушун этип — ушунтип — ушинтип.*

ЭТИШ

Сөз түркүмдөрүнүн ичиндеги ири бөлүмдөрдүн бири этиш болуп эсептелет. Ал сөз түркүмдөрүнүн экинчи ири тобуна болгон атоочтордон өзүнүн лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат.

Этиш сөз түркүмү деп атооч сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болбогон грамматикалык категорияларды (этиштердин чак жана жак менен өзгөрүшү, этиштин чактары жана ыңгайлары, атоочтук жана чакчыл этиштер, этиштин даражалары жана түрлөрү, кыймыл-аракеттин аттары, көмөкчү этиштер ж. б.) ичине алган, заттардын, нерселердин, кубулуштардын кыймыл-аракеттерин, ал-абалын билдирген, сүйлөмдө, көбүнчө, баяндоочтук милдетти аткарган сөздөрдү айтабыз.

Этиштердин айрым грамматикалык категорияларынын жасалыш өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүүдөн мурда алардын лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолуу керек. Этиш сөздөрдүн лексико-семантикалык өзгөчөлүгү—заттардын, нерселердин, кубулуштардын кыймыл-аракетин же ал-абалын билдиришинде. Мисалы: *жат, отур, тур, иште, келтир, окут, иштет, аткар, толтур, арттыр* ж. б.

Этиш сөздөрдүн морфологиялык өзгөчөлүктөрү

1) Этиштер атоочтордон формалдык жагынан тангыч *-ба* мүчөсү менен өзгөрүү өзгөчөлүгү боюнча айырмаланат (бул мүчө жалаң гана этиш сөздөргө мүнөздүү). Мисалы: *бар—барба, кел—келбе, отур—отурба, жаз—жазба, оку—окуба* ж. б.

2) Этиштер морфологиялык составы жагынан төмөндөгүдөй ажыратылат:

а) Унгу этиштер. Аягында эч кандай мүчөлөр жалганбай жана составдык морфемаларга бөлүнбөй, унгу түрүндө туруп эле кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирет. Мисалы: *ал, бер, кел, кет, жат, чык, көр, бар, тур, ат, уч, ил, бил* ж. б.

б) Туунду этиштер. Айрым этиштер атооч жана этиш сөздөрдүн аягына ар кандай сөз жасоочу мүчөлөр жалгануу менен уюштурулат. Мисалы: *иш+те, чыг+ар, уч+ур, ич+ир, таш+та, кеч+ир, баш+та, жаз+ыш, кел+тир, аг+ар, жат+кыр, ат+каз, суу+са, жаз+ыл* ж. б.

3) Татаал этиштер эки же бир нече этиш сөз биригип бир лексикалык маанини берүү үчүн колдонулат. Булар составдык же татаал этиштер деп аталат. Мисалы: *келе жатат, жыгылып кете жаздады, иштей бер, келе кет, ала кел, окуп жибер, алган эле* ж. б.

Этиштин грамматикалык категориялары

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, этиштер өз алдынча сөз түркүмү катарында анын өзүнө гана тиешелүү болгон грамматикалык категорияларды ичине алышы менен айырмаланат. Ал грамматикалык категориялардын айрымдары этиш жана атооч сөздөргө атайын сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы менен уюштурулат: этиштин даражалары (залог), кыймыл-аракеттин аттары, анын айрым грамматикалык категориялары семантикалык жол менен уюштурулат (этиштин түрлөрү жана көмөкчү этиштер); этиштин ичине кирүүчү грамматикалык категориялардын айрымдары (ыңгай, чак) бир жагынан сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалса да (мисалы: шарттуу, тилек, каалоо ыңгайлар), алар грамматикалык функцияга ээ болуп, ал эми чактар жана жай ыңгай сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу өзгөрүп, ошондон кийин гана этиштер сүйлөм составында кеңири колдонула баштайт (этиштин бул саналып өтүлгөн грамматикалык категорияларына төмөндө кеңири мүнөздөмө берилет. Булардан тышкары чакчыл, атоочтук грамматикалык категориялар да этиштин морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө кире турган белгилерден болуп эсептелет).

Этиштердин синтаксистик өзгөчөлүктөрү

Этиштер сүйлөм системасында, негизинен, баяндоочтук милдетти аткарат деген мектеп грамматикаларына мүнөздүү, эзелден бери айтылып келе жаткан традициялык көз караш болуп эсептелет. Чындыгында, этиштер унгу жана туунду түрдө туруп, чак, ыңгай категориялары менен өзгөрүп, сүйлөмдө баяндоочтук функцияны аткара тургандыгы шексиз. Бирок ошону менен катар этиштер, башка сөз түркүмдөрүндөй эле, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн да функциясын аткара берет. Бул, көбүнчө, этиштердин атоочтукка (причастие), чакчыл этиштерге (деепричастие) жана кыймыл-аракеттин аттарына өтүп туруп, ар түрдүү сүйлөмдөрдүн составына катышуусуна мүнөздүү. Төмөндө ар бир учурга мисалдар келтиребиз.

Этиштер баяндоочтун кызматын аткарат:
 Мектептерде жаңы окуу жылы 1-сентябрда башталат.
 Этиштер бышыктоочтук милдетти да аткарат: Поезд күн
 бата Сухуми шаарынын вокзалына келип токтоду (К. Бая-
 линов).

У Этиштерди уюштуруучу сөз жасоочу мүчөлөр

Этиштерди уюштуруучу сөз жасоочу мүчөлөрдү алар айка-
 шуучу сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүнө карата эки чоң топко бөл-
 лүүгө болот. Алар: атоочтордон этиштерди жасоочу мүчөлөр
 жана этиштерден этиштерди жасоочу мүчөлөр.

1) Атоочторду этишке өткөрүүчү мүчөлөр

Төмөнкү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен атооч
 сөздөрдөн этиштер жасалат:

-ла: ый+ла, ой+ло, таза+ла, оң+до, иш+те, даяр+да,
 жаңы+ла, баш+та, тарбия+ла, кабар+ла, цемент+те,
 камчы+ла, далда+ла, сүй+лө, бий+ле, кубат+та, сүр+дө
 ж. б.

-ык, -к: жол+ук, кеч+ик, бир+ик, дем+ик, кам+ык
 ж. б.

-ай: чоң+ой, жоон+ой, карт+ай.

-сын: шек+син, көп+сүн, керек+син ж. б.

-гар: су+гар.

-р: кыска+р, эски+р, уза+р, көг+өр.

-а: аш+а, жаш+а, от+о, сын+а, сан+а.

-сыра: эт+сире, кан+сыра, жакын+сыра.

-ат: жог+от, бош+от, күч+өт.

-са; суу+са.

2) Этиштерди этишке өткөрүүчү мүчөлөр

Төмөнкү сөз жасоочу мүчөлөр этиштерди этишке өткөрөт:

-ыл: бер+ил, ач+ыл, тиз+ил, соз+ул, чог+ул, бас+ыл
 ж. б.

-ыш: тий+иш, кел+иш, отур+уш, кара+ш, кир+иш-
 сура+ш, жет+иш, көр+үш, ал+ыш.

-ла: корго+ло(+т), ий+(ке)+ле.

-ын: өк+үн, көр+үн, ур+ун, үйрө+н, сүй+үн, көр+үн,
 ойло+н.

-гыз: тур+гуз, кир+гиз, отур+гуз, жүр+гүз ж. б.

-дыр: бил+дир, өс+түр, жандан+дыр, кубан+дыр,
 жең+дир, кызык+тыр ж. б.

-ар: чыг+ар, кайт+ар ж. б.
 -ыт (-т): оку+т, орно+т, жибер+т, жаса+т, үйрө+
 +т, токто+т ж. б.
 -на: жый+на.
 -ыо: бүт+үр, өч+үр, ич+ир, уч+ур, кеч+ир, кач+ыр,
 ач+ыр, бат+ыр ж. б.
 -ыз: уг+уз.
 -сат: көр+сөт.
 -кер: өт+көр.
 -каз: өт+көз, ат+каз ж. б.

Этиштердин грамматикалык категориялары

1. Этиштин даражалары (залог).
2. Этиштин түрлөрү (виды) жана көмөкчү этиштер (вспомогательные глаголы).
3. Кыймыл-аракеттин аттары.
4. Чакчылдар (деепричастие).
5. Этиштин ыңгайлары:
 - а) буйрук ыңгай (повелительное наклонение);
 - б) шарттуу ыңгай (условно-сослагательное наклонение);
 - в) ниет-каалоо ыңгай (долженствовательное и желательное наклонение);
 - г) жай ыңгай.
6. Этиштин чактары.
 - 1) өткөн чак жана анын бөлүнүштөрү,
 - 2) учур чак жана анын бөлүнүштөрү,
 - 3) келер чак жана анын бөлүнүштөрү.

Этиштин даражалары

Этиштер уңгу жана туунду түрдө туруп 2-жакка карата
 буйрук мааниге ээ болуп айтылат. Ошол эле этиштерге **-ыл,**
-ын, -гыз, -дыр, -гыр, -ыш ж. б. сөз жасоочу мүчөлөр
 уланып да буйрук маанисине ээ болот. Бирок сүйлөмдө баян-
 доочтук милдетти аткаруу үчүн, алардын, көбүнчө, жак жана
 чак мүчөлөрү менен өзгөрүшү зарыл. Сүйлөмдүн башка мүчө-
 лөрүнө болгон мамилеси ошондо гана белгилүү болот. Алар-
 дын бул сыяктуу грамматикалык өзгөчөлүгүнө карата проф.
 Н. К. Дмитриев мындай дейт: „Субъект менен кыймыл-аракеттин
 объектисинин ортосундагы мамилени белгилөөчү **Этиш-**
тик категория этиштин даражалары деп аталат“¹. Этиш-
 тин даражаларынын мындай грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн
 түшүнүүдө этиштердин өтмө (переходные глаголы) жана өтпөс

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, 179 бет.

(непереходные глаголы) болуп бөлүнүшүнүн да принципалдуу мааниси бар, анткени, этиштин даражаларынын өз ич арасынан бөлүнүшү, жалпы эле, этиштердин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүштөрүнө түздөн-түз байланыштуу. Демек, этиштин даражаларын талдоодон мурда өтмө жана өтпөс этиштердин семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтө кетүү керек.

Өтмө этиштер. Айрым этиштер кыймыл-аракеттин объектиге өтө тургандыгын билдирет. Бул, көбүнчө, кыймыл-аракет этиштерине мүнөздүү. Мындай этиштер сүйлөмдө дайым табыш жөндөмөдө турган атоочторду башкарат. Мисалы: *Мен дем алыш күнү А. Токомбаевдин „Днепр терең деңизге куят“ деген чыгармасын окуп чыктым.* Өтмө этиштерге дагы бир нече мисалдар: жаз (эмнени?—катты), иште (эмнени?—жумушту), көр (эмнени?—кинону), оку (эмнени?—катты). Айрым өтпөс этиштерге даража мүчөлөрү жалгануу менен өтмө этишке айланат. Мисалы: кел (өтпөс, б. а., кыймыл-аракет объектиге өтпөйт), ошондой эле *жат, укта, отур, кызар* ж. б. Бирок мындай өтмө этиштерге этиштин даражаларын уюштуруучу айрым мүчөлөр уланса, алардын жардамы менен жасалган сөздөр өтпөс этиштерге айланат. Мисалы: *кел+тир* (эмнени?—товарды); *жат+кыр//+кыз* (кимди?—бала+ны); *уктат* (кимди?—баланы) ж. б.

Өтпөс этиштер. Өтпөс этиштер сүйлөмдө табыш жөндөмөдө турган атоочторду башкара албайт жана кыймыл-аракет объектиге өтпөйт. Ал-абал этиштеринин бардыгы (*жат, тур, отур, кел, кет* ж. б.) жана кээ бир кыймыл-аракет этиштери өтпөс этиштерден болуп эсептелет. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, айрым өтпөс этиштер даража мүчөлөрүнүн жардамы менен өтмө этишке айланат: *жат*—өтпөс, бирок *жаткыр//жаткыз*—өтмө; *укта*—өтпөс, бирок *уктат*—өтмө; *кел*—өтпөс; *келтир*—өтмө; *кет*—өтпөс; *кетир*—өтмө; *отур*—өтпөс; *отургуз*—өтмө ж. б.

Ал эми этиштин даражалары лексико-семантикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү жагынан төмөндөгүдөй бөлүнөт:

негизги (основной залог) даража,
орток (взаимно-совместный залог) даража,
кайтма (возвратный) даража,
туюк (страдательный) даража,
буйрук (понудительный) даража.

1) Негизги даража¹ этиштин уңгу жана туунду түрүндө турган формасы экинчи жакка буйрук маанисине ээ болуп, алар

¹ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II бөлүк, 334 бет.

сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарып турганда, сүйлөмдүн субъектиси (ээси) менен кыймыл-аракеттин объектисинин ортосундагы мамилени билдирет. Мисалы: *Ата-энемди мен дагы чын жүрөгүм менен сүйөм* (Т. Абдымомунов). *Күтпөгөн жерден белгисиз коркунуч канатын жайды. Уйлар мөөрөп, иттер улуду* (А. Токомбаев).

Негизги даражанын милдетин, көбүнчө, уңгу жана туунду формадагы өтмө жана өтпөс этиштер аткарат да, алардын лексикалык маанилери эле субъект жана объекттин кыймыл-аракетке болгон мамилесин билдирип турат. Мисалы: *кел, кет, тур, оку, отур, башта, жанда, капта, камчыла, тегизде, оймоло, сүрө, чап, жат, ал, бер* ж. б.

2) Орток даража (мектеп грамматикаларында — кош буйрук этиш, ортоктош этиш. Айрым илимий макалаларда маектеш даража болуп аталып жүрөт). Этиштин орток даражасы *-ыш (-иш, -уш, -үш)* мүчөсү уңгу жана туунду этиштерге жалгануу менен уюштурулат. Эгерде этиш сөздүн аягы үндүү менен аяктаса, *-ыш* мүчөсүнүн башкы үндүү *-ы* тыбышы түшүп калат. Мисалы: *кара+ш*. Мындай этиштер кыймыл-аракеттин эки же бир нече субъект тарабынан иштелгендигин билдирет. Мисалы: *Балдар Актандын үйүнө эртелеп келишип, күндөгүдөй эле бак ичине чогулушту. Аман менен Жусупбек китептерин даярдап коюп отурушкан болучу. Балдар аны жабыла карашты* (Ж. Таштемиров). *Жылкылар кишенеп, койлор мекиреништи; кийиктер кулактарын түрүп, чогула калышты, улардын чүрпөлөрү энесинин канаттарына корголошту, олтурган канаттуулар козголуудан чочушуп, конгон бутактарын өбөк кылышып, чочушуп, асманды карашты, асман менен жердин ортосунда калкып жүргөн бүркүттөр шаңшыган бойдон жерге карай умтулушту* (А. Токомбаев).

3) Кайтма (возвратный) даража¹. Кайтма даража *-и, -ын (-ин, -ун, -үн)* мүчөлөрү туунду этиштерге жалгануу менен жасалып, субъект аркылуу аткарыла турган, бирок ошол эле субъектинин өзүнө багытталган кыймыл-аракетти билгизет, б. а., кыймыл-аракет субъектинин өзүнө кайтат: *Мурунку бош жер, ээн талааларга кооз үйлөр салынган. Бугуну атууга тыюу салынган* (Ж. Таштемиров). Эгерде уңгунун же сөздүн негизинин аягы үндүү менен бүтсө, *-ын* мүчөсүнүн үндүүсү *ы* түшүп калат.

Проф. Н. А. Баскаков өзүнүн „Каракалпакский язык“² деген эмгегинде *-лык (-лик, -ик, -к)* мүчөлөрү жалгануу менен жасалган этиш сөздөрдү да кайтма даражага киргизет. Мисалы: *көн-үк, кан-ык, тер-ик, кар-ык, жет-ик*. Бирок бу-

¹ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, 334 бет.

² Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, 337—338 беттер.

лар азыркы кыргыз тилинде сенек формага өтүп кеткен жана, көбүнчө **-лык** мүчөсүнүн кыскарган **-ык** формасы гана сакталып калган. Ал эми **-лык** формасы болсо өтө сейрек, биринсерин гана сөздөрдө учурайт. Мисалы: *сок+тук*. Бул формадагы этиштер азыркы кыргыз тилинде кайтма залог маанисинде эмес, буйрук этиш маанисин гана берет.

-лык формасын проф. Н. А. Баскаков байыркы **-сык** формасына туура келет дейт.¹

4) **Туюк даража (страдательный залог) же кайтма даража.** „Туюк этиш“ деген термин **-ыл**, кээде **-ын** формалары аркылуу жасалуучу этиштин даражасынын чыныгы маанисин бере албайт. Ошондуктан бул термин шарттуу түрдө гана алынган. Туюк даража **-ыл (-ил, -ул, -үл, -л)** мүчөсүнүн жардамы менен кыймыл-аракеттин объектиге болгон мамилесин пассивдүү түргө айландырып көрсөтөт. Мисалы: *ыр, декламация, комуз, хор болуп, көп номерлер аткарылды* (Ж. Таштемиров). *Салтанаттуу жыйналыш месткомдун председатели тарабынан ачылды. Жыйналышта ар түрдүү уюштуруу маселелери каралды.*

Туюк даража **-ын (-ин, -ун, -үн, -н)** мүчөсүнүн жардамы менен да жасалат. Эгерде этиштин уңгусу үндүү жана үнсүз **л** тыбышы менен аяктаса, туюк жана кайтма даража экөө тең жалаң гана **-ын (-н)** мүчөсү аркылуу жасалат. Мисалы: *алын—алынды ж. б.*

Эгерде уңгунун аягы **л** тыбышынан башка үнсүз тыбыштар менен аяктаса, эки даража (залог) тең **-ыл (-л), -ын (-н)** мүчөлөрү аркылуу жасала берет. Мисалы: *карал—каран; каралган; жазылды ж. б.*

Туюк этиштер жалаң гана өтмө этиштерден жасалат.

Ошондуктан айрым тюркологиялык адабияттарда бул даражалар бириктирилип кайтма-туюк (возвратно-страдательный залог) деп да айтылып жүрөт.²

Байыркы түрк тилинде туюк даража **-ыл (-л), -ын (-н)** мүчөлөрү менен бирге **-дын (-лин)** мүчөлөрү аркылуу да жасалган. Н. А. Баскаков бул форманы татаал (б. а., **-ыл, -ын, -ил, -ин**) мүчө деп эсептейт.

5) **Буйрук даража.** Этиштер уңгу түрүндө туруп 2-жактын жекелик түрүнө буйрук иретиндеги мааниге ээ. Бирок уңгу этиштердин бардыгы тең бир топ мүчөлөр менен айкашып (**ла, -т, -гыз, -дыр, -ар, -на, -ыр, -ыз, -сат** ж. б. Мисалы: *корго+ло, оку+т, жый+на, тур+гуз, бүт+үр, уг+уз, көр+сөт* ж. б.), буйрук маанисине ээ болот. Ошондой эле кээ бир сөз

¹ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, 338 бет. (Автор бул эмгегинде жогорудагы **-сык** формасын Махмуд Кашгарскийдин сөздүгүнөн келтирет.

² Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, 348 бет; Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, стр., 181 и др.

Чакчылдар

Проф. Н. К. Дмитриевдин пикири¹ боюнча, чакчыл этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет этиштик аныктагыч болгондуктан, аны этиштен болгон тактооч деп айтууга болот. Чындыгында да чакчылдар мааниси жагынан кыймыл-аракеттерди же ал-абалды билдирип, баяндооч аркылуу кыймыл-аракетти аныктайт. Демек, ал кыймыл-аракет иретинде экинчи негизги кыймыл-аракеттин белгисин билдирет. Биринчиден, чакчылдар атоочтук жана кыймыл-аракеттин аттарынан өзүнүн чак жана ынгайлар менен өзгөрүлбөстүгү менен айырмаланса, экинчиден, даража (залог) жана түр (виды) өзгөчөлүктөрүнө ээ болгондугу менен айырмаланат. Чакчылдардын башка негизги өзгөчөлүктөрү—сан, жак, жөндөмө категориялары менен өзгөрбөйт. Чакчылдар жандоочтор (последологи) жана кызматчы сөздөр менен да айкашпайт. Сүйлөмдө бышыктоочтук жана баяндоочтук милдетти аткарат.

Чакчылдардын сүйлөмдө аткарган милдеттери

Чакчылдар татаал сүйлөмдүн составында багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат. Мисалы: *кар жаап, суук башталды.*

Чакчылдар бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: Акматбек кыйкырып сүйлөдү. Айланадагы нерселерди койнуна алып, апайкын кылып, бадырайтып Ажарга көрсөттү (К. Баялинов).

Чакчылдарды **-ып, -а(й) -ганча, -гыча** мүчөлөрү уюштурат. Алар мааниси жагынан үчкө бөлүнөт:

1) **-ып, -уп -үп, -ип** мүчөсүнүн жардамы менен уюштурулган чакчылдар татаал этиштин составында кыймыл-аракеттин бүткөндүгүн, аякталгандыгын билдирет. Мисалы: Мен Л. Толстойдун „Согуш жана тынчтык“ деген романын *окуп чыктым*. Үй жактан кобур-собур сөздөр, *кыткылыктап кулгөн* үндөр *угулуп жатат* (К. Баялинов).

2) **-а(й), -е(й), -у(й), -ө(й)** ж. б. мүчөсүнүн жардамы менен жасалган чакчылдар татаал этиштердин составында кыймыл-аракеттин иштелип аякталбагандыгын, бүтө электигин билдирет. Мисалы: Көргөн-билгендерин жөнүндө *сүйлөй отур*. Адашкан бала-бакырлар да желек менен үйлөрүн *табыша турган*. Ой сезимин жаңыча *тарбиялап калган* кыздар, Чаргын менен кепке *келип*, эпке *көнө баштады* (Т. Сыдыкбеков).

-ганча, -гыча мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган чакчылдар негизги кыймыл-аракеттин иштелиши үчүн кандайдыр

¹ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 185-бет.

бир алгачкы шартты билдирет. Мисалы: Мен *келгенче* (*келгиче*) күтө тур. Чакчылдардын тангыч формасы *-ба* мүчөсү аркылуу уюштурулат. Ал шаарга *барбаптыр*.

Тарыхый жактан *-ып*¹ мүчөсү *-пан* мүчөсү менен байланыштуу, ал орхон-енисей эстеликтеринде да кездешет. Мисалы, *олурып*—(*олурыпан*, *олтуруп* деген мааниде).

Ал эми *-а(й)* мүчөсү кай бир тюркологдордун пикирлери боюнча, *-гай* мүчөсү менен тектеш.

¹ С. Е. Маловдун „Памятники древнетюркской письменности“ деген эмгегинин 47-бетин жана Н. А. Баскаковдун „Кара-калпакский язык“ деген эмгегинин (II бөлүк) 465-бетин караңыз.

ТАКТООЧ

Тактооч кыргыз тилинде маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн бири. Тактоочтор уңгу түрдө (*шар*, *кеч*, *дароо*, *эми*, *ылдам*, *чукул*, *араң*, *дайын* ж. б.) туунду түрдө (*бөтөнчө*, *өзүнчө*, *өзгөчө*, *арабалап*) болот.

Морфологиялык жагынан өзгөрбөй турган лексико-семантикалык жагынан өз алдынча бир топ болуп, сүйлөмдө ар кандай бышыктоочтук милдетти аткарган сөздөр тактоочтор деп аталат: Жумагүлдүн көзүнө Ормуш бүгүн бөтөнчө көрүндү (Н. Байтемиров).

Тактоочту кароо менен бирдикте аны башка сөз түркүмдөрүнөн (көбүнчө сын атоочтон) кандай айырмалана тургандыгын эске алуу керек.

Тактооч, биринчиден, синтаксистик жагынан айырмаланат, ал сүйлөмдө, көбүнчө, бышыктоочтук милдетти аткарат. Сын атооч менен тактоочко берилүүчү суроолор ар башка. *Кандай* деген суроо сын атоочко берилет, ал сүйлөмдө субстантивдешкенде толуктоочтук милдетти да аткарат, зат атоочтун суроосуна жооп берип калат. Тактооч толуктоочтук милдетти аткарбайт. Ошондуктан тактоочко *качан?* *кайда?* *эмне себептен?* ж. б. суроолор берилет.

Экинчиден, сын атоочтор жөндөлбөгөн жана уңгу менен калыпташып кеткен жөндөмөлөр формасына ээ боло албаган грамматикалык категория болсо, тактооч уңгуга калыпташып калган жөндөмө мүчөлөрүнө ээ боло алган грамматикалык категория.¹

Үчүнчүдөн, сөз жасоочу мүчөлөргө карап тактоочторду сын атоочтордон айырмалоого болот. Салыштырыңыз: *Жаңы* заманда эл таалайы ачылды. *Жаңы* заманда эл *жаңыча* жашай баштады.

Түшүнүктүү болсун үчүн, төмөнкү мисалды карап көрөлү. Жакшы бала жакшы окуйт (Хороший мальчик хорошо учится).

¹ Бул жөнүндө „Тактоочтук морфологиялык мүнөздөмөсү“ деген темачаны караңыз.

Мында *жакшы* деген эки сөздү алсак, кыргыз тилинде экөө тең эле сын атооч. Биринчи орунда турган *жакшы* деген сөз — аныктооч, экинчиси — бышыктооч. (Ал эми орус тилинде „хороший“ — сын атооч, *хорошо* — тактооч). Ошондуктан бышыктоочтук милдетти аткарган сын атоочторду тактооч деп кароого болбойт. Кээ бир тактоочтор сын атоочко окшоп салыштырма *-раак* мүчөсү менен өзгөрсө да, сын атоочко окшоп сүйлөмдө башка бир затты аныктабайт: *Айшанын көйнөгү меникинен кызылыраак* (сын атооч). *Асан мурунураак келди* (мезгил тактооч). Демек, тактооч ар дайым этишке тиешелүү болуп, андан мурун колдонулушу мүнөздүү. Сын атоочтун затка тиешелүү экендиги белгилүү. Этиштин белгисин көрсөтүп турган тактооч заттын белгисин көрсөтүп турган сын атоочтун алдына келгенде, кыймылдын белгисин көрсөтпөстөн, белгинин белгисин көрсөтүп калат. Ошентип, экинчи бир сөз менен айтканда, тактооч дегенибиз — белгинин белгисин көрсөтүүчү сөздөрдүн тобу.

Бышыктоочтук милдетти зат атооч да аткара берет. Мындай учурларда алар тактоочтон маани жагынан да, морфологиялык өзгөчөлүгү жагынан да айырмаланат, анткени, зат атоочтор жөндөмөлөр системасы менен толук түрдө өзгөрүлүп, маани жактан тактоочко караганда конкреттүү келет.

Мисалы, *Бардыгы мында карашат* (Т. Сыдыкбеков) деген сүйлөм менен *бардыгы бул үйгө карашат* деген эки сүйлөмдү салыштыралык. Биринчи сүйлөмдөгү тактооч *-мында* маани жагынан абстракттуу, морфологиялык жагынан өзгөрүлбөй турган сөз (*мында* деген форманы эске албаганда). Экинчи сүйлөмдөгү бышыктоочтук милдетти аткарган зат атооч *-үйгө* маани жактан конкреттүү, морфологиялык жактан жөндөмөлөр системасы аркылуу толук түрдө өзгөрөт. Ошентип, бул өндүү өзгөчөлүктөргө карап тактоочту башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоого болот.

Тактоочтун морфологиялык мүнөздөмөсү

Тактоочтун морфологиялык жагынан башка сөз түркүмдөрүнөн болгон айырмасын көрсөтүүчү белгилер анчалык көп эмес. Анын негизги белгиси катары сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөстүгү жана өз алдынча сөз жасоочу мүчөлөргө ээ болушу эсептелет.

Тактоочтор структуралык-морфологиялык жактан өз ара эки топко бөлүнөт: а) тубаса тактоочтор, б) туунду тактоочтор.

а) **Тубаса тактоочтор** тилдин азыркы этабында составдык элементтерге ажыратылбайт. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *бат, тез, акырын, төмөн, өйдө, ылдый, эми, эрте* ж. б. Эгерде мындай типтеги тактоочторду башка сөздөр менен салыштырып, тарыхый принципте мамиле жасасак, алардын бир катары морфологиялык жактан бөлүктөргө бөлүнүшү мүмкүн.

Мисалы, *эми* деген тактоочту *эмгиче, эмики* деген сөздөр менен салыштырып, анын уңгусу *эм* экендигин, ал азыркы мезгилде өз алдынча уңгу катары колдонулбай тургандыгын айта алабыз. Бул сөз азыр алтай тилинде ушул эле *эм* формасында сакталган. Ушул сыяктуу эле *эрте* деген сөздү түркмөн, чуваш тилдериндеги *ир* деген сөз менен байланыштырып, анын уңгусу *эр//ир, -те* жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү деп болжолдоого мүмкүн. *Өйдө* деген тактоочтун составында да жатыш жөндөмөнүн мүчөсү бар экендигин ушул эле мааниде колдонулган шор тилиндеги *өрертин*, алтай тилиндеги *очо* деген сөздөрдүн негизинде айтууга болот.

Азыркы кыргыз тилиндеги *илгери, жогору* деген тактоочторду *ичкери, сырткары, тышкары* деген сөздөр менен салыштырып, булардын бардыгына жалпы тийиштүү болгон форма *-гару* (байыркы барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү) экендигин айтууга мүмкүн. Мына ошентип, азыркы мезгилде тубаса тактооч сыяктанып көрүнгөн сөздөрдүн бир катарынын морфологиялык жактан бир нече бөлүктөргө бөлүнүшү алардын кайсы сөз түркүмүнөн тактоочко айлангандыгын белгилөөгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, төмөнкү сөздөр зат атоочтон тактоочко айланган: *илгери, ичкери, тышкары, сырткары, жогору, өйдө, кийин, эрте, жашыруун* ж. б.

Ат атоочтон тактоочко айланган сөздөр да кездешет: *мында, анда, кайда* (жатыш жөндөмөнүн формасында). Этиштерден тактоочторго өткөн сөздөр да бар. Мисалы: *кайра, жана, кошо, аябай* ж. б. Булар чакчылдар формасында турушат. Мындай фактылар тактоочтун пайда болушу башка сөз түркүмдөрү менен эң эле тыгыз байланышта экендигин көрсөтөт. Ошондой болсо да, тактоочтун башка сөз түркүмү менен болгон катыш даражасы бирдей эмес, анткени, анын түркүмү менен болгон катыш этиш түркүмү менен болгон катышына караганда күчтүү келет. Ошондуктан анын составындагы сөздөрдөн атоочко тиешелүү болгон белгилер көбүрөөк табылат.

б) **Туунду тактоочтор** түрдүү сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн морфологиялык жол менен, же синтаксистик жол менен жасалат да, өз ара жөнөкөй тактооч жана татаал тактооч болуп эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөй тактоочтор бир гана сөздөн турат да, сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Мындай мүчөлөр сөз өзгөртүүчү системага ээ боло албаган тактооч сыяктуу сөз түркүмдөрү үчүн эң зор роль ойнойт. Азыркы кыргыз тилинде тактоочтор төмөнкү мүчөлөр аркылуу жасалат.

-ча. Бул мүчө кыргыз тилинде гана эмес, башка түрк тилдеринде да тактоочту жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири болуп саналат. Мунун жардамы менен жасалган тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын көрсөтөт да, аны экинчи бир нерсенин кыймыл-аракетине окшоштурат (салыштырат): *Аскар мугалимдин тилегин уяңдык менен дале болсо*

балача укту (Т. Сыдыкбеков). Кай бирде **-ча** мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор сан-өлчөмдүк маанини билдирип да калат (анча-мынча).

-ча мүчөсү сын атоочтон да тактоочторду жасай алат. Бирок мындай учурлар анча көп эмес.

Жүзү ачык жаңыча өскөн жаш уландар
Шат күлөт, өз дооруна сүйүнгөндөн (А. Осмонов).

-сыз, -гы формасындагы сын атоочтордон да **-ча** мүчөсү аркылуу тактоочтор жасалат: *өгүнкүчө, быйылкыча, кечекиче, эмгиче, байыркыча, эссиздерче*.

Мисалдар: *Ал эмгиче иштеп жатат. Жылтыңдап кол булгаган эселекке, энтеңдеп эссиздерче кирген эмес* (К. Маликов).

-ча мүчөсү аркылуу ат атоочтон жасалган тактоочтор да бар: *менче, сенче, сиздерче, тигилерче, аларча, ушунча, өзүнчө, өзүмчө* ж. б.

Мисалдар:

Ушунча күн . . . , ушунча жыл арасы
Жана гана, бая гана болгондой (А. Токомбаев).
Бир карыя таң азандан кобурап,
Көчөттөрдү тигип жүрдү өзүнчө.

Ушулардын мөмөсүн жейм деген ой
„Кантип болсун?“ — деп ойлодум өзүмчө

(А. Токомбаев).

Ат атоочтон **-ча** мүчөсү аркылуу жасалган тактоочторду башка түрк тилдери менен салыштырсак, алардын арасында кээ бир өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин байкай алабыз, анткени, бир катар түрк тилдеринде **-ча** мүчөсү жөндөмөлөр формасында (адатта илик жөндөмөсүндө) турган ат атоочтордон тактоочторду жасай алса, мындай өзгөчөлүк кыргыз адабий тилинде жок. Мисалы, башкыр, казак тилдеринде **биз** деген ат атооч илик жөндөмөсүндө туруп, **-ча** мүчөсүн кабыл алат да, *биззеңче, биздеңше* деген тактоочтун жасалышына мүмкүнчүлүк берет.

-ча мүчөсү аркылуу тактоочтон да тактооч жасалат: *бүгүнчө, эртеңче, быйылча*.

-лай. Бул мүчө өзүнүн пайда болушу жагынан этиш сөздөрдү жасоочу **-ла** жана чакчыл **-й** мүчөлөрү менен байланышат. Мунун жардамы менен атооч түркүмүндөгү сөздөрдөн, айрым учурда тактоочтон да туунду тактооч жасалат: *акчалай, кыштай, жайлай, эртелей* ж. б.

-лап. Бул мүчө аркылуу жасалган тактоочтор да **-лай** мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтордой эле чакчыл формасындагы этиштер менен байланыштуу келет, бирок мындай тактоочтор кыймыл-аракеттин белгисин, сан-өлчөмүн көрсөтөт: *күндөп, түндөп, эртелеп, арабалап, килолоп* ж. б.

-лата. (*ла-т-а*) мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор

башка түрк тилдерине салыштырып караганда, кыргыз тилинде аз. Мисалы, башкыр тилинде **-лата** мүчөсүнүн жардамы менен сан атоочтон тактоочтор жасалса, кыргыз тилинде мындай учурлар жокко эсе. Бул аффикс зат атоочтордон тактоочту жасай алат: *акчалата, эгиндете, улуулата* ж. б.

-чылап (*чы-ла-ып*) мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор кыймыл-аракеттин белгисин көрсөтөт да, маани жагынан **-ча** мүчөсү аркылуу жасалган тактоочторго жакын келет: *менчилеп, силерчилеп, аларчылап* ж. б.

-ганча, -гыча мүчөлөрү аркылуу жасалган тактоочтор чакчылдар менен байланыштуу келет да, кыймыл-аракеттин интенсивдүүлүк даражасын жана анын өлчөмдүк чегин туюндурат: *агаргыча, агарганча, көгөргүчө, көгөргөнчө, кызаргыча, кызарганча*.

-сын мүчөсү **-кы** мүчөсү аркылуу жасалган сөздөрдөн мезгил тактоочту жасайт. *түнкүсүн, кечкисин, жайкысын* ж. б.

Тактоочтор **-чалык** (*ча-лык*) мүчөсү аркылуу шилтеме ат атоочтордон да жасалат: *ушунчалык, ошончолук, тигинчелик, анчалык, тетигинчелик* ж. б.

Жөнөкөй тактоочтордун өсүп-өнүгүшү, бир жагынан, морфология менен, экинчи жагынан, синтаксис менен эң эле тыгыз байланышта болгон. Ошол себептүү бир катар сөздөр тактоочко өтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн да, өз составына жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алган өзгөчөлүк сакталып калган. Мындай жөндөмө мүчөлөрдүн ичинен азыркы мезгилдеги барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрү тактоочтун оформить этилгенинде белгилүү роль ойногон, анткени, ошол жөндөмөдөгү сөздөр этишке баш ийип, баяндооч аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин динамикасы менен статикасын билдиришип, бара-бара тактоочко өтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Мунун натыйжасында ал сөз жөндөмөлөр системасы менен толук өзгөрүү касиетин жоготуп, жөндөмө мүчөсү унгу менен калыпташып кеткен: *зорго, бекерге* (барыш жөндөмөсүндө), *кээде, күндө, бирде* (жатыш жөндөмөсүндө), *кокустан, эмитен, мурунтан* (чыгыш жөндөмөсүндө) ж. б.

Тактоочтун составында унгуга катып калган жөндөмө мүчөлөрү бирөө гана эмес, бир нече болушу да мүмкүн. Мисалы, *эртеден* (*эр-те-ден*), (*баш-та-дан*) ж. б.

Тактоочтун составындагы жөндөмө мүчөлөргө көңүл буруу аркылуу анда тилдик байыркы белгилердин кээ биринин сакталып калгандыгын көрөбүз. Мындай белгилер катары, проф. С. Е. Маловдун пикирине сүйөнүп, морфологиялык жагынан бөлүүгө мүмкүн болгон сөздөрдө *рт, лт, нт* тыбыштарынын катар колдонулушун жана аяккы тыбышы үндүү менен бүткөн унгуга (негизге) каткалаң тыбыштын уланышын белгилейбиз. Бул жагынан кыргыз тили башка түрк тилдеринен (мисалы, казак, өзбек) айырмаланып турат.

Салыштырыңыз:

кыргызча	казакча	өзбекче
абалтан	эуелден	аввалдан
мурунтан	бурыннан	бурундан
азыртан	кэзірден	хозирдан
качантан	кашаннан	качандан
кечетен	кешеден	кечадан

Татаал тактоочтор эки же андан артык сөздөрдөн бир бүтүндүккө айланышынын негизинде пайда болот. Мындай тактоочтор синтаксистик жол менен жасалган тактооч катары каралат. Жасалыш өзгөчөлүгүнө ылайык алар өз ара эки топко бөлүнөт: а) Сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочтор. б) Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтор.

Булардын арасында, негизинен, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар: а) Сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочтор ар бир компоненттин синтаксистик функциясын жоюунун негизинде пайда болсо, кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтор мындай сапатка ээ боло албайт.

Салыштырыңыз: *өгүнү* (<ол—аныктооч + күнү—аныкталгыч), *ары-бери*.

б) Кай бирде кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти маани жактан өз ара карама-каршы болсо (*өйдө-төмөн*, *оң-тескери*), сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочтор мындай сапатка ээ болбойт.

в) Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти бир гана сөз түркүмүнөн жасалса, бириккен сөздөрдөн жасалган тактоочтордун ар бир компоненти ар башка сөз түркүмүнөн да боло берет (*бүгүн* <бу—ат атооч, күн—зат атооч).

г) Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти тең байланышта болсо, сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган. Тактоочтордун ар бир компоненти багыныңкы байланышта болот. Мисалы: *бийыл* <бу—багыныңкы маанидеги аныктооч, *жыл*—багындыруучу маанидеги аныкталгыч.

Сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бүгүн*, *бүрсүгүнү*, *бийыл*, *былтыр*, *нечак*, *небак*, *ар качан*, *ар дайым*, *алда кайда*, *алда кайдан*, *алда кандай*, *алда кимче* ж. б.

Кош сөздөр аркылуу жасалган тактооч форма жагынан да, маани жагынан да ар түрдүү. Аларды форма жагынан, негизинен төмөнкү типтерге бөлүштүрүүгө мүмкүн.

Бир эле сөздүн кайталанышы аркылуу жасалган тактоочтор:

бат-бат, *тез-тез*, *ылдам-ылдам*;
кез-кезде, *туш-тушка*, *жак-жактан*, *аз-аздан*;
көзмө-көз, *оозмо-ооз*, *жекеме-жеке*, *бетме-бет*.

Эки башка сөздүн жупталып айтылышы аркылуу жасалган тактоочтор:

өйдө-төмөн, *өйдө-ылдый*, *ары-бери*;
анда-санда, *анда-мында*, *андан-мындан*;
жайдыр-кыштыр, *эртедир-кечтир*, *күндүр-түндүр*;
эртели-кечти (*эртели-кеч*), *андалы-мындалы*;
оңду-солду ж. б.

Тактоочтор фразеологиялык айкалыштардан да жасалышы мүмкүн. Мисалы, *кур алакан*, *таш жалак* ж. б. Мындай типтеги айкалыштар тактоочтук айкалышуулар деп аталат.

Тактоочтун лексико-семантикалык жактан бөлүнүшү

Тактоочторду лексико-семантикалык жактан классификациялоодо ошол сөздүн берген маанисин гана эске албастан, анын антоним, синонимдерге болгон мамилесине, этиштик баяндооч менен болгон байланышына да көңүл буруу керек, анткени булар ошол сөздүн маани жагынан өзгөчөлүгүн байкоого жардам берет. Мисалы, „...ал *илгери* кеткен, сен *кийин* кетесиң“ деген сүйлөмдөгү *илгери*, *кийин* деген тактоочтор орундук маанини туюндуруп, *кайда?* мезгилдик маанини билдирип, *качан?* деген суроого жооп болуп түшүшү да мүмкүн. Ошондуктан булардын кайсы мааниде айтылып жаткандыгын ушул эле сүйлөмдүн чегинде так айтуу мүмкүн эмес. Эгерде бул сүйлөмдүн баяндоочторун *келсин*, *кел* деген сөздөр менен алмаштырсак, „ал *илгери* келсин, сен *кийин* кел“ деген сүйлөм түзүлөт. Бул учурда алар баяндоочтун жардамы менен мезгилдик гана түшүнүктү билдирет.

Антоним, синонимдердин маанисин байкоо үчүн, төмөнкү сүйлөмдөрдү алып көрөлү:

1. Жаңы чыктык, жолоочулук бүткөн жок
2. Муруттарым чырымталдай үлбүрөп,
Жаңы гана кыроо конор кезимде
3. Жаңы портфелин оодара баштады (*А. Токомбаев*).

Бул сүйлөмдүн биринчи жана экинчисинде *жаңы*, *жаңы гана* деген мезгилди түшүндүргөн сөз бар. Буларды сын атооч деп кароо мүмкүн эмес, анткени алар, биринчиден, *эми*, *эми*

эле, азыр, азыр эле, эми гана, азыр гана деген тактоочторго синоним болуп, этишти жандап турат, экинчиден, салыштырма даражанын -ыраак деген мүчөсүн кабыл ала албайт. Үчүнчү сүйлөмдөгү жаңы зат атоочту аныктап турат жана ал салыштырма даражага да ээ боло алат (жаңыраак портфель) деп айтыла берет, бирок лексико-семантикалык жактан жогорудагы сөздөргө синоним боло албайт. Жогорудагы сөздөрдүн антонимдери да башка: биринчи, экинчи сүйлөмдөгү жаңы, жаңы гана деген сөздөр эчак, эбак, эчак эле, эбак эле деген сөздөргө антоним болсо, үчүнчү сүйлөмдөгү жаңы деген сөз эски деген сын атоочко антоним болот. Демек, мындан антоним, синонимдердин да мааниси бар экендиги айкын көрүнөт.

Кыргыз тилиндеги тактоочторду жогорудагыларды эске алуу менен эки чоң топко бөлүүгө болот: 1) бышыктагыч тактооч, 2) аныктагыч тактооч.

Бышыктагыч тактооч

Бышыктагыч тактоочтор нерселердин кыймыл-аракетинин ордун, мезгилин, себебин жана максатын көрсөтөт да, өз ара бир нече бөлүктөргө бөлүнөт.

Мезгил тактоочтор

Мезгил тактоочтор кыймылдын жалпы мезгилин билдирип, качан? кайсы убакка чейин? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мезгил тактоочтор эң эле көп. Аларга төмөнкү сөздөр кирет: эчак, эбак, алда качан, капкачан, илгери, мурун, анан, эртең, бүгүн, кечээ, бүрсүгүнү, мурдагүнү, баягүнү, эми, азыр, быйыл, кечке, күнү-түнү, ала жаздай, күздү-күздөй, жайды-жайлай, кышты-кыштай, жайдыр-кыштыр, акыра-аягында, эртели-кеч, күндөн-күнгө, жылдан-жылга, күндүр-түндүр, жайдын күнү, бирде, анда-санда, эң мурун, анан, бүгүн-эртең, эртең жок бүрсүгүнү, бир кезекте, кыштын күнү, жайдын күнү, күздүн күнү ж. б. Өгүнү, баягүнү деген тактоочтор бир-бирине синоним сөздөр болот. Кайсы бир учурда кечээ деген тактооч жакында болгон окуяны гана эмес, эчак болуп өткөн окуяны да көрсөтөт. Мезгил тактоочко мисалдар:

Кечээ эле тиги кырда жок элең,
Кайдан келдиң боз ат минген отуз жаш?
(А. Осмонов.)

Кечээ эле баткак мыкчып ойноп жатуучу сен ушунча өзгөрдүң (Н. Байтемиров).

Илгери мен жаш кезимде мындан жаман күндөрдү башыман өткөргөм (Жаш жүрөктөр). Кечинде көчүп кетишкен (Баялинов). Кечээ кинодон жолугушууга ага кат жазып

калтырган (Баялинов). Күндүз кечке Анархан менен Гүлай жол тосуп, түндөсү Чоко жол тосот (Жантөшев). Эртең менен кеңсаларга кел (Байтемиров). Өгүнү жайытты мезгилге бөлгөндө мен ушул сенин участкаңдан жаңылган окшойм (Байтемиров). Сөз баштоодон мурун эмне дээрин ойлоп алды (Байтемиров).

Дал быйыл жогорку айткан бир алма бак
Картайып алма бербей калды куурап
(А. Осмонов).

Орун тактоочтор

Орун тактооч кыймылдын ордун, багытын билдирип, кайда? кайдан? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Аларга төмөнкү сөздөр жатат: өйдө||өөдө, төмөн, жакын, мында, анда, алыста, ыраак, алда кайда, алда кайдан, туш-туштан, алды-артына, жогору, илгери, ылдый, алга, артка, кийин ж. б.

Мисалдар: Ушундай де, деп Яровой ары-бери басты (Байтемиров). Иван Петрович ары четки айгырдын жанына барып, азга карап турду (Байтемиров).

Кайдан-жайдан Аскардын алдына буура пайда болду (Т. Сыдыкбеков).

...Арт жагынан келип, далысына басты да калды (К. Баялинов).

Анын үнү толкунданып, алыска алда кайда угулду (К. Баялинов).

Эки колу менен жер таянып алга жыгылды (К. Баялинов).

Себеп тактоочтор

Себеп тактооч кыймыл-аракеттин себебин туюндуруу үчүн колдонулуп, эмнеликтен? эмне үчүн? эмне себептүү? эмне себептен? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт: айласыздан, эрксизден, аргасыздан, амалсыздан ж. б. Мисалдар:

Айланайын тийбе—деп,
Айласыздан жалындым
Айдоодон башым бошонбойт,
Амалсыздан көндүм да
(Токтогул).

Максат тактоочтор

Максат тактооч кыймыл-аракеттин, окуянын болуш максатын туюндуруп, бир максатты көздөгөнүн билгизип, эмне үчүн? эмне максат менен? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Буга атайы, атайын деген сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы:

Аныктагыч тактооч

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, андагы белгилердин өзгөчөлүк даражаларын жана башка жактарын туюндурат. Алар экиге бөлүнөт: 1) сын-сыпат тактооч, 2) сан-өлчөм тактооч.

Сын-сыпат тактоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *аста, секин, тез, бачым, дароо, бекер, чапчаң, ылдам, араң, зорго, бирге, өзүнчө, баатырларча* ж. б. Кыймыл аракеттин кайталанышынын ырааттуулук, тизмектүүлүк менен жүрүшүн туюндуруучу тактоочтор: *айтар-айтмаксан, карар-карамаксан, билер-билмексен, өлөр-өлмөксөн, араңдан зорго, ачыктан-ачык, далма-дал, бетме-бет, жекеме-жеке, типтике, бөтөнчө, туптуура*, мындай тактоочтор *кимче? эмнече? кандайча?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мисалдар: *Кечээ эле баткак мыкчып ойноп жатуучу сен ушунча өзгөрдүң* (Байтемиров). *Ал ушул жолу Муратты негедир бөтөнчө карады* (Байтемиров). *Ал душмандар менен баатырларча салгылашып Ата мекен үчүн курман болгондугу жөнүндөгү кагаз келгендигине он бир гана күн болбодубу?* (Байтемиров).

Каруусунан тайып калган кемпир, кош колдоп колтуктап жаткан Күлжандын жардамына карабастан, араңдан зорго ат үстүнө чыкты (Байтемиров).

Сан-өлчөм тактоочтор кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылуу процессинде анын канчалык кайталанышын, өзгөрүшүн, кыймыл-аракеттин сан жагынан айырмасын билдирип, *канчалап? канчалык? качантан?* сыяктуу суроолорго жооп берет. Андай тактоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *аз, көп, көп-көптөн, аз-аздан, анча-мынча, далай, азмаз, бир-бирлеп, бирге, бирден, топ-тобу менен, ондоп* ж. б. Мисалы: *Жол тосуп жалгыз гана Дарияхан кетти* (Жантөшев). *Кээде жолобо деп жектеп жатса да болбой анча-мынча убакка чейин алагды кылып кармоого жарайт* (Байтемиров). *Жапар бирден кубанды* (К. Баялинов).

Тактоочтун синтаксистик мүнөздөмөсү

Тактоочтун синтаксистик мүнөздөмөсүн берүү үчүн негизинен төмөнкү маселелерди эске алуу керек.

Тактоочтун сүйлөм ичиндеги сөздөр менен айкалышы

Тактооч башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле сүйлөм ичинде экинчи бир сөз түркүмү менен айкалыша айтылып, ага багы-

нуучу же аны багындыруучу мааниде болот, бирок тактоочтун башка сөздөр менен айкалышуу даражасы бирдей боло бербейт. Мындай өзгөчөлүк ошол сөз айкалышына кирген сөздөрдүн лексико-грамматикалык бөтөнчөлүгүнө байланыштуу болот.

Кыргыз тилиндеги тактоочтор дээрлик түрдө этиштер менен айкалыша айтылат да, андагы ар түрдүү өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

Салыштырыңыз: *Камилжандын баласы небак жаткан* (К. Жантөшев). *Жапар бирден кубанды* (К. Баялинов). *Бала... музоонун карттанган чакалайын тырмалап, үстүнө мурдун тартат* (Т. Сыдыкбеков). *Ал ушундай ишти атайы жасадыбы?*

Тактоочтор сын атооч менен айкалыша айтылганда сын атооч аркылуу туюндурулган белгини толуктайт да, белгинин белгисин көрсөтүп калат. Мисалы: *өзү гвардеецке тыкан киши* (К. Симонов). *Бир күн оору, бир күн соо, Алымкан, азабың тартсам билбейсиң* (С. Токтогул).

Тактоочтордун да өз ара айкалыша айтылган учурлары кездешет. Мындай учурда алар маани жактан түрдүү катышта болот.

Мисалы, мезгил-орундук (*бүгүн мында, эртең анда*), мезгилдик (*эртең эрте, бүгүн кечинде*) ж. б. катышта.

Тактоочтун синтаксистик кызматы

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле, тактоочтор да сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат, бирок тактоочтун сүйлөмдүн түрдүү мүчөлөрүнүн маанисинде колдонулуш даражалары бирдей эмес. Мисалы, тактоочтор дээрлик түрдө бышыктоочтук милдетти аткарат. Мындай бышыктоочтор мезгилдик, мейкиндик, сан-өлчөмдүк, сын-сыпаттык же себеп-максаттык мааниде болот. Салыштырыңыз: *Өз акылың өзүңдө деп, ары басты* (Т. Сыдыкбеков). *Кур сылаба, мен кайгыга батпаймын* (К. Маликов). *Айдоодон башым бошонбойт. Амалсыздан көндүм да* (Токтогул). *Окуучуларына таасир этиш үчүн, мугалим бул сөздөрүн атайы айтты* (Т. Сыдыкбеков). *Сураса эмгиче сурабайт беле* (К. Баялинов).

Тактоочтор зат атооч менен айкалышып да бышыктоочтук милдетти аткарат:

Түшүн дүйнө! Мурун элим эл беле, мурун мындай кишиликке тең беле (Ж. Турусбеков).

Тактоочтун синтаксистик кызматы муну менен эле чектелип калбайт. Ал төмөнкү учурда аныктоочтук милдетти да аткарат:

а) зат же сын атооч менен айкалышканда (*орусча бий, жаңыча турмуш, ушунчалык сылык, бөтөнчө таттуу*);

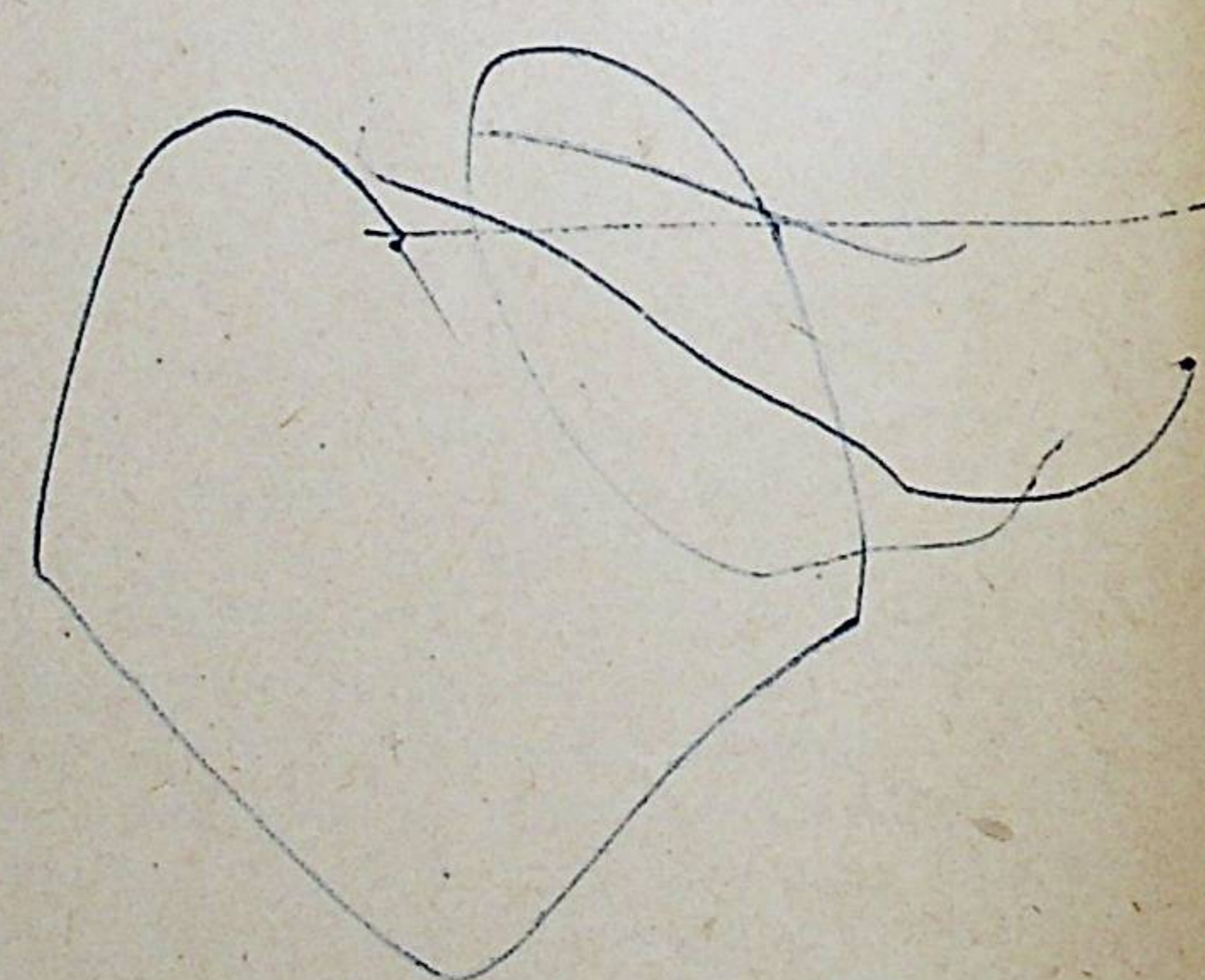
б) Субстантивдик мааниге ээ болуп илик жөндөмөсүн кабыл алганда: *ача элексиң эртеңдердин капкагын* (А. Токомбаев).

в) Баяндоочтук милдетти да айрым учурда аткара алат: азыр дагы арабызда—ушунда (А. Токомбаев).

Тактоочтун сүйлөм тизмегинде алган орду

Бардык эле тактоочтор алган орду жагынан бирдей кеснет-ке ээ боло бербейт, анткени мындай өзгөчөлүк ошо тактоочтун маанисин жана сүйлөм ичиндеги айкалыша айтылган сөзүнөн грамматикалык бөтөнчөлүгү менен байланыштуу. Мисалы, мезгил тактооч менен орун тактооч сүйлөм ичинде алган орду жагынан эркин келет, анткени алар, көбүнчө, этиштен болгон баяндоочко гана багынгандыктан, кайда турса да ошол сөзгө багыныңкы мааниде экендиги белгилүү болуп турат. Мисалы: *Жана сен менин көзүмө шумдук көрүнүп кеттиң* (К. Жантөшев) деген сүйлөмдөгү *жана* деген тактооч *көрүнүп кеттиң* деген этишке багынып турат. Ошондуктан ал сүйлөмдөгү тактоочтун ордун өзгөртүп, *сен менин көзүмө жана шумдук көрүнүп кеттиң* деп айтууга да болот.

Себеп-максат тактоочтор, көбүнчө, өзү багыныңкы мааниде айтылган сөздүн алдынан орун алат. Мисалы: *Агай, айылдан атайы жөө келсем, бизди окууга албай койду* (Т. Сыдыкбеков).

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР¹

Кыргыз тили тууранды сөздөргө өтө эле бай, алар оозеки тилде да, адабий тилде да кеңири колдонулат, тилибизге кооздук, ачыктык, тактык маанисин берип, башка сөздөр сыяктуу өз ара катнашууда курулуш материалы болуп кызмат кылат.

Тууранды сөздөрдүн чыгышы, мааниси жана грамматикалык белгилерине карата экиге бөлүүгө болот:

- 1) табыш тууранды сөздөр.
- 2) элестүү сөздөр.

Табыш тууранды сөздөр

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр *табыш тууранды сөздөр* деп аталат. Мисалы, *маа, мөө, тарс* ж. б. Чындыгында, уйдун мөөрөгөнү, койдун маараганы жана мылтыктын атылгандагы чыккан табыш аларды биз туурап айткан (*маа, мөө, тарс*) сөздөрдүн дал өзү эмес. Алар тууралып айтылган сөздөргө болжолдуу түрдө гана окшош.

Табышты тууроочу сөздөрдү мааниси жагынан төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот.

- 1) Айбандардын табышын тууроого колдонуучу сөздөр: *маа, мөө, арс* ж. б.
- 2) Кээ бир канаттуу куштардын табышын тууроого колдонуучу сөздөр: *кекилик-кекилик, бытпылдык-бытпылдык, чырк-чырк, каак-каак* ж. б.
- 3) Курт-кумурскалардын табышын тууроого колдонуучу сөздөр: *-ышиш, -ызз, -дың* ж. б.
- 4) Адамдан чыккан табышты, турмушту тууроого колдонуучу сөздөр: *ха-ха-ха, бырс, шуу, курс* ж. б.
- 5) Жансыз заттардан чыккан табышты тууроочу сөздөр: *даң, шуудур, куудур* ж. б.

¹ Тууранды деген термин шарттуу түрдө алынды.

Табыш тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүгү

Үнсүз тыбыштардын сөз башында же сөз аягында келиши жагынан табышты тууроочу сөздөр кыргыз тилинин жалпы эле фонетикалык законуна багынат. Сөздүн башында, көбүнчө, жарылмалар (*б, д, т, к*), жылчыкчылдар (*ш*), сөздүн аягында үндөштөр (*р, н*), африкат *ч* жана жарылма (*к, т, п*) тыбыштары кезигет.

Табышты тууроочу сөздөр, көбүнчө; бир же эки муундуу жабык муундан турат. Эки үнсүз жана ортосунда бир үндүүдөн турган уңгулары жөнөкөй гана табышты билдирет. Мисалы; *дүп, күп, топ* ж. б. Ал эми уңгу сөздүн кошумча мааниге ээ болушу уңгуга үнсүздөрдүн же муундун кошулушу аркылуу берилет. Берген маанисине карата аларды эки топко бөлүүгө болот.

Биринчи топко аягы *к, с, т, п* тыбыштары менен бүткөн уңгу сөздөр кирет. Мындай сөздөр тууралган табыштын кескиндигин, кыскалыгын билдирет. Бул көрсөтүлгөн кошумча үнсүздөр аягы *н, р, л* тыбыштары менен бүткөн сөздөргө уланат. Мисалы, *дың-дыңк, шар-шарп, тыр-тырт* ж. б.

Экинчи топко аягы *-ыр* тыбышы менен бүткөн сөздөр кирет. Алар биринин артынан бири кайталанган табышты билдирет. Мисалы, *топ* дегенде бир нерсенин жеңил гана бир ирет жерге түшкөнүн түшүнөбүз. Ал эми *топур* дегенде бир канча ирет жерге түшкөнүн түшүнөбүз.

Аягы *-ыр* менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча үнсүздөрдүн уланышы мүмкүн. Натыйжада ал уңгу сөздөр тууралган табыштын кескиндигин билдирген жаңы кошумча мааниге ээ болот. Мисалы, *даңгыр* дегенде биринин артынан бири кайталанган бир канча майда табыштарды түшүнөбүз. Ал эми *даңгырт* дегенде *даңгыр* деген табыштын бүт бойдон кескиндигин түшүнөбүз. Салыштырыңыз: *шалдыр-шалдырт, каңгыр-каңгырт* ж. б.

Уңгу сөздүн аягында үнсүздөрдүн келиши башка сөздөрдөн да кезигет. Бирок алардын мындай кошумча маани бериши байкалбайт. Тууранды сөздөрдүн бул көрсөтүлгөн фактылардан башка дагы бир өзгөчөлүгү тууралган табыштын узактыгы үндүүнүн же сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштын кайталанышы аркылуу берилишинде. Мисалы, *каак, мөө, маа, шырр-шырр, кырррк-кырррк* ж. б. Жабык муундан турган табыш тууранды сөздөрдө; көбүнчө, *а, о, у, ү, ы* фонемалары колдонулат. Булардын ичинен *а* фонемасы катышкан сөздөр тууралган табыштын күчтүүлүгүн же анын табышынын бийиктигин көрсөтөт; *ы* фонемасы катышкан сөздөр, тескерисинче, тууралган табыштын күчсүздүгүн же анын табышынын бийик эместигин көрсөтөт: *шаңк-шаңк, шыңк-шыңк, карч-кырч, тарс-тырс* ж. б. Салыштырыңыз: *тарбаң-тарбаң, тырбаң-тырбаң, жалт-жылт* ж. б.

Табышты тууроочу сөздөр башка сөз түркүмдөрүнөн өздорүнүн формасы жагынан да айрылат. Алардын негизги формасы болуп *-ыр* жана *-ыл* эсептелет. Булардын ичинен экинчиси башка түрк тилдеринде өтө эле продуктивдүү.

Казакча: *корыл* (храп, храпление), *жаркыл* (сияние, сверкание), *тарсыл* (выстрел). *-ыл* формасы түркмен, азербайжан жана каракалпак тилдеринде да кезигет. Бирок бул тилдерде *-ыл* мүчөсү жалганган сөздөргө дагы *-ды -лы*, мүчөсү уланып зат атооч түзүлөт:

азербайжанча: *шаггылдамаг* (трещать, шелкать, стучать, хлопать); *шаггылты* (шелканье, стук, треск). Салыштырыңыз, түркменче: *шаггылдамак, шаггылды*; ошол эле мааниде азербайжан тилиндегидей. Каракалпак тилинде: *шыньгырлы* (бренчание), *тарсылды* (громыхание, хлопание).

-ыр формасы кыргыз тилине да мүнөздүү. Бирок *-ыл* формасы кыргыз тилинде уңгу сөз катарында өз алдынча өтө аз колдонулат, ал, көбүнчө, *-ла* мүчөсү менен бирге *-ылда* болуп мүчө катарында кезигет. Мисалы, ... *ар ким өз алдыларында күңкүл чыгарышты* („Темир“).

Азан-казанга житип кеткен дүрсүл кулакка жетпейт („Биздин замандын кишилери“).

Абышканын күңкүлүн кулагы чала калган кемпир „аны кимге“ деп сураганча болбой, эмнегедир алагдыланып унутуп койду („Пайдага чечилген чатак“).

Бул келтирилген мисалдар *-ыл* формасынын *-ла* мүчөсү менен тарыхый жагынан башта бир мүчө эместигин көрсөтөт. Башка түрк тилдеринде *-ыл* формасынын уңгу сөз катарында колдонулушу кыргыз тилинде анын *-ла* мүчөсү менен бирге мүчө катарында колдонулушу түрк тилдеринин ичинде да өсүш процесстеринин бирдей эместигин көрсөтөт. *-ыл* формасынын кыргыз тилинде аздап кезигишин мурун алардын *-ла* мүчөсү менен бир эмес экендигинин калдыгы катарында эсептөөгө болот.

Табыш тууранды сөздөрдүн жөнөкөй жана татаал түрлөрү

Тууралган процесстин мүнөзүнө жараша табыш тууранды сөздөр жөнөкөй жана татаал түрдө кезигет.

а) Алардын жөнөкөй формалары бир гана тууранды сөздөн турат да, ар дайым *эт, де* деген жардамчы этиштер менен бир гана ирет болгонун көрсөтөт. Мисалы:

„Беккулу кана“ деп, *барк этти* („Узак жол“).

... „жсок“ деп, *күңк этти* кемпир („Узак жол“).

б) Татаал түрлөрү эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Алар мааниси жагынан кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанганын көрсөтөт. Бул түр да *эт, де* деген жардамчы этиштер менен бирге колдонулат, кээде бул этишсиз да кол-

донулушу мүмкүн. Алар сүйлөм ичинде, көбүнчө, бышыктооч же аныктоочтук милдет аткарат.

Табыш тууранды сөздөрдүн татаал түрү мааниси жагынан үч топко бөлүнөт:

- 1) Эки компонентинин экөө тең толук маанилүү сөздөр.
- 2) Эки компонентинин бирөө маани бербей турган сөздөр.
- 3) Эки компонентинин экөө тең маани бербей турган сөздөр.

Эки компоненти тең толук маанилүү сөздөр

Табыш тууранды сөздөрдүн бул түрү башкаларынан өзүнчө жеке колдонулушу жагынан айрылат. Алар, көбүнчө, бирине-бири синоним болушуп, бир түшүнүктү билдирет. Мисалы:

Астында кыйкылдап-чийкылдап оркестри ойноп келетат.

Алардын көзүнчө баш ийип, үйдү шыпырып, Сагындан кечирим сурап эпилдеп-жапылдап койгон менен, ичине кек түйүп койгон (Жаш муундар).

Табыш тууранды сөздөрдүн бул түрү кээде синоним эмес, бирок мааниси жагынан бир-бирине окшош компоненттен да түзүлүшү мүмкүн. Мисалы, *курс-тарс, калдыр-шалдыр, күр-күрөп-шаркырап*. Мындай сөздөр мааниси жагынан бир-биринен алысыраак болгон компоненттер менен бирге айтылбайт. Мисалы, *калдыр-тарс* деп айтылбайт.

Эки компоненттин бири мааниге ээ болбогон түрү

Мындай сөздөрдүн бир компоненти гана маани берет. Экинчисинин үндүү же үнсүз тыбышы өзгөрүп, өз алдынча мааниге ээ болбойт, ал башка компонентинин рифмаланган түрү болуп гана калат. Мисалы:

Яша, эки колун шак-шук эттире тамандарына жанып алып, бийлей баштады („Жалындуу жаштар“).

Фонетикалык жагынан өзгөрбөгөн түрү тууралган табыштын бир калыпта кайталанганын көрсөтсө, өзгөргөн түрү бирдей эместигин көрсөтөт. Бирок мындай формалар тууралган табыштын кайталанганын уңгу сөздүн кайталанышы аркылуу билдирет жана анын үстүнө буларда тууралган табыш бир калыпта болбой калышы да мүмкүн. Ал эми кошумча муун аркылуу түзүлгөн сөздөрдө тууралган табыштын сапаты өзгөрүлбөстөн туруп бир гана уңгу сөздүн ичиндеги табыштын кайталанышы билдирилет. Табыштын кошумча элементтер менен жана татаал формалар аркылуу кайталанышындагы негизги айырма ушунда. Салыштырыңыз: *даңк-даңк, даңк-дуңк, даңгыр*.

Эки компоненти экөө тең өз алдынча колдонулбаган түрү өтө аз. Мисалы, *ызың-кызың* ж. б.

Табыш тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышы

Табыш тууранды сөздөр да, башка уңгу сөздөр сыяктуу, жаңы сөздөрдүн түзүлүшүнө база боло алат. Жаңы сөздөр аналитикалык жана морфологиялык жол менен түзүлөт. Бирок сөз түзүүдөгү негизги ролду кийинкиси ойнойт.

Табыш тууранды сөздөр, этиштерге жалгануучу мүчөлөрдөн башка, өзүнө таандык мүчөлөргө да ээ. Көпчүлүк табыш тууранды сөздөрдөн адегенде аягы *-а* жана *-ылда* мүчөсү менен бүткөн этиштер түзүлөт, ал этиштерден зат атооч, сын атоочтор түзүлөт. Бул жол алардын сөз түзүү системасында негизги жол болуп эсептелет.

Зат атоочтордун жасалышы.

Кыргыз тилинде кээ бир сөздөрдүн мүчөсүз туруп табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөндүгү байкалат. Буларга *дабырт* // *дүбүрт* деген сыяктуу сөздөр жатат. Бул сөздөр кошумча элементтер аркылуу табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн. Бул үчүн төмөнкү фактыны келтирүүгө болот: *дүп*—бир нерсенин жерге түшкөндүгү же аттын туягынын жерге тийгендеги табышы. *Дүп—ыр—дүбүр*—аттын туяктарынын жерге тийгениндеги же бир нерсенин жерге түшкөндөгү биринин артынан бири кайталанган табыш. *Дүп—ыр—т—дүбүрт*—кескин табышты билдирип туураган сөз, башкача айтканда, ал *дүбүр* деген тыбыштын кескиндинин, кыскалыгын билдирет. *Даңгыр* (даң—к—ыр) деген сөз менен *даңгыр* деген сөздү, *калдыр* деген сөз менен *калдырт* деген сөздү салыштырыңыз: *Калдыр*—жука металлдын биринин артынан бири кайталанган табышын билдирген тууранды сөз. *Калдырт*—бул тууралган табыштын кескиндинин билдирген табыш тууранды сөз. Кошумча элемент —*ыр* жана—*т* жөнүндө жогоруда айтылды.

Дүбүрт жана *калдырт* деген сыяктуу сөздөр атоочтук кээ бир касиеттерге ээ жана сүйлөм ичиндеги ээ жана толуктоочтук милдет да аткарат. Мисалы: *Короого ат дүбүртү келип, бир аздан кийин эшик ачылып, шапкечен дагы бир адам мекемеге кирди („Кең-Суу“).* Ал *аңгыча болбой дөңгөлөктүн калдырты угулду („Биздин замандын кишилерин“).*

Кээ бир куштардын сайраган табыштары алардын атын атоого да колдонулуп, зат атоочтордун тобуна кирген. Мисалы, *кекилик, күкүк, үпүп* ж. б.

Табыш тууранды сөздөрдөн зат атоочтор төмөнкү мүчөлөр аркылуу жасалат:

-ык (фонетикалык варианттары менен). Бул мүчө аягы-*кыр* менен бүткөн этиш сөздөргө жалганат. Мисалы, *бышкыр—бышкырык* (*быш+кыр+ык*), *чүчкүр—чүчкүрүк* (*чүч+күр+үк*), *өкүр—өкүрүк* (*ө+күр+үк*), *бакыр—бакырык* (*ба+кыр+ык*).

-кү өнүмсүз мүчө: күрт—күрткү. Ашууда кайсы жер түз, кайсы жер тоо экени билинбей, тептегиз эле күрткү болуп агарып жатат („Азаматтар“).

-кан: калдыр—калдыркан,

-гак: шыбыр—шыбыргак,

-өң: дүрбөлөк (дүр+бө+л+оң). Бул сөздү козголоң деген сөз менен салыштырууга болот. Мисалы: Борниевдин дүрбөлөнүнөн кийин буга окшогон эскертүүнү айтпай мен чыдай албаймын („Жаш муундар“).

-ма: шаркыратма (шар+кыра+т+ма),

-к: дүмпүлдө—дүмпүлдөк (оюндун аты). Бул сөз эпосто барабандын маанисинде да колдонулат (дүмп+үлдө+к), какылдак (как+ылда+к), бадырак (бадыр+а+к),

-к мүчөсү аркылуу зат атооч гана эмес, сын атооч да түзүлөт. Мисалы: кытырак, чыйылдак ж. б. Булар зат атоочтордун алдында аныктоочтук милдет аткарат. Мисалы: кытырак нан, чыйылдак абышка. Булардын ичинен чыйыл-дак—зат атооч. Бирок, аныктоочтук милдетти аткаргандыгына карап, аларды сын атооч деп кароого жарабайт. Мындай учурларда алардын өзүнчө жеке тургандагы конкреттүү лексикалык мааниси эске алынышы керек.

Этиштердин жасалышы

Табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн этиштер да кыймыл-аракетти же алардын процесстерин билдирет. Табыш тууранды этиштердин уңгусу мамиле этиштерди жасоочу мүчөсүз ар дайым пассивдүү кыймыл-аракетти билдирет. Тууранды этиштер кадимки этиштерге жалгануучу мүчөлөрдөн башка өзүнө таандык мүчөлөргө да ээ.

Өзүнө таандык мүчөлөр болуп төмөнкү мүчөлөр эсептелет.

-ра, ре. Бул мүчө азыркы гана тилде кезикпестен, байыркы түрк тилдеринде жана монгол тилдеринде кезигет. Мисалы:

кыргызча	алтайча	каракалпакча	монголчо
мөөрө	мөөрө	мөңрө	мөөрөх
маара	маара	маңра	маараха

-кыр, -ыр: кыйкыр (<кый), бакыр (<ба), ышкыр (<ыш), бышкыр (<быш).

Салыштырыңыз, алтайча: кыйгыр, бышкыр, багыр, байыркы түрк тилинде: кукур, монголчо: бахирах, искэрэх (ышкыр—С. К.).

-кыра кире: баркыра, коркура, шаркыра, монголчо: бархира, хурхура.

-ылда (ыл+да): тыкылда, тарсылда, дүпүлдө ж. б. Бул -ылда мүчөсү аркылуу түзүлгөн этиштер кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын билдирет, бул жагынан алганда алар табыш тууранды сөздөрдүн татаал түрүнө окшош. Экөө тең кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын көрсөтөт. Ал тыкылдатты, ал тык-тык урду.

Жогорку көрсөтүлгөн мүчөлөрдөн башка, аларга атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр да уланат. Шыңгыр-шыңгыра, дыңгыр-дыңгыра ж. б.

Элестүү (образдуу) сөздөр

Элестүү сөздөр заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл-аракеттери жөнүндөгү элестөөлөрдү билдирет.

Элестүү сөздөрдү берген маанилерине карата төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

а) заттардын кыймыл процессиндеги болгон сырткы көрүнүшү жөнүндөгү элестөөлөрдү билдирүүчү сөздөр: дагдаң-дагдаң, багжаң-багжаң, дардаң-дардаң, жалпаң-жалпаң ж. б.

б) кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүчү сөздөр: жылт, кылт, жарк, шып, жалт, шарт ж. б.

Биринчи топко кирген элестүү сөздөр, көбүнчө, татаал көрүнүштү (элести) билдирет. Мындай сөздөр, көбүнчө, аягы -ң тыбышы менен же кээде -к тыбышы менен бүтөт. Мисалы, дагдаң-дагдаң деген сөз бойлуу, далылуу, көкүрөктүү, дене түзүлүшү албеттүү адамдын шашкан түрдө басып бараткандагы көрүнүшүн билдирет.

Аягы -ң тыбышы менен бүткөн элестүү сөздөр мааниси жагынан образдуу көрүнүштөрдү билдирүүчү этиштерге жакын.

Мисалы:

чочой—чочоң-чочоң,
далдай—далдаң-далдаң
күржүй—күржүң-күржүң
дүгдүй—дүгдүң-дүгдүң ж. б.

бирок бул окшоштугуна карап, аягы ң же к тыбышы менен бүткөн сөздөрдү этиш деп кароого жарабайт, анткени, алар өзгөрүлбөйт, алар жаңы сөз түзүүдө уңгу болуп гана кызмат кылат:

сороң-сороң—сороңдо
сорок-сорок—сорокто
койкоң-койкоң—койкоңдо
койкок-койкок—койкокто ж. б.

Аягы -й тыбышы менен бүтүүчү элестүү этиштерди кошуп кеңири мааниде алганда элестүү сөздөр речь тизмегинде же -й формасында же -ң жана -к формасында кезигет. Дардай, дардаң-дардаң (эт), дардаңда деген сөздөр—чындыгында сырт-

кы түрү өзгөрүлгөн бир эле сөздүн формасы. Элестүү сөз катарында алар үчөө тең татаал көрүнүштү билдирет. Бирок грамматикалык формасына байланыштуу бир-биринен кошумча мааниси жагынан айырмаланат.

Аягы **-й** тыбышы менен бүткөн элестүү этиш сөздөр заттардын кыймылсыз тургандагы сырткы көрүнүшүн билдирет. Мисалы, *далдай* дегенде бир нерсенин далдайып турганын гана түшүнөбүз. Ал эми *тарбай* дегенде бутактуу нерсенин же колдун салааларынын тарбайып турганын түшүнөбүз. Бул түшүнүктөрдө эч кандай кыймыл (динамика) жок. Алар заттардын тигил же бул формада тургандагы абалын (состояние) көрсөтөт.

Ал эми аягы **-ң** же **к** тыбышы менен бүткөн элестүү сөздөр жана алардын туунду формалары заттардын кыймыл процессиндеги болгон элестүү көрүнүштөрүн билдирет. Мисалы: *багжаң-багжаң, тарбак-тарбак, тарбакта* ж. б.

Алтай тилинде *соксо*, (означает что-либо торчащее), *болчо* (надуться, пыжиться). Кыргыз тилинде *болчой, соксой* деген этиштердин уңгусу (*болчо, соксо*) өз алдынча колдонулбайт жана эч маани да бербейт.

Тектеш тилдерден келтирилген буга окшогон фактылар жана кыргыз тилинин өзүнүн материалдары кээ бир элестүү сөздөрдүн маанилүү (знаменательные) сөздөр менен чыгышы жагынан болгон байланышын көрсөтүүгө гана эмес, алардын (аягы **-ң** же **-к** тыбышы менен бүтүүчү элестүү сөздөрдүн) түзүлүшүн белгилөөгө да жардам берет. Алар, көбүнчө, маанилүү сөздөргө **-ң** || **-аң** || **-эң** же **-к** || **-ак** || **-ек** элементтеринин жалгануусу аркылуу түзүлөт. Мисалы, *болчо+ң—болчоң-болчоң; соксо+й—соксой; соксо+ң—соксоң-соксоң* ж. б.

Этиштин жана элестүү сөздөрдүн түзүлүшүндө **-й** мүчө катарында, **-ң**, **-к** кошумча (вставочный) элемент катарында колдонулат. Булардын мындай морфологиялык элемент катарында кызмат кылышы элестүү сөздөрдө этиштин кыймыл-аракетти же абалды билдирүү мааниси лексикалык эмес, грамматикалык жол менен берилишин көрсөтөт.

Экинчи топко кирген элестүү сөздөр фонетикалык жагынан да жана сөз түзүүчү морфологиялык жагынан да табыш тууранды сөздөргө жакын.

Булардын сөз түзүүчү мүчөлөрү **-а**, **ылда**: *жылтыр—жылтыра, желбир—желбире, жалт—жалтылда, жылт—жылтылда*.

Сын атооч **-к** мүчөсү аркылуу түзүлөт: *жылтыра+к—жылтырак, жылтылда+к—жылтылдак* ж. б.

Фонетикалык жагынан болгон башка окшоштуктарына токтолбостон, кошумча элементтер менен болгон окшоштугуна гана токтололу.

1. Аягы **-т**, **-к**, **п** тыбыштары менен бүткөн элестүү сөздөр кыймыл-аракеттин тездигин билдирет:

жал-жал (жал-жал карайт). *жал+т—жалт—тез карагандыкты же бир кубулуштун тездигин билдирүүчү элестүү сөз*. Мисалы: *ал мени жалт карады. От жалт этти*.

жал+п—жалп. *От жалп этип өчтү*. Мында *жалп* деген сөз оттун тез өчкөндүгүн билдирип турат. Салыштырыңыз: чувашча—*йал, йалт*; алтайча—*жалт, жал*. Бул сөздөр кыргыз тилиндегидей эле мааниде колдонулат. *мөл-мөл. Көзүнүн жашы мөл-мөл болуп кетти. Мөл+т—мөлт. Көзүнөн жаш мөлт этти*. Салыштырыңыз, якутча: *мөл-мөл*.

2. Бул сөздөргө жогорку айтылган **-ыр** элементи жалганып, элестетилген кубулуштун белгилүү бир убакытка чейин созулганын же алардын биринин артынан бири кайталаганы берилет:

Жалт+ыр—жалтыр,
жылт+ыр—жылтыр,
желп+ыр—желбир,
мөлт+ыр—мөлтүр.

Мисалы: *мөлтүр булак*.

Аягы **-ыр** тыбышы менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча элементтер кошулуп, ал сөздүн кайрадан кескиндикти, тездикти билдириши мүмкүн. Мисалы:

желбир+т—желбирт (жел+п+ыр+т),
жалбыр+т—жалбырт (жалп+ыр+т),
даңгыр+т—даңгырт (даң+к+ыр+т),
шыңгыр+т—шыңгырт (шыңгыр+т) ж. б.

Элестүү сөздөр менен табыш тууранды сөздөрдүн айырмачылыгына караганда окшоштуктары көп. Окшоштуктан табыш тууранды сөздөр менен элестүү сөздөр экөөнү лексикалык бир топко кошууга мүмкүнчүлүк берет.

СЫРДЫК СӨЗДӨР¹

Адамдын түрдүү абалда айтылган эмоциялык сезимдерин жана анын айбанатка карата болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөздөр деп аталат.

Алар өздөрү билдирген сезимдердин же эрктик мамиленин аттары болуп эсептелбестен, аларды билдирүүчү сигнал болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрүнөн (зат атооч, сын атооч, этиштерден ж. б.) алардын маани жагынан айырмасынын бири мына ушунда².

Сырдык сөздөрдү берген маанисине карата эки чоң топко бөлүүгө болот. Биринчи топко эмоциялык сырдык сөздөр кирет.

Эмоцияны билдирүүчү сырдык сөздөрдүн мааниси речтин маанисине жараша болсо, речтин өзү кишинин чындыкка карата болгон мамилесине жараша болот. Бул топко кирүүчү кээ бир сырдык сөздөрдүн туруктуу мааниси жок. Алар интонацияга же сүйлөмдүн маанисине карата ар кандай эмоциялык мааниде же кошумча мааниде айтылышы мүмкүн. Мисалы:

Ий, эми көрдүм, жылан экен. Мында *ий* деген сырдык сөз корккондукту, чочугандыкты билгизет. *Ий, секетиң кетейин, күлүп коёт.* Мында сырдык сөз сүйгөндүктү билгизет.

Балдардын билбестиги ай! („Кең-Суу“). Мында кейигендикти билгизет.

1) *Ай Жекшен*, бери келчи!

¹ Көпчүлүк учурда сырдык сөздөрдү тууранды сөздөр менен бирге карашат. Бул туура эмес, анткени бул экөө лексикалык жагынан да, морфологиялык жагынан да, синтаксистик жагынан да бир-биринен алыс. Ошондуктан аларды бир-биринен айрым алып кароо керек.

² А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, 2-е изд., стр. 85—86, 113, 117, 118.

А. И. Германович. Междометие как часть речи, журн. „Русский язык в школе“ 1941, № 2.

2) *Ай сугатчы*, сугатчы (А. Осмонов).

3) *Ай*, ал акча эми колунарга тийбейт го („Кең-Суу“).

Мында биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө *ай Жекшен*, *ай сугатчы* дегенде сырдык сөз менен кийинки сөздүн ортосунда пауза жок, экөө бир интонация менен айтылат да, бирөөгө кайрылуу катарында колдонулат. Ал эми кийинки сүйлөмдө сырдык сөз менен кийинки сөздүн ортосунда пауза бар. Сырдык сөз мында кейигендикти билдирип турат.

Эмоциялык сырдык сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү алардын башка сырдык сөздөр менен бирге айтылышында. Мындай учурларда эмоциялык кошумча маани күчөтүлөт. Мисалы:

Кайран киши ай; оло, кайран киши ай.

Чиркин ай; ой, чиркин ай.

Аттиң ай; ой, аттиң ай!

Беттиң менен сенчи. сенчи беттиң менен.

Эмоциялык сырдык сөздөр маанисине карата өз ара төмөнкү бөлүктөргө бөлүнүшү мүмкүн.

1) Өкүнүү, кайгыруу маанисинде: *кап, аттиң ай, атаганат* ж. б.

Бир туруп: Кап Аркаша досумдун айгыр каздарынан сойдура келбей, деп өкүнөт („Биздин замандын кишилери“).

—*Аттиң ай! деди Жапар аларды карап туруп, терең үшкүрүп, менин чолоктугум!* („Бакыт“).

—*Атаганат, тамак болсо, бат эле тыңып кеткени турсаңар* („Узак жол“).

„*Ой, чиркин ай... өчпөс ой күндөн күнгө чөктүң го!*“ деп, *Каныбек тыштан кирип келди да жата турган жерине отура кетти* („Каныбек“).

2) Чочуу маанисинде: *ий, апей* ж. б.

—*И-и-й... — маскара! деди Чегирткенин маданиятсыз жоруктарын сүрөттөп* („Биздин замандын кишилери“).

Апей ботом, салтың кана? („Биздин замандын кишилери“).

3) Таң калуу маанисинде: *пой-пой, ой тобо, капырай* ж. б. *Пай, пай! Эмгек сүйгөн кишилер алп экен го, өлбөс экен го!* („Биздин замандын кишилери“).

Капырай, береги келиндин эри кандай неме болду экен? („Биздин замандын кишилери“).

„*Ой тобо, шумдук экен го, бул!*“ деп өзү таң калууда („Биздин замандын кишилери“).

4) Жактырбоо маанисинде: *катыгун, ой, кокуй-ой* ж. б.

Калыксыңбы? ай жолуң болгур, аяшты келе бер деп коюп, убара кылганың эмнең? Аяш адашып кете жаздаптыр („Эмгекте“).

Оо, кокуй ой десе, баятан бери айтпайсыңбы? („Эмгекте“).

5. Кубаттоо, мактоо маанисинде: *баракелде, бали* ж. б. *Сыртта болсом, эчак эле кара чым басмак, илимге да, доктурга да баракелде!* („Эмгекте“).

*Жакшы, жакшы! Баракелде! Баракелде! Эми койду ба-
тыраак союп жибергиле, түш болуп калды („Бакыт“).*

*Бали, күн сайын өзгөрүүлөр. Кечеге эле чала сабаттуу
келин, мына бүгүн врач („Эмгекте“).*

б) Алымсынуу, ыразы болуу маанисинде: *бах ж. б.*

*Бах-х-х... үн эмес бекен! Үн деп ушуну айтыш керек.
Кулагымда азыр да турганын кара! („Жалындуу жаштар“).*

*„Уксаң, уксаң, Боке! Бах-х... сонун ырдашат ээ!“ деп
ошол ыр өз жүрөгүнөн чыгып жаткандай Жакшылык эрип
калды („Жалындуу жаштар“).*

Сырдык сөздөрдүн экинчи тобуна адамдын айбанатка кара-
та болгон мамилесин билгизүүчү сөздөр кирет. Мындай сыр-
дык сөздөр айбандарды кандайдыр бир кыймыл-аракетке ча-
кыруу максатында же аларды тынчтыкта кармоо максатында
колдонулат.

Мындай сырдык сөздөр да мааниси жактан бир нече топко
бөлүнөт.

1) Айбандарды чакыруу максатында колдонулуучу сырдык-
сөздөр:

*Кыруу-кыруу, түшөй-түшөй, чүчү-чүчү, бо-бо, күчү-күчү,
бөнү-бөнү ж. б.*

2) Айбандарды айдоо максатында колдонулуучу сырдык
сөздөр: *чек, кош, киш, чү, өш, мыш ж. б.*

Мисалы: *Кош, ай оңбогур, шыбакка ичи айрылгандай бо-
луп тойсо да, али жемден үмүтүн үзбөгөнүн кара („Жа-
лындуу жаштар“).*

Сырдык сөздөрдүн бул тобуна, жогорку көрсөтүлгөндөрдөн
башка, айбанаттарды тынчытуу максатында жана иш убакты-
сында (жем берүү, сугаруу, жолду табуу ж. б.) колдонулуу-
чу сөздөр да кирет.

Мындай сөздөр, көбүнчө, оозеки речтен кезигет. Бул жерде
алардын кайсы бир түрлөрүн көрсөтүү менен гана чектелебиз.
Мисалы: *так-так, соп-соп, бөк-бөк ж. б.*

*Так-так, так! деп Макар жумшак үнү менен аттарын
эркелетет (Горький, Ангемелер).*

*Кел! деп Жамалбек сокону жыга кыйкырганда, соп-соп!
деп Берен бороздо жүрүүчү күрөң өгүздү чапканда, ал өгүз
башын калжаң эттире бир чулгун алып, сол жагын көздөй
имерилип барып борозго кайра түштү („Жалындуу жаш-
тар“).*

Бөк-бөк-бөк

Бөдөнөм, бөдөнөм, бөдөнөм.

Турумтайдан көргөн

Бекер жатып, бекер жеп

Беш пулуң жок төлөгөн.

(А. Осмонов.)

Айбандарды чакырууга, айдоого колдонулган сырдык сөз-
дөр мааниси жагынан этиштин буйрук түрүнө жакын. Бирок
аларды этиш деп кароого болбойт, анткени, алар өзгөрүлбөйт.

Сырдык сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрү

Морфологиялык жагынан алганда сырдык сөздөр, негизинен,
өзгөрбөйт жана алар мүчөлөр аркылуу да түзүлбөйт. Жаны
сөз түзүү жагынан сырдык сөздөр анчалык ролду ойнобойт.
Сырдык сөздөрдөн, негизинен, этиштерди гана түзүүгө мүмкүн.
Бирок ал да нагыз эмоциялык сырдык сөздөрдөн эмес, айбан-
аттарга айтылуучу кээ бир сырдык сөздөрдөн гана түзүлөт.
Этишти түзүүчү мүчөлөрдөн *-ла* мүчөсүн көрсөтүүгө болот.
Мисалы:

Бөнү—бөнүлө, тү-тү—түтүлө, кокуй—кокуйла ж. б.

Сырдык сөздөргө *де* деген жардамчы этишти кошуп айтуу
аркылуу татаал этишти да түзүүгө мүмкүн, *түт-түт де,
өш-өш де, чек-чек де ж. б.*

Сырдык сөздөр мааниси боюнча гана эмес, түзүлүшү жана
чыгышы жагынан да бирдей эмес. Алардын кайсы бирөөлөрү
өздөрүнүн чыгышы жагынан маани берүүчү (знаменательные)
сөздөр менен байланыштуу. Мындай фактылар бир муундан тур-
ган нагыз эмоциялык сырдык сөздөрдөн кезикпестен, эки же
андан ашык муундан турган эмоциялык жана айбанатка кол-
донулуучу сырдык сөздөрдөн да кезигет. Маанилүү сөздүн
сырдык сөз болуп колдонулушу төмөндөгүдөй болушу мүмкүн.

1) Кээ бир маани берүүчү сөздөр экинчи сөз менен бири-
гип, баштапкы маанисин жоготуп, ички сезимди билдирүүчү
сырдык сөздөрдүн тобуна өткөн.

Мисал үчүн *каранкүн, катыгүн* деген сөздөрдү алсак бо-
лот. Бул *каты+күн¹, каран+күн* деген баштапкы маанисин
жоготуп, азыр эмоциялык мааниде гана айтылат.

2) Кээ бир айбандардын аттарына колдонулуучу сөздөрдүн
аяккы тыбышы же мууну түшүп калып, ал сөз аны чакыруу
же айдоо максатында колдонулуучу сырдык сөзгө айланган.
Мисалы:

мыш (ык) > мыш -мыш.

күчү (к) > күчү -күчү ж. б.

3) Башка тилдерде маани берүүчү сөздөр кыргыз тилинде
сырдык сөзгө айланган. Мисалы, төөнү сугарганда суу ичин
деген максатта *кор-кор* деген сөз колдонулат. Ал сөз кыргыз
тилинде башка маани бербейт, тажик тилинде ал сөз ич (пить)
деген этиштик маанини берет². Бул сөз менен бирге *кокуй*
деген сырдык сөз жөнүндө да айта кетүүбүз керек. Мисалы,

¹ Булардын ичинен *катыгүн* деген сөздүн составдык бөлүккө ажыраты-
лышы И. А. Батманов тарабынан белгиленген. *Каран* деген сөз оозеки
речте Чүй өрөөнүндө колдонулат: *каран калды, каран калсак* да ж. б. жана
ал (сөз) К. К. Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө да кезигет, (*к*
тыбышынын сөз ортосунда *г* тыбышына өтөрү белгилүү).

² А. П. Поцелуевский, К вопросу о древнейшем типе звуковой
речи, Ашхабад, 1944, 37 бет.

кокуй деген сөздүн субстантивдешкен мааниде да келиши мүмкүн: *Кокуй*, келатат.

Маанилүү сөздөрдүн сырдык сөзгө айланышы менен бирге башка тилден (эн мурун орус тилинен) кирген сырдык сөздөрдү көрсөтө кетүү керек. Мисалы:

Аллоо, аллоо! Анжиян, Анжиян!..

Ого, баштай элексиңер... („Биздин замандын кишилери“).

О-хоо азаматым! кана, Ленин ордени, Эмгек Кызыл Туу дагы... Ата Мекендик Согуш ордени! („Эмгекте“).

Ураа!.. Жапар секирип туруп:

—Алга! за мной! ураа! деп кыйкырды („Бакыт“).

—Чу, аксакал,—деди Чаргын...

—Эхе! Акманым, Акманым билесиңби („Биздин замандын кишилери“).

„Ах, эсимден чыккан“, деди Люба („Биздин замандын кишилери“).

Эх, анда кандай сонун болор эле („Жалындуу жаштар“).

Ой-бой, Ормуш, бул кыйын эмес тура („Эмгекте“).

Экөө бирдей:

—Пош! пош! дешип алдыда бараткан арабаны жөөлөтүп, аттууну койдура кетишет. („Биздин замандын кишилери“.)

ЖАНДООЧ¹

Жандоочтор кызматчы сөздөрдүн бир бөлүгү болуп эсептелет.

Алар—лексикалык мааниси жок, өзүнчө жеке турган сөздөр. Жандоочтор толук кандай мааниге ээ болбой турган сөздөр. Жандоочтор толук маанилүү сөздөрдүн кызматында айтылып, аларды башка сөздөр менен айкалыштыруу, байланыштыруу үчүн колдонулат.

Жандоочтор деп өз алдынча лексикалык мааниси жок, өзгөрбөй туруп толук маанилүү сөздөрдүн кызматында жүрүп, атооч сөздөр менен белгилүү жөндөмдө айкашып, слөздөрдү сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик байланышын билдирүүчү кызматчы сөздөрдү айтабыз. Жандоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *менен, үчүн, сайын, соң, кийин, ары, бери, дейре, чейин, мурун, карай, карап, көздөй, көздөп, карата, караганда, көрө, тышкары, сыяктуу, боюнча, тууралу, жөнүндө, аркалуу ж. б.*

Жандоочтор, негизинен, экиге бөлүнөт:

- 1) тактоочтон түзүлгөн жандоочтор,
- 2) атоочтон түзүлгөн жандоочтор.

Тактоочтон түзүлгөн жандоочтор

Тактоочтон түзүлгөн жандоочко төмөнкү сөздөр кирет: *ары, бери, илгери, мурун, кийин, тышкары, соң ж. б.*

Мурун—бул тактооч болуу менен бирге кызматчы сөздүн милдетин аткарып жандооч болуп түшөт. Бул экөөнүн орто-

¹ Кыргыз тилинде орус тилиндегидей предлогдор колдонулбастан, алардын ордуна жандоочтор (послелоги) колдонулат.

Жандоочтор мектеп грамматикаларында ар кандай термин менен берилген. Д. Исаев *жөлөкчүлөр*, Ү. Асылбеков *башкаргычтар* деп беришкен. Бул терминдерге караганда жандоочтор деген термин туура сыяктуу.

сундагы айырмачылык мындай: *мурун* деген сөз тактоочтук мааниде колдонулганда өз алдынча сүйлөм мүчөлөрү болуп түшөт, ал эми жандоочтук милдет аткарганда атоочторго карап, өз маанисин жоготуп, сүйлөмдө багыныңкы сөзгө айланат. Ошону менен бирге ал чыгыш жөндөмөсүнүн формасында турган зат атоочтор менен беттеме жана шилтеме ат атоочтор менен айкалыша алат. Мисалы: *Октябрь революциясынан мурун. Сөз баштоодон мурун эмне дээрин ойлоп алды* (Байтемиров). *Кийин*—эски жазма эстеликтерде—(кадин) (кадин¹—после). Проф. П. М. Мелиоранский *кийин* деген сөздү этимологиялык жактан *кэд* деген сөздөн, *-ин* байыркы көмөктөш (творительный) жөндөмөнүн мүчөсү деп жоромолдойт. Бул жандоочтун негизги маанисине караганда тактооч болуп эсептелет. Ал тактоочтук мааниде колдонулганда да, жандоочтук мааниде колдонулганда да убакытты, себепти көрсөтөт. Муну ар кандай сөздөрдөн кийин келгендиктен тактооч-жандооч деп айтууга болот.

Кийин жандоочтук милдет аткарганда, өзүнүн лексикалык маанисин жоготуп, ар кандай атоочтор менен айкашып, ошондой эле этиштик атоочтор менен айкашып, өзүнөн мурунку турган сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылат.

Мисалы: *Кинодон кийин; беш күндөн кийин* ж. б. Бул жандооч түрк тилдеринде түрдүү фонетикалык варианттар менен айтылат. Казак, каракалпак, өзбек тилдеринде—*кейин*,

кыргыз, алтай, уйгур тилдеринде—*кийин*,
якут тилинде—*кэлин*,
шор тилинде—*кезин* // *кесин*, *кисин* ж. б.

Тактоочтон түзүлгөн бир топ жандоочтор байыркы жөндөмө мүчөлөр менен кезигет: *ары*, *бери*, *тышкары*, *илгери*. Бул жандоочтор ар кандай атоочтон түзүлүп, ар кандай убакытты жана мейкиндикти көрсөтөт.

Ары—бул *ол* // *ал* деген шилтеме ат атоочтон чыккан, *-ры*—байыркы багыт жөндөмөсүнүн мүчөсү (направительный падеж). Мисалы: *ары карай, ары карата* ж. б. *Ары* деген тактооч *карата* деген жандооч менен да айкалышат. Мисалы: *Жолдошторум да зарыгып калды көрүнөт деп адымдай басып, ары карата кетти* (Жантөшев). Салыштырыңыз: *шаардан ары 5 километр жерде көл бар. Мындан ары чыдай албайм. Ары* деген сөз биринчи сүйлөмдө мейкиндикти, экинчи сүйлөмдө мезгилди билгизет. *Арзымат ары жагында мени сынап турат деген ой менде күчтүү эле* (Жантөшев). *Иван Петрович ары четки айгырдын жанына барып, азга карап турду* (Байтемиров).

¹П. М. Мелиоранский, Краткая грамматика казак-киргизского языка, часть I, 1894, 64 бет.

Бери—бул (*пу*) // *бу* деген шилтеме ат атоочтон чыккан, бул дагы байыркы багыт жөндөмө формасында турат. *Бери карата, бери карай. Бери* тактооч болуп да колдонулат. *Бери*, көбүнчө, мейкиндик мааниси, кээ бир учурда убакытты да билдирет. Мисалы: *Ошондон бери мен башкармамын* (Жантөшев, „Эки жаш“). *Кош айдагандан бери канча эмгек күн таптың?* (Жантөшев, „Чолпонбай“).

-кары, *-кери* мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн жандоочтор: *илгери*, *тышкары*.

-кары мүчөсү барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү *-га* жана байыркы багыт жөндөмөсүнүн мүчөсү *-ры* аркылуу түзүлгөн.

Илгери—бул жандооч убакытты жана мейкиндикти билгизет. *Илгери* тактооч болуп да колдонулат. *Илгери* деген жандоочтун негизги уңгусу *-ил* (вперед). Мунун синоними—*мурун* деген жандооч. Мисалы, *мындан беш жыл илгери же мындан беш жыл мурун* деп айтыла берет.

Тышкары атооч менен айкашып, чыгыш жөндөмө менен кездешет. Мисалы: *Чамадан тышкары*.

Соң—бул жандооч убакытты жана себепти көрсөтөт да, өзүнөн мурунку сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун талап кылат:

Ал келген соң, мен бардым. Ал келгенден соң, мен бардым деп айтууга да болот.

Соң кээ бир учурларда өзүнүн тактоочтук маанисин жоготпойт.

Мисалы: *Бирдин соңу*, (соң—тактооч).

Соң жана *кийин* деген жандоочтор бир бирине синоним болуп түшөт. Бирок кыргыз тилинде *соң* көп колдонулбайт, *кийин* көп колдонулат.

Мисалы: *Мен, спектакль башталган соң келдим. Мен, спектакль башталгандан кийин, келдим.*

Атоочтон түзүлгөн жандоочтор

Атоочтон түзүлгөн жандоочтор төмөнкүлөр:
менен кээ бир түрк тилдеринде: бирлан—бир+*ла*+*н*, *үчүн*—*үч*+*үн*, *аркалуу*—*арка*+*луу*, *шекилдүү*—*шекил*+*дүү*, *тууралуу*—*туура*+*луу*, *жөнүндө*—*жөн*+*ү*+*ндө*, *тышкары*—*тыш*+*кары* // *гару*, *бойдон*—*бой*+*дон*, *боюнча*—*бой*+*ы*+*н*+*ча* ж. б. *Менен* бул жандоочтун байыркы формасы—*бир*+*лан*. Бул жандооч түрк тилдеринин дээрлик бардыгында кездешет. Ал өзүнчө жеке турганда эч кандай мааниге ээ болбой, ар дайыма айкашкан сөздөн кийин келет. Кыргыз тилинде—*менен*, казак тилинде *-мен*//*бен*//*пен*, башкыр тилинде—*менэн*. Бул эки заттын бирге болушун көрсөтүү менен бирге, кээ бир учурларда бир нече мааниде колдонулат. Мисалы: *-Чының менен качпайсыңбы?—деди Арзымат* (Жантөшев).

Санаам санга бөлүнүп, сары убайымга түшүү менен уктай албадым (Жантөшев).

Эчкинин көркү төл менен,
Эгиндин көркү жер менен,
Эликтин көркү төр менен,
Эр жигит көркү эл менен

(Токтогул).

Менен кээ бир учурда зат атооч менен зат атоочту байланыштыруу кызматында да колдонулат. Бул учурда ал байламталык кызмат аткарат.

Мисалы: Чолпон менен Толкун келди.

Үчүн зат атооч менен айкашып, максатты билдирет. Мисалы: Сарай үчүн, клуб үчүн ж. б. Кээ бир учурда бул жандооч себепти көрсөтөт.

Мисалы: Сен үчүн үйдө калдым. Сиз үчүн жамандык кылган болсом, мойнума коюңуз (Жантөшев).

Үчүн деген жандоочтун мааниси барыш жөндөмөнүн мүчөсүнө туура келет. Ошондуктан анын ордуна барыш жөндөмөнүн мүчөсү менен да айтылууга мүмкүн.

Мисалы: Ырды сен үчүн жаздым же ырды сага жаздым.

Сүрөттү көрүү үчүн алдым же сүрөттү көрүүгө алдым.

Аркалуу (арка+луу) бул жандооч аралык же көлөмдүк түшүнүктү билгизет.

Кээде (көбүнчө, оозеки речте) сүйлөмдөрдө аркылуу деп айтылып жүрөт.

Кат аркалуу билдим.

Деңиз аркалуу келишти.

Ушул жол аркалуу¹.

Аркалуу деген жандооч башка түрк тилдеринде төмөнкүдөй фонетикалык варианттар менен кездешет.

казак, каракалпак тилинде—аркылы,
түрк тилинде—аркалы,
өзбек тилинде—өркали.

Шекилдүү—шакл (вид, форма) деген араб сөзүнөн.

Бул жандоочтун синоними—сыяктуу. Ал зат атоочтор менен айкалышып, негизги жөндөмөдө туруп, салыштыруу маанисинде колдонулат.

Мисалы: Киши шекилдүү, күн шекилдүү, ай шекилдүү² тууралуу (туура+лу).

Мисалы: Ал тууралуу талашым жок.

Чолпон, Толкун тууралуу көп ойлонду.

Тууралуу жөнүндө деген жандоочтун синоними болуп колдонулат. Бул эки жандооч сүйлөмдүн негизги маанисин бузбай, биринин ордуна бири колдонула берет.

Жөнүндө (жөн+ү+ндө) деген жандоочто жөн—зат атооч, ү—таандык мүчө, -нда—жатыш жөндөмөнүн мүчөсү.

Мисалы: Чолпонбай басса, турса турмуш жөнүндө ойлонду (К. Жантөшев).

Иван Петрович жөнүндө айта берсе, өзүнчө бир узак жомок боло турган (Н. Байтемиров).

Боюнча-(бой+ы+нча). Бул, негизинен, убакытты жана мейкиндикти көрсөтөт. Мисалы:

Аксакалдын чакыруу боюнча Намазбай кемпири жана уулу менен келип олтурушту (Жантөшев).

Эт, сүт төгүү жагынан биздин колхоз республика боюнча биринчи орунду алды.

Сыяктуу деген жандооч, көбүнчө, салыштыруу, теңештирүү маанисинде колдонулат.

Мисалы: Чолпонбай өзү сыяктуу азаматтар менен жөнөп кетишти (К. Жантөшев).

Бою—(бой+ы) бул жандооч убакытты жана мейкиндикти көрсөтөт. Ал бой (рост, стан, длина) деген зат атоочтон. Мисалы: Аркан бою узундукта эле.

Этиштен жасалган байыркы жандоочторго сайын, дейин, дейре, чейин ж. б. кирет.

Этиштик жана атоочтуктан чыккан жандоочтор төмөнкүлөр: жараша, карай||карап, карата, көздөй||көздөп, көрө, баштап, бойлоп, караганда ж. б.

Көрө жалаң гана чыгыш жөндөмөдө колдонулат: Мындай кордуктан көрө өлгөн жакшы.

Жараша бул жандооч бир нерсени экинчи бир нерсе менен салыштырууну жана мамилени билгизет. Ал чакчыл этиш формасында туруп кезигет.

Мисалы: Ар адамдын оюна жараша элес берет (К. Жантөшев).

Доктордун суроосуна жараша жооп берди (К. Жантөшев). Карай||карап деген жандоочтор кара деген этиштен. Бул жандооч мейкиндикти, багытты көрсөтөт.

Мисалы: Жарадар болгон жолдошторубузду бир адам менен өзгөнгө карай жөнөттүк (К. Жантөшев).

Береги түштүктөн түндүккө карай үч көчө болуп салынган кыштак—Тельман колхозу (Жантөшев).

Карата (карат+а):

Коктуну жогору карата өрдөй бергенде алдыбыздан мылтык үнү чыкты (К. Жантөшев).

Караганда (кара+ган+да). Кара—этиш, -ган—атоочтукту уюштуруучу мүчө, -да—жатыш жөндөмөнүн мүчөсү. Бул жан-

¹ К. К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, 47 бет.

² К. К. Юдахин, Киргизско-русский словарь, 466 бет.

дооч да, көбүнчө, бир нерсе менен экинчи бир нерсени салыштырууда колдонулат.

Мисалы: *Мурункуга караганда эч коркунуч жок* (Жантөшев).

Сайын (са+й+ын) бул жандооч *жыл, ай, күн, саат, минут* деген сыяктуу мезгилди билдирүүчү түшүнүктөр менен кошулуп айтылат: *жыл сайын, ай сайын* ж.б.

Барыш жөндөмөсү менен келген жандоочтор: *башка, өзгөчө. Башка* деген жандооч бир нерсенин чегин билдирет. Анын синоними—*бөлөк*. Мисалы: *Мындан башка, мындан бөлөк* деп айтыла берет.

Ал *баш*¹ деген зат атооч жана барыш жөндөмөнүн мүчөсүнөн турат.

¹ Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, 125 бет.

БАЙЛАМТАЛАР

Байламталар жөнүндө жалпы маалымат

Сүйлөмдүн бирөөчөй мүчөлөрүнүн жана кошмо сүйлөмдүн тутумундагы айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара катышын жана байланышын көрсөтүү үчүн колдонулуучу сөздөр байламталар деп аталат. Жандоочтор (послелог) жана бөлүкчөлөр (частица) сыяктуу эле, байламталар да өз алдынча реалдуу маани бербей турган сөз түркүмдөрүнөн болуп саналат. Бирок тарыхый жагынан алганда, алардын өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдөн өнүгүп чыккандыгы белгилүү. Бул азыркы кыргыз тилинде жана түрк тилдеринин кээ бирлеринде ушул мезгилде колдонулуп жүргөн айрым байламталардын пайда болушун текшерүүдөн ачык көрүнөт. Мисалы, азыркы кыргыз, казак, каракалпак ж. б. тилдерде кенири колдонулуп жүргөн *бирок* деген байламта *бир+ак* болуп, этимологиялык составы *бир* деген сан атоочтон жана *ак* деген бөлүкчөдөн курулган. Мындагы *ак* бөлүкчөсү кыргыз адабий тилинде жана анын говорлорунда колдонулбаган менен, байыркы түрк жана азыркы казак, каракалпак тилдеринде жогорку байламтадан тышкары учурда да кенири колдонула берет. Мисалы, казак тилинде: *сен-ак айта гой, отырып-ак айта бер*¹; каракалпак тилинде: *егер кеш болып калса, онда бармай-ак кой*.² *Анткени, себеби* деген байламталар чыгышы жагынан төмөнкүдөй этимологиялык составдарга бөлүнөт: *андай+эткени—анткени, себеп+ы—себеби*.

Кыргыз тилинде (ошондой эле башка түрк тилдеринде да) *менен* деген байламта өтө кенири колдонулат. Мунун түпкү негизи *бирлен* || *бирлән* деген сын атоочтун жамдама формасынан чыккан. Бул форма байламта болуп байыркы түрк эстеликтеринде *бирлә* түрүндө колдонулган. Мисалы: *Ул будун малик бирлә бурханга табинур ардиләр*.

¹ Казіргі казак тілі, Алма-Ата, 1954, 336 бет.

² Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, т. 2, часть I, Москва, 1952

—Бул эл малик менен бурханга баш ийишкен¹. Байламталардын түпкү чыгыш негизи болуп, өз алдынча реалдуу маани берген сөздөр саналууга тийиш экендигин ушул сыяктуу айрым фактылар далилдей алат.

Айрым учурда байламталык милдетти башка сөз түркүмдөрү да аткара берет. Маселен, *үчүн, менен* сыяктуу жандоочтор, *ары* сыяктуу тактоочтор байламталык милдетти көп учурда аткарышат. Мисалы: *Турмушта өзүнүн ошондой баркынан ажырабас үчүн, турмушка ал дал өзүндөй караган адамдарга жан тартты* (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“). Бул менен *ары жээним, ары күйөө балам, ары жердешим*.

Азыркы кыргыз адабий тилинде жана анын говорлорунда колдонулуп келе жаткан байламталардын айрымдары башка тилдерден өздөштүрүлгөн. Бирок адабий тилде жана түндүк говорлордо башка тилдерден өздөштүрүлгөн байламталар өтө аз. Андагы өздөштүрүлгөн байламталардан болуп *эгер || эгерде* сыяктуу шарттуу байламта эсептелүүгө тийиш. Мисалы: *...эгер жыгылчу болсом, булар мени ошол замат тытып кетет* (А. Чехов, „Талаа“). Араб тилинен өздөштүрүлгөн *себеп* сыяктуу зат атоочтон *себеби* деген байламта өнүгүп чыккан. Бул эки байламта кыргыз адабий тилинде жана бардык кыргыз говорлорунда бирдей өлчөмдө колдонула берет. Ал эми кыргыз тилинин түштүк говорлору (өзгөчө ичкиликтердин говору) үчүн гана мүнөздүү болуп, адабий тил менен башка түндүк говорлордо колдонулбай турган айрым байламталар да учуратылат: Алар: *йэм || эм* (адаб. тилде *да*), *лэкин* (бирок), *яки* (же), *ки* (бул адаб. тилде жок) ж. б. Булар коңшу тилдердин (өзгөчө өзбек, тажик. тилдеринин) жана алардын говорлорунун таасири астында азыркы кыргыз тилинин түштүк говорлоруна гана өткөрүлгөн, ал эми адабий тилде жана түндүк говорлордо мындай байламталар колдонулбайт.

Байламталар составына карата 1) жөнөкөй байламталар, 2) татаал байламталар болуп экиге бөлүнөт. Жөнөкөй байламталарга бир сөздөн турган *жана, менен, же, да, бирок, анткени, эгер, себеби* ж. б. жатат. Татаал байламталардын тобуна *анткени менен, анткен себеби, жана да, же болбосо, ошон үчүн* ж. б. кошулууга тийиш, алардын составы бир канча компоненттерден курулат.

Кыргыз тилиндеги байламталар маанисине, же болбосо сүйлөм менен сүйлөмдү жана сүйлөм мүчөлөрүн бири-бирине байланыштыруудагы кызматына жараша төмөнкүдөй негизги топторго бөлүнөт:

1. Байланыштыргыч байламталар: *жана, да, ары, менен* ж. б.
2. Карама-каршы байламталар: *бирок, анткени менен, ал || а, ал эми, антсе да*.

3. Ажыраткыч байламталар: *же, же болбосо* ж. б.

4. Себеп-жыйынтык байламталар: *себеби, анткени, ошондуктан, ошон үчүн* ж. б.

5. Шарттуу байламта: *эгер || эгерде*.

Байланыштыргыч байламталар

Байланыштыргыч байламталар, көбүнчө, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн, айрым учурда кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу үчүн кызмат кылат.

Жана байламтасы сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштырууда колдонулат. Мисалы: *Өлүк жана кык жыттанат* (А. Чехов, „Менин турмушум“). *Оку, оку жана оку* (В. И. Ленин). *Талас шаарынын түбүндө үйлөрү өңчөй—чатырлуу жана бак-дарактуу бир кыштак бар* (К. Каимов, „Адашуу“).

Да байламтасы башка түрк тилдериндей эле, кыргыз тилинде да, көбүнчө, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Бирок айрым учурда сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып калышы да мүмкүн. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруудагы милдети төмөнкү мисалдардан көрүнөт:

Солдаттар да, түрмөнүн башчысы да, көрүшкөнү келгендер да, камактагылар да ушундай болууга тийиш деп эсептегенсин, ушундай кылышты (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“).

*Кары да бол, жаш да бол,
Кадырлашкын тирүүңдө* (Токтогул).

Да байламтасынын функциясы бир канча кеңири: ал кыймыл-аракетти күчөтүп, ага кошумча маани кийирет жана окуя биринин артынан бири ырааты менен өткөндүгүн көрсөтөт. Мисалы: *Атам кээде кваска тооч туурап да жеп жиберүүчү* (А. Чехов, „Менин турмушум“). *Керек-жарагыбызды алалык да кетелик*.

Да байламтасы себеп-жыйынтык иретиндеги катыштарга ээ болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырат. Мисалы: *Уй баккан кемпир небересин база албай кыйналды да, кара далы бийкечтер кызды асырап алышты*. (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“).

Кошмо сүйлөмдөгү ар бир жөнөкөй сүйлөмдөргө *да* байламтасы катышып айтылган учурда, ошол жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү окуялар биринин сонунан бири удаалаш, же болбосо бардыгы тең параллель болуп өткөндүгү айкын байкалат. Мисалы: *Күн да батты, мен да үйгө жеттим. Чырак да өчтү, ыйлаган баланын үнү да басылды*.

Ары байламтасы өз алдынча реалдуу мааниге ээ болуп, айрым учурда гана байламталык милдет аткаргандыктан, башка байламталарга караганда *ары* сыяктуу тактоочтун байлам-

¹ А. К. Боровков, Из материалов для истории узбекского языка. „Тюркологический сборник“, т. 1, 1951, 74 бет.

талык функциясы чектүү: ал бир өңчөй мүчөлөрдү же айрым жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырат. Мисалы: *Эмгекчил болсоң, ары кадырың өсөт, ары турмушуң оңолот, ары элге керегиң тиет. Мен сага ары эстүү, ары сергек бала деп ишендим.*

Менен байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруу үчүн кызмат кылат, бирок бардык эле бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыра бербестен, сүйлөмдүн саналып айтылган ээси менен айкындооч мүчөлөрүн гана бири-бири менен байланыштыра алат. Мындай учурда сүйлөмдүн саналып айтылган бир өңчөй мүчөлөрү, көбүнчө, зат атоочтордон куралууга тийиш.

Мисалы: *Биз бүгүндөн баштап, окуу менен тарбия үчүн болгон күрөштүн жолундабыз* („Ленинчил жаш“ газетасынан).

*Жүрүңүздөр, жүрүңүздөр,
Кипр аралындагы эчки менен маймылдар!*

(В. Шекспир „Оттелло“).

Билимдүү өлсө, кагазда каты калат, уста өлсө, балтасы менен чоту калат (макал).

Карама-каршы байламталар

Карама-каршы байламталар айрым учурда гана сүйлөм мүчөлөрүн (бир өңчөй мүчөлөрдү) байланыштырып, көпчүлүк учурда сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулат. Мындай учурда биринчи сүйлөмдөгү баяндалган окуяга, кыймыл-аракетке байламтадан кийинки келген сүйлөм карама-каршы жыйынтык чыгарат, б. а., абалкы баяндалган окуяга, кыймыл-аракетке экинчи сүйлөмдө белгилүү чек коюлат. Сүйлөмдүн мындай түрүн байланыштыруу үчүн колдонулуучу байламталар: *бирок, бирок да, ал || а, ал эми, анткени менен, антсе да, ошентсе да* ж. б.

Бирок, бирок да байламталары өз ара карама-каршы катыш менен курулган сүйлөмдөрдү байланыштырат. Мисалы: *Араба түз баратат, бирок ал тегирмен негедир сол жакка кеткенсиди* (А. Чехов, „Талаа“). *Кар жаап, эртең менен суук болуп, бирок жолдор карайыңкы тартып, анын үстүндө чар каргалар какылдап учуп жүрүшөт* (А. Чехов, „Менин турмушум“). *Өңүңүз жылуу учурайт, бирок тааный албай турам,—деп кыйкырды Маслова* (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“).

*Айрылсам курдашымдан айрылармын,
Бирок да бир өзүңдөн айрыла албайм.*

(А. Осмонов, Фрунзе).

Ал || а, ал эми байламталары менен байланыштырылган сүйлөмдөр жана сүйлөм мүчөлөрү көп учурда бир-бирине салыштырылып, ошол аркылуу алардын өз ара карама-каршы катыштары көрсөтүлөт. Мисалы: *Эң болбогондо бул аял чынын айтат, а тигил калп сүйлөйт* (Толстой, „Пейилдин онолушу“). ... *мен аны жерге таштабайм, а өзүңдү эсиме алам* (А. Чехов, „Талаа“). *Мен иш жайында айтып жатам, ал эми сен эмне жайында сүйлөдүң?* ж. б.

Анткени менен, антсе да, ошентсе да, ошондой болсо да байламталары.

Кээде булар бирок байламтасы менен тизмектешет да, жайылтылган түрдө (*бирок анткени менен, бирок антсе да, бирок ошондой болсо да...*) колдонулат. Бул байламталар бирок байламтасы сыяктуу эле өз ара карама-каршы катыш менен курулган сүйлөмдөрдү байланыштыруу үчүн кызмат кылат. Мисалы: *Шаардан эрте эле чыктык, бирок ошентсе да үйгө кеч жеттик. Жетишилген ийгиликтер көп, антсе да ийгиликтерге мактанып кетиш болбойт.*

Ажыраткыч байламталар

Саналып айтылган нерселерди, окуяларды жана кыймыл-аракеттерди айрым-айрым ажырата турган сүйлөм мүчөлөрүн же жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу милдетин *же, же болбосо* сыяктуу байламталар аткарат. Бул байламталар саналып айтылган бир өңчөй мүчөлөрдүн жана сүйлөмдөрдүн алдына коюлуп, бир нече ирет кайталанып айтыла берет. Алардын мындай кайталанышы бир өңчөй мүчөлөрдүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн саналып айтылыш ыңгайына жараша болот. Мисалы: *Кечээ эле төрөлгөнсүп, же асмандан түшкөнсүйт* (А. Чехов, „Кара нээт“). *Жактайт го, же каршы чыгат го деп күтүп, Нехлюдов... кайрыла берди* (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“)... *алар же мурдун чүйрүп, жандай салып бизден өтүп кетер эле, же болбосо... бизди түк капарына албай, тепсей басып, жүрүп кетүүчү* (М. Горький, „Жыйырма алтоо жана бирөө“). *Бүгүн биздин мектепте же кино болот, же пьеса коюлат, же концерт берилет.*

Себеп-жыйынтык байламталар

Байламталар категориясынын бир тобуна кирүүчүлөрдүн кээ бирөөлөрү (*себеби, анткени*) сүйлөм менен сүйлөмдүн арасындагы себептик байланышты көрсөтөт. Байламтадан кийинки экинчи сүйлөм себепти билдирип, анын натыйжасы биринчи айтылган сүйлөмдө белгиленет. Мисалы: *Надзирателдер аны өлгүдөй жаман көрөт, себеби аларга ал жемин жедирбейт* (А. Толстой, „Пейилдин онолушу“). Аларды бул милдетинен

ажыратып койсоң, ...алар таалайсыз болот да калат, анткени, алар өмүрүнө кубат болгон жалгыз касиетинен айрылып, өмүр оту өчкөндөй шылкыйып отуруп калат (М. Горький, „Жыйырма алтоо жана бирөө“).

Ушул топтогу байламталардын калгандары (ошондуктан, үчүн, ошон үчүн) себепти көрсөтүүчү биринчи сүйлөмгө жыйынтык чыгарылган кийинки сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулат. Мисалы: ... кээде шыбыраша калып, барыяга айтпастан, акчаны өзү эле берип коюучу, ошондуктан мен муну ишти өзү билип эле бүтүрө салат экен го деген тыянакка келгем (Л. Толстой, „Пейилдин оңолушу“). Кышкысын малга тоют оңойлук менен табылбайт, ошон үчүн ага эмитен камынуу керек.

Шарттуу байламта

Кыргыз тилиндеги шарттуу байламта эгер өз алдынча колдонулушунда тийиштүү маанисин бере албайт. Анын мааниси этиштин *-са, -ган + да* формалары аркылуу гана айкын боло алат. Айрым учурда айтылган ойду тактоо жана белгиленген шартты айкын билдирүү үчүн кийинки сүйлөмдүн башына *анда* деген сөз коюлууга тийиш, шартты туюндуруучу сүйлөм эгер деген байламта менен башталат. Мисалы: *Эгер Тифлиске чейин жолдон жолоочу табылбаса, анда Алёша өзү жеткирип коёт, эгер табылса, анда кош айтышып ажырашат* (И. Груздев, „Максим Горькийдин жаш чагы“). *Эгер сен болгондо, биз көңүлдүү жүрмөк экенбиз.*

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Бөлүкчөлөр жөнүндө жалпы маалымат

Бөлүкчөлөр өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбойт жана сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткарбайт. Алар өз алдынча лексикалык маани берген сөздөрдү жана сөз тизмектерин жандап айтылат да, аларды күчөтөт, кубаттайт, бышыктайт, божомолдойт, чектейт ж. б. модалдык кошумча маанилерди берет.

Кыргыз тилиндеги башка кызматчы сөздөр сыяктуу, бөлүкчөлөр категориясына кирүүчү сөздөр да өзүнчө реалдуу мааниге ээ болбогон менен, алардын түпкү чыгышы өз алдынча лексикалык маани бере ала турган сөздөргө келип байланышат. Башкача айтканда, бөлүкчөлөр семантикалык маанисин жоготуп, өзүнчө грамматикалык категорияга өткөн сөздөр болуп саналат. Маселен, азыркы кыргыз тилиндеги *жылкы го, бара гой, келе гой, жаңы эле, бир эле* сыяктуу сөздөрдөгү *гой, го* жана *эле* деген бөлүкчөлөрдү этимологиялык жактан караганда *кой* жана *э-* сыяктуу этиш сөздөрдөн өнүгүп чыккандыгы көрүнөт. Демек, бөлүкчөлөр атайын грамматикалык категорияга өтүп, реалдуу маанисинен ажыраганга чейин, толук маани берүүчү сөздөр катарында колдонулгандыгы талашсыз.

Кээ бир тюркологиялык эмгектерде сөз мүчөлөрү да бөлүкчөлөрдүн тобуна кошулуп жүрөт. Алар суроо уландысы *-бы* (*барбы? атпы?*), күдүк уландысы *-дыр* (*алгандыр, келгендир*)¹, өтүнүч жана суроо маанисинде колдонулуучу *-чы* (*келчи, алчы, Асанчы?*) ж. б. мүчөлөр. Бирок кыргыз тилинде булар бөлүкчөлөргө караганда мүчөлөргө жакын, анткени, мүчөлөр сыяктуу эле жалганып айтылган сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга үндөштүк закондор (эрин жана тандай күүсү) боюнча өзгөрүп, бир канча тыбыштык вариант менен айтылат. Ал эми бөлүкчөлөр мындай фонетикалык кубулушка дуушар болбойт.

¹ Башкыр тилинде жана кээ бир түрк тилдеринде *-дыр* мүчөсү бөлүкчө катарында колдонулары Н. К. Дмитриевдин „Грамматика башкирского языка“ (М.—Л. 1948) деген эмгегинде айтылган (ошол эмгектин 130-бетин караңыз.)

Бөлүкчөлөр сөздөрдү жана сөз тизмектерин жандап айтылат да, алардан кийин эч кандай грамматикалык форма кабыл алынууга тийиш эмес. Ошондуктан өзгөчө **-дыр** мүчөсү кыргыз тилинде бөлүкчө катарында эсептеле албайт, анткени, бул мүчө өзүнөн кийин сөз мүчөлөрүн кабыл ала берет. Мисалы: *алыптырбызбы? баргандырбыз ж. б.*

Бөлүкчөлөрдүн колдонулушу жана алардын маанилери

Бөлүкчөлөр жандап айтылган сөздөргө жана сөз тизмектерине ар түрдүү модалдык кошумча маанилерди берет. Алар ушул өзгөчөлүктөрүнө карата өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1) Күчөтүү жана чындоо иретинде колдонулуучу бөлүкчөлөр: *да, эле, э || ээ ж. б.*

Мисалы: *Деген менен элчи да... Тегинен жаңылган жок. Саадатты ушунчалык жамандашка болбойт да. Ал атанын баласы. Ал маа ини да* (Т. Сыдыкбеков, „Тоо арасында“). *Мунун баарын Нехлюдов мурда эле билчү... Нехлюдов швейцардан жаңы эле сураганда, ...келаткан Масленников өзү көрүндү* (Л. Толстой, „Пейилдин онолушу“).

—*А! айбанда болсо жаныбар ботосун жоктоду э! Балакетинди алайын шукшур бүркүтүм, эң эле кызыл камчысың ээ!*.. (Т. Сыдыкбеков, „Тоо арасында“.)

Айрым учурда *да, эле* бөлүкчөлөрү күчөтүү же чындоо иретинде эмес, чектөө иретиндеги модалдык кошумча маанини берип калышы мүмкүн. Мындай учур алардын сан атоочторду жандап айтылышында, же сан атоочтор катышкан сүйлөмдө көбүрөөк байкалат, анткени, алар сан атоочтор аркылуу коюлган четки тактоо, бекемдөө үчүн колдонулат. Мисалы: *Отуз беш эле тыйын экен, ушул эмнеге жарасын* (Т. Сыдыкбеков, „Тоо арасында“). *Бул короодон бир да баш кой чыгаша болгон жок. Бир да бирөө буга көңүл бурбады.*

2) Чектөө иретинде колдонулган бөлүкчө: *гана*. Мисалдар: *Салык эшикке чыгып кеткенден кийин гана, баятан бери бышактап отурган ана терең улутунун ордуна турду* (К. Каимов, „Адашуу“). *Биздин жумуштун аякталарына беш гана күн калды.*

3) Божомолдогуч бөлүкчө: *го*. Мисалдар: *Өкмөт болгондо, өзү кыргыз баласы го? Андан көп кошумча кошо да албайбыз го?! (Т. Сыдыкбеков, „Тоо арасында“). Арабыз алыс эмес го...* (К. Каимов, „Адашуу“.)

4) Өтүнүч иретинде колдонулган бөлүкчөлөр: *гой, деги*. Мисалдар: *Тура гой, эрке тай, оюңду ойлочу. Оюңду айта гой* (Т. Сыдыкбеков, „Тоо арасында“). *Мынча эмне түлкү куумай ойноттун, Айтчы деги, анык бекен сүйгөнүн? (К. Маликов, „Ак кептер“).*

М А З М У Н У

Ириш сөз	3
Морфология	5
Сөз жана анын бөлүктөрү	7
Сөз түркүмдөрү	19
Зат атооч	24
Сын атооч	56
Сан атооч	66
Ат атооч	74
Этиш	88
Тактооч	119
Тууранды сөздөр	131
Сырдык сөздөр	140
Жандооч	145
Байламталар	151
Бөлүкчөлөр	157

СОВРЕМЕННЫЙ
КИРГИЗСКИЙ ЯЗЫК

Част II

(На киргизском языке)

Редактор *К. К. Сартбаев*
Худож. редактор *А. С. Осташев*
Техн. редактор *А. Акматов*
Корректор *К. Кангелдиева*

Терүүгө 2|X 1957-ж. берилди. Басууга 17/IV 1958-ж. кол коюлду. Кагаздын
форматы 60×92¹/₁₆ 5 барак кагаз 10 басма табак. 9,50 учёттук басма табак.
Д—00172. Заказ № 4001. Тиражы 4000. Баасы 3 с. 40 т.

Типография № 2 Полиграфиздата Министерства культуры Киргизской ССР,
г. Фрунзе, Ленина, 131.